

СТАТТІ

55-річчя Перемоги

М. В. КОВАЛЬ (Київ)

Друга світова війна та історична пам'ять

"Писати тільки мажорне — значить допускати великі похибки проти правдивості. Прилизана і пригладжена історія відіграє негативну роль у розкритті ходу Вітчизняної війни."

*Маршал Радянського Союзу
Г. К. ЖУКОВ*

Вступ

Не в міру багатим на лихі крутозлами в історичній долі чотирьох поколінь українського народу було ХХ століття. Якщо поррахувати події, котрі, насуваючись і напластовуючись одна на одну, із зловісною періодичністю потрясли Україну, то вийде, що за одне лише століття вона зазнала таких бідувань і втрат, яких не звідала за усю попередню історію.

Спробуємо назвати бодай головні складові цього моторошного калейдоскопа: три революції, дві світові, громадянська і "холодна" війни, три голодомори, форсована індустріалізація та примусова колективізація, дві німецькі окупації, великий терор 30—50-х рр., три проголошення державної незалежності (два з них супроводжувалися кривавими ексцесами), безтямна та руйнівна перебудова, Чорнобильська атомна катастрофа, нарешті, затяжна системна криза, що спричинила деіндустріалізацію та деколективізацію з супровідною соціальною деструкцією.

Навіть одне з названих випробувань (перелічено далеко не всі!), здатне було б поставити під запитання долю кожної європейської нації як такої. Але український народ знайшов у собі сили витримати неймовірні випробування, хоча й заплатив за це надто високу ціну.

Над усіма епохальними подіями буремного ХХ віку похмурим Еверестом у відблисках кривавої заграви нависає подія подій — Друга світова війна, що акумулювала у собі всі можливі й безмірні людські трагедії, неймовірне напруження духовних і фізичних сил цілих народів і країн.

Друга світова війна залишила глибоку борозну в історичній долі Європи та світу, її нищівний вогняний вал двічі прокотився й по території України, не обминаючи жодного населеного пункту, жодної домівки. Смертоносний буревій сплюндрував українську землю, позбавив життя, понівечив долі мільйонів людей. Не було сім'ї, яка б не зазнала лиха, не відчула болі втрат. Наслідки війни на десятки років наперед визначили складні й суперечливі соціально-економічні процеси, відчутно вплинули на психологію післявоєнних поколінь людей, перетворилися на нервову складову сучасного життя.

І справа не тільки у тому, що минула війна так і не розв'язала низки складних проблем, котрі її спричинили, а й у тому, що вона зав'язала нові

заплутані вузли у відносинах між країнами і народами, отруюючи міжнародну атмосферу, підготувала мінні поля майже піввікової глобальної "холодної війни", одним із фронтів якої була Україна.

І. НАУКА ЧИ ПОЛІТИКА?

Й. Сталін: "Історія починається відтоді, коли на неї звертає увагу партія"

В обстановці гострої конфронтації між двома блоками держав, всемірно розпалюваного з обох боків ідеологічного протиборства антагоністичних суспільних систем 40—80-х рр. історіографія Другої світової та Великої Вітчизняної воєн стала зброєю "холодної війни".

Праці зарубіжних істориків, незалежно від наукових шкіл, доктрин чи напрямків, наперед оголошувалися радянською історіографією "буржуазними фальсифікаціями", призначеними роздмухати роль США і Англії та принизити вирішальний вклад Радянського Союзу у розгром фашистського блоку, її вирок був безапеляційним: "Це звичайна антирадянська пропаганда, відвертий наклеп на героїчне минуле Радянської держави, радянський народ і його Збройні Сили"¹. Таке ставлення радянських історіографів до праць зарубіжних колег цілковито заперечувало протилежні оцінки та погляди, зводило нездоланні перепони на шляху надходження нової позитивної інформації, ізолювало вітчизняну науку від світової.

Виключивши альтернативну історичну літературу з ужитку радянського читача як шкідливу і неприйнятну, ідеологи КІПС створили штучно ідеологізовану, чітко підпорядковану марксистсько-ленінській доктрині в її сталінському (а згодом — хрущовському, брежнєвському) варіанті казенну версію історії Другої світової війни та її найважливішої складової — Великої Вітчизняної війни.

Перекручення правди почалось одразу ж після нападу фашистського агресора. Вже у промові 3 липня 1941 р. Сталін, звертаючись до "братів і сестер", нічого сумняшеся заявив, що добірні дивізії Гітлера вже розгромлено... Практично відтоді воєнно-політична кон'юнктура, умовчання, напівправа, інші деформації ходу подій, міфологізація драматичних сторінок війни стали фундаментом і змістом квазіісторіографії одного з найтрагічніших і водночас найепічніших періодів вітчизняного минулого.

Та, як завжди буває в житті, рано чи пізно, а все ж перемагає така правда. Гірка і жорстка, вона поступово витісняє фальш і підтасовки, очищає авгиеві стайні вітчизняної історіографії. Тепер, на другому п'ятдесятиріччі після завершення Другої світової війни, назріли умови для торжества "моменту істини". Цього потребують і сучасники великої епохи, і люди нових поколінь. Зрештою, знати правду — це їхнє громадянське право, закріплене Конституцією.

Полеміка з приводу нез'ясованих питань Другої світової і Великої Вітчизняної воєн стала свого роду постійним і невід'ємним фактором розбурханого політичними пристрастями процесу українського державотворення. Ї справа не тільки в особливій ролі Радянського Союзу, а в його складі — й України у війні, справа не лише у задоволенні великого пізнавального інтересу, і навіть не стільки у політичних амбіціях, скільки у тому, що з п'ятдесятирічної давнини у наше сьогодення перекочував ряд так і не розв'язаних гострих проблем, що є своєрідним додатковим збудником громадського спокою (це хоча б такі животрепетні, як долі ветеранів війни, колишніх "остарбайтерів", військовополонених, учасників ОУН-УПА, депортованих народів тощо).

Роз'ятрюванню "історичних ран" сприяють штучні прогалини і порожнечі у висвітленні вітчизняної історії, в тому числі періоду минулої війни. Принагідно зазначимо, що у західних країнах, учасницях антигітлерівської коаліції, широкомасштабну дослідницько-публікаторську роботу з історії Другої світової війни та участі у ній цих країн давно завершено. Отже, вгамовано громадський інтерес до її найживотрепетніших питань.

Наскільки плідно попрацювали в демократичних країнах тамтешні історики, можна судити з такого короткого переліку. В 60-х рр. у США було видано 128-томну історію бойових дій армії, військово-повітряних і військово-морських сил. У Великобританії в аналогічний період опубліковано 30 томів цивільної історії країни часів Другої світової війни та 92 томи "синіх книг" про окремі операції британської армії. Західнонімецькі історики підготували і видали офіційну багатотомну серію "Німецький рейх і Друга світова війна" тощо.

Багато монографій, історичних нарисів, але вже присвячених окремим питанням, побачили світ і в наступні роки. Протягом останнього двадцятиріччя у західних країнах повсякденні зусилля істориків зосереджено переважно на з'ясуванні різного роду подробиць та другорядних епізодів війни. І не тому, що вони не здатні на більше, — основні проблеми вже ґрунтовно розроблено. Про наслідки та уроки Другої світової війни згадують переважно під час відзначення її "круглих" дат.

Здавалося б, в СРСР, Україні зразу ж по війні умови склалися на користь успішної діяльності як у галузі досліджень подій війни "по гарячих слідах", так і для їх ефективної популяризації у суспільстві. Ще з воєнних років успішно працювала над збиранням різноманітних свідчень про епоху 1941 — 1945 рр. та узагальненнями у вигляді збірок документів, спогадів і т. ін. спеціалізована наукова установа — Комісія з історії Вітчизняної війни при Академії наук УРСР. На багатющій експозиційній базі, скомплектованій завдяки численним польовим експедиціям музеєзнавців, створено республіканську виставку "Партизани України в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників" (відкрита в Києві 1946 р.). Тоді ж у столичному парку ім. О. С. Пушкіна розгорнуто унікальну стаціонарну виставку німецької зброї та бойової техніки. З 1943 р. розпочалася робота по створенню музею історії війни. У наукових установах, навчальних закладах виконувалися та захищалися дисертаційні праці з цієї проблематики. У видавництвах України виходили перші нариси про Героїв Радянського Союзу, підпільників і партизанів тощо ².

І раптом усю цю діяльність було згорнуто. Комісія з історії Вітчизняної війни, а також воєнно-історичний відділ Інституту історії АН УРСР, створений на її базі, припинили свою діяльність, так само, як і Партизанська виставка та виставка трофейної зброї. Тоді ж було відправлено у бібліотечні спецфонди унікальний збірник документів "Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. 1941 — 1945 рр.", виданий 1951 р. у Києві, знято з виробництва великий збірник документів про підпільно-партизанський рух у 1941 — 1944 рр., а його верстка поповнила фонди республіканського партійного архіву.

Так на початку 50-х рр. було, по суті, вчинено погром в історичній науці та видавничій справі, який, втім, зачепив лише проблематику історії Великої Вітчизняної війни, припинив її дальший розвиток. На тривалий час дослідницьку та популяризаторську роботу з цієї тематики було різко обмежено. Офіційних мотивів бурхливої ліквідаторської діяльності не висувалося ніколи. Залишається припустити, з огляду на час розгортання цієї кампанії, що вона була пов'язана з утворенням Німецької демократичної республіки і небажанням "роз'ятрювати старі рани".

Як би то не було, а коли з 60-х рр. почалася підготовка тритомного фундаментального видання "Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр.", то всю дослідницьку роботу довелося починати заново.

Знову і знову повертаючись до незмінне актуальних запитань: "Хто винен?" і "Що робити?", вітчизняні чесні історики й посьогодні намагаються (хоч поки що не завжди успішно) скинути ідеологічні налігачі, подивитися на новітню історію допитливим поглядом незаангажованих і цивілізованих політиків-аналітиків. Тим більше, що в останні роки завдяки документальним публікаціям московських істориків дедалі доступнішою стає старанно приховувана інформація про воєнно-політичні події 30—40-х рр., розкриття яких докорінно коригує погляди дослідників.

Монополія партійної ідеології — база фальсифікацій

Різним може бути підхід до розгляду проблем минулої війни — науковим чи публіцистичним, емоційно-художнім чи особисто-споглядальним. Спробуємо ж скористатися історико-соціологічним, тобто таким, який, на наш погляд, дасть можливість опукліше показати, що саме Друга світова війна та її складова — війна СРСР проти Німеччини, особливо ж практика замовчувань і напівправди, фальсифікацій та підтасовувань подій і фактів, відіграли свою роль у суспільних деформаціях усього повоєнного періоду.

Породжена війною довготривала надзвичайна ситуація до глибини сколихнула суспільство, оголила його політичні, соціальні, економічні нерви. Виявилось, не все в країні є таким благополучним, як подавалося офіційно. Радянський народ, починаючи з 30-х рр., дедалі більше прозрівав. Мислячу його частину вже не могли стримувати ні репресії, ні демагогічна пропаганда.

А тим часом правляча верхівка з усіх сил прагнула до того, аби в очах громадськості комуністична партія і радянська влада за будь-яких обставин залишалися непогрішними, стабільними і всесильними. Особливо ця тенденція простежується у повоєнний час. І тут чітко проступає ще один важливий аспект цих цілеспрямованих історіографічних деформацій — рятування ідеї і принципу абсолютної авторитарної влади. Адже зіткнення СРСР і Німеччини спричинило найвідчутнішу кризу системи одноосібно-однопартійного, а отже, тоталітарного управління і тією, і другою країнами, управління, зведеного, зрештою, до безмежної концентрації влади в руках однієї особи, до того ж, і в одному, і в другому випадках, особи далеко недосконалої вдачі та психіки, із нахилами до жахливих зловживань та злочинів.

Постає питання: як, яким чином авторитарно-бюрократична система в СРСР зуміла вижити у війні, вийти переможницею, навіть несприятливий розвиток подій обернути на свою користь? Відповідь однозначна: лише завдяки безмежній самовідданості мільйонів патріотів Вітчизни. На фоні трагічної ситуації початкового етапу фашистської агресії, коли народ почав розуміти, що щось не ладиться у цій війні, він підставив плече під державну конструкцію, яка захиталася. Викликане несприятливою, трагічною ситуацією подвижництво стало масовим. Народ в основній масі став на захист рідної землі, переступивши через незадоволення крайнощами сталінщини і на якийсь час забувши незаслужені кривди від неї. Але рятуючи Батьківщину від загибелі, люди тим самим, незалежно від власного бажання, врятували й тоталітарну систему, відтягнувши її крах на піввіку. Саме цю істину замовчувала радянська історична наука.

Протягом повоєнних десятиліть радянські історики, виконуючи замовлення так званих директивних органів, зробили все можливе, аби завуалювати кричущі вади і прорахунки системи єдиновладдя, приховати втрати, що їх зазнало суспільство не тільки від самої фашистської агресії, а й у результаті екстремістських методів ведення війни. Адже "вожді" партії і народу мінялися, а принцип єдинодержавної диктатури в країні залишався.

Утвердженню цієї системи влади мала служити й історіографія. По суті, весь її доробок був підпорядкований обґрунтуванню доцільності та прославлінню авторитарного "партійного керівництва" суспільством. Це призначення радянської історичної науки, так само, як і пропаганди, було помічене ще О. П. Довженком, який писав у щоденнику: "Правда про народ і його лихо... нікому... не потрібна і ніщо не потрібне, крім панегірика"³.

Одразу ж по завершенні війни під грубим тиском владних структур відбулася мутація історіографії "під Сталіна" та його оточення, потім — "під Хрущова", далі — "під Брежнєва". Ось чому незavidною виявилася й доля капітальних праць про минулу війну — 6-томної та 12-томної. Задумані як "останнє слово" історіографії, вони були дискредитовані відвертою і цинічною кон'юнктурщиною. Особливо це стосується другої з названих праць. Справа у тому, що протягуючи тишком-нишком реабілітацію Сталіна та сталінізму, апаратні "стратегі" вирішили, що найкраще це можна зробити, видавши пухку і добре розрекламовану працю. А в ній спритно провести "трансплантацію": вилучити "незручні" наукові тлумачення й факти, замінивши їх вигідними для партійного керівництва.

12-томна праця ґрунтувалася на сталінській методології і тому спрощено і неправдиво подавала драматичні події, передусім напередодні та в перший період війни. Оцінюючи її загалом, відомі російські історики В. Дашичев, В. Куліш, А. Мерцалов писали: "Величезний опус був однобічним в усіх відношеннях, цілі — апологетичними відповідно до претензій Брежнєва, Гречка, Устинова, Єпішева увійти в історію видатними воєнними діячами"⁴.

У 80-ті рр. кола, незацікавлені у правдивому висвітленні подій Великої Вітчизняної війни, зірвали спробу створити 10-томну її історію силами прогресивно настроєних науковців Інституту воєнної історії Міністерства оборони СРСР (макет першого тому після обговорення на головній редколегії визнали "антикомуністичним"). Редакцію та авторський колектив праці було розігнано.

Біди історіографії посилювалися тогочасною практикою, коли регіональні дослідні установи та місцеві автори повинні були автоматично керуватися положеннями союзних видань як "директивами центру". Це сповна відчули історики України.

Принагідне зазначимо, що було б несправедливо усю вину за недовірне висвітлення історії покласти тільки на істориків. Безсумнівно, на них лежить значна її частка. Але не треба забувати й тих, хто "водив рукою" історика, закриваючи доступ до джерел правдивої інформації, нав'язуючи псевдонаукові тлумачення та оцінки, — партійно-апаратних горе-ідеологів, які, підкупаючи привілеями, а то й ламаючи "через коліно" будь-кого, хто не "йшов у ногу" з ними, добивалися свого.

На варті інтересів офіційної ідеології несхитно стояли спеціально для цього створені інститут марксизму-ленінізму при ЦК КПРС та його філії у республіках, а також незліченні кафедри марксизму-ленінізму та історії партії у вузах. Ця потужна розгалужена система забезпечувала монополію

партійної ідеології в історіографії. Отже, зводити справу до чийогось суб'єктивного бажання чи небажання писати правду — значить просто не розуміти ситуації і суті проблеми.

Природа "змови умовчання"

Цілком очевидно, що від суто партійної історіографії не можна було чекати чесної вичерпної відповіді на багато складних питань, зокрема на такі кардинальні, як причини і зміст трагічних подій 1941—42 рр. (згадати хоч би прорахунки і помилки стратегічного керівництва у ході бойових дій, безславну загибель армій і цілих фронтів тощо).

А підстав для незадоволення поясненнями істориків згаданих важких сторінок війни більш ніж досить. Можна хоча б спробувати порівняти задля істини історично подібні ситуації. Так, скільки-небудь допитливому дослідникові не може не впасти в око відмінність наслідків дій "східного фронту" Першої та Другої світових воєн при подібності багатьох інших рис. Обидві воєнні епохи розділялись усього двома десятиліттями і у цих війнах взяли участь навіть представники одного покоління, а зброя, якою вони воювали, — літаки, танки, підводні човни, кулемети — за основними конструктивними параметрами була подібною. Навіть солдати і російської, і радянської армій мали зовнішню схожість своїми шинельними скатками та нескінченними обмотками на ногах. До того ж, війни відбувалися на одному й тому ж театрі воєнних дій і арміями тих само країн.

Однак якими разюче несхожими були хід і результати обох кампаній! Якщо у Першу світову війну бойові дії на східному фронті не вийшли за межі Галичини та частини Прибалтики, найбільшим містом, здобутим німецькою армією, була Рига, то у Другій світовій противник захопив близько 10 % території велетенської країни, заглибившись на 1800 тис. кілометрів і діставшись рубежів, недосяжних для жодного з ворогів, — Волги та Кавказьких гір; безповоротні втрати Червоної армії були у 5 разів (!) більші, ніж їх зазнала російська армія у Першій світовій війні, військово-полонених — у 4 рази.

Для котрої з сторін невігідні такі зіставлення — ясно. Проте, як це не парадоксально, в радянській історіографії вважалося, що Російська імперія вступила у Першу світову війну, будучи до неї невідготовленою, і що російська армія воювала незадовільно. Що ж до СРСР, то радянські історики утримувалися однозначно стверджувати, що країна вступила у Другу світову війну невідготовлено (адже те й робила, що посилювала протягом двох передвоєнних десятиліть свою обороноздатність); на бойові дії Збройних сил в радянській історичній літературі також немає якихось серйозних нарікань. Хоч, як відомо, історичні паралелі ризиковані, однак запропоноване порівняння не може не наводити на серйозні роздуми, і передусім над вірогідністю пресловутої тези: "Ми були готові до війни, та не настільки, як цього хотілося б".

Але сказати правду про затемнений бік війни — це означало в період сталінщини взяти під сумнів правильність багатьох дій і рішень "вождя", який "замкнув на собі" всю владу в країні, захитати створений пропагандою міф про нього як "геніального полководця усіх часів і народів".

Вороже сприймалася правда і в значно пізніші часи, адже невігідною вона була системі авторитарної диктатури, підкріпленої однопартійною системою. Такою завжди була природа "змови умовчання", засекречування правди про минулу війну. Спадкова ортодоксія в маніпуляціях партійно-державної верхівки історичною наукою зумовила деградацію останньої, призвела до разючого зниження її авторитету в колишньому

радянському суспільстві і аж до катастрофічного — за кордоном. Зарубіжні фахівці, не приховуючи зневаги до радянської історичної науки, називали її "картковим будиночком, який розвалюється за найменшого дотуку фактів".

Джерелознавство Великої Вітчизняної війни — міноване поле

Свідома і цілеспрямована деформація історичної правди почалася вже з перших днів війни проти фашистського агресора. Правлячій партійно-бюрократичній верхівці запровадження монополії на істину було необхідне для того, щоб приховати від народу допущені нею згубні прорахунки і помилки у підготовці та веденні війни. Замовчування і приписки при зображенні подій стали звичною інформаційно-пропагандистською практикою, масштаби якої виходили далеко за межі потреб як у звичайній дезінформації противника, так і в зумовлених вимогами часу практично необхідних пропагандистських зусиль.

Надходження до широких верств населення відповідним чином обробленої інформації забезпечувало Радянське інформаційне бюро — спеціально створений для цього орган, підпорядкований безпосередньо ЦК ВКП(б). Його повідомлення та матеріали ставали основою розповсюджених пресою і радіо препаратів повідомлень, що у поєднанні з найсуворішою цензурою мали на меті викликати схвальну реакцію людей на усі без винятку воєнно-політичні заходи радянського уряду.

У такий спосіб уже у воєнні роки почала нагромаджуватися відповідна джерельна база. Надмірна політизація супроводжувала і цей процес. Документи здебільшого готувалися за певним трафаретом, коли жорстко дозувалося "вигідне" і "невигідне", перемішувалися правдиві відомості і сфальсифіковані. Адже часто укладач чи то фронтового зведення, чи то довідки про роботу промисловості прагнув не стільки дати реальну картину, скільки "вписатися" у загальноприйнятту схему і догодити офіційним вимогам. Так брала гору "штабна правда" над "окопною". Наслідком цього пристосування, супроводжуваного неодноразовим просіюванням та "відбракуванням" у післявоєнну епоху фондів українських архівів з наступним усуненням невивідних джерел (особливо слід згадати дві великомасштабні кампанії — на початку 80-х рр. і напередодні розвалу СРСР — вилучень з партійних архівів подібних документів), у поєднанні з ретельною селекцією всіх без винятку збірників документів, є те, що об'єктивне і реалістичне відображення подій війни проти Німеччини залишається вкрай утрудненим. Найбільше це стосується фронтової та "зафронтової", тобто партизанської, проблематики.

Тут же виникає і новий джерелознавчий аспект: в який спосіб і ким формувалися ці документи. Виконавці, котрі склали незліченні "казенні папери", були переважно відповідно орієнтовані на діючу повсюдно систему приписок, або, навпаки, — применшуваль (залежно від потреб). Письменник Григорій Лобас у своєму фронтовому щоденнику писав про те, як готувалися "бойові зведення": "Наприклад, після бою на полі залишаються чотири підбиті танки. Хто їх підбив — гармаші, петеєрівці чи вони підірвалися на мінах, — важко сказати. Та коли подавали дані наверх, кожен зараховував ці танки за свої. І виходило вже не чотири, а двадцять. Зрештою, цю цифру збільшували штабісти. У результаті виходило, що у німців на нашому напрямку усіх танків стільки не набереться, скільки підбито в одному бою"⁵.

По-своєму доповнює Г. Лобаса інший письменник-ветеран, Борис Вітман. Порівнюючи фронтові реалії з документальними даними, що є в

архівах, у розпачі, а отже, і не без певного перебільшення, він говорить: "Я не вірю ніяким архівним документам, бо знаю, як закладалися в архіви ті дані, котрі потрібні. Архів нашпиговано брехнею. Багатоступінчаста брехня..."⁶. З огляду на подібні коментарі знаючих людей, думається, що навряд чи будь-коли стане пізнаною до кінця так звана сірячинна правда війни.

Тим самим "грибком", що й література та її джерела, враженим виявився й жанр мемуаристики, за винятком хіба що лічених творів (О. В. Горбатова, М. Г. Кузнецова, О. Є. Голованова та деяких інших). У 60—80-ті рр. не було, мабуть, видавництва, де б не публікувалися мемуари чи спогади учасників війни. І, як правило, усі вони рівнялися на провідне військове видавництво — "Воениздат". Продукція ж редакції "Воєнних мемуарів" цього видавництва створювалася за певними трафаретами, що майже виключали чесне і повноцінне відображення баченого і пережитого, утверджували принцип подачі лише "позитивних" прикладів, уникнення самостійних, об'єктивних оцінок. Своєрідними гарантами ортодоксальності праць цього жанру виступали не їхні автори, а найчастіше так звані літературні записувачі, тобто професіонали, які не тільки володіли літературними навичками, а й знали, що "підє", а що — ні.

Спотворення правди через мемуаристику зайшло так далеко, що жорсткому безцеремонному "редагуванню" й вихолощуванню живих авторських бачень було піддано навіть мемуари найвидатнішого полководця Другої світової війни маршала Г. К. Жукова "Спогади і роздуми". У первісному варіанті рукопису викреслювалися цілі розділи, шматки, абзаци, фрази, слова. Деякі частини оригіналу було після читання в політбюро ЦК КПРС геть знято, а на полях написано: "Керуватися синім олівцем". А поряд, як важке зітхання, слова маршала: "Це ж все було. Як же виключати такі важливі дані".

Тяжко переживав непереможний полководець свою першу у житті капітуляцію. Годі ж, мабуть, і визрів у нього, за свідченням письменника В. Карпова, заповіт майбутнім історикам: "Писати тільки мажорне — значить допускати великі похибки проти правдивості. Прилизана і пригладжена історія відіграватиме негативну роль у розкритті ходу Вітчизняної війни"⁷. Недарма маршал, як свідчить той же В. Карпов, напередодні своєї смерті із сумом говорив: "Книга спогадів наполовину не моя"⁸. Зрештою, редакцію "Воєнних мемуарів" у "Воениздатє" було закрито ще у так звані застійні часи.

Із засобів інформації та мемуарної літератури апробовані "вгорі" і нерідко препаровані версії тих чи інших подій, оцінки осіб перекочували у наукові праці. Вкладаючись у ідеологічну конструкцію сталінізму, ретельно відселекціонований фактаж містив бажані партійному керівництву версії подій та їх оцінки. Якщо у роки війни практика напівправди, міфологізації ще могла бути (враховуючи специфіку ідеологічної війни) якоюсь мірою визнана терпимою, то у повоєнний час вона ставала протиприродною, шкідливою. Однак, залишаючись частиною заходів, що забезпечували функціонування системи, вкоренилася на довгі десятиліття.

Політична заангажованість — найбільша вада вітчизняної історіографії

Насичення історіографії урізаною правдою, а також відвертою дезінформацією відбувалося цілеспрямовано і планомірно. Цьому сприяв не природний науково-дослідницький у повному розумінні слова процес, а швидше циклічний розвиток сталінсько-хрущовсько-брежнєвської істо-

ріографії за ювілейними датами. Саме таким чином створено величезний масив (понад 20 тис. монографій, книг, брошур загальним тиражем 1 млрд прим.) в основному апологетично-парадній літератури. Хоч у цих працях суто фактичний матеріал загалом правдоподібний, він, проте, хибує на односторонність, а точніше — позитивізм, що само по собі не може не спотворювати реальності подій.

При усіх великих вадах історіографічного доробку радянських часів немає підстав оцінювати його однозначно негативно і твердити, що він, мовляв, зовсім непридатний. Безсумнівний позитив — націленість його на виховання громадянських достоїнств: патріотизму, здатності до подвигу, вірності кращим традиціям визвольної боротьби народу, викриття злочинів фашизму, правдивий показ реального вкладу СРСР у розгром "третього рейху". Щоправда, ці привабливі риси попередньої історіографії проступають, на жаль, пунктирно і здебільшого заглушаються відверто нав'язливим партійно-пропагандистським напучуванням, яке своєю фальшивою прямолінійністю омертвляло реалістичне підґрунтя багатьох праць з історії війни. А показ специфіки (і вкладу в Перемогу) кожної окремо взятої республіки розцінювався як націоналізм.

І якщо на рівні "фронтових епізодів" історію війни подано задовільно, то цього не можна сказати про розкриття сутності історичного процесу в цілому. Простежується закономірність: чим далі при висвітленні тієї чи іншої події або явища заглиблювався історик у їхній смисл, чим більше виходив на рівень політики, тим менш впевненою і чесною ставала його оповідь, тим обережнішими, декларативнішими, менш аргументованими і, зрештою, казенно-офіційними виявлялися висловлені ним міркування та висновки. Розкриття питань, пов'язаних з політикою, вимагало від дослідника неухильного додержання жорстких норм заідеологізованої історіографії.

"Ідеологічна дисципліна" — це було головним критерієм творчої продуктивності дослідників. За таких умов дискусії, дебати з нез'ясованих питань не допускалися, та й були недоречні — й без того усе було ясно. Оскільки науковий діалог у простінку між "можна" і "не можна" був безплідним, йому взагалі не залишалося місця як такому. Історики не вміли і з різних причин уникали полемізувати, дискутувати — адже ця найскладніша форма наукової творчості не практикувалася й не заохочувалася.

Так і вийшло, зрештою, що відучені від полеміки, усвідомленого сприйняття нових наукових положень, самостійного їх осмислення і застосування, чимало радянських істориків, привчених до "ідеологічної дисципліни" у нових історичних умовах, коли офіційна історіографія зазнала фіаско, автоматично, без будь-яких дискусій або дебатів, без роздумів чи сумнівів, залюбки взяли на озброєння діаметрально протилежні радянській доктрині ідеї та концепції, механічно замінили плюси на мінуси і навпаки.

Найменше витримують критику, особливо з погляду розкриття політичного фону подій і явищ, праці з історії Великої Вітчизняної війни, створені в 70-ті та у першій половині 80-х рр. Неприйнятними є для сучасників як інтерпретація добре профільованого вміщеного у них фактажу, так і оцінки подій, теоретичні викладки, статистичний матеріал.

Підцензурній радянській історичній літературі притаманний односторонній позитивний підхід до висвітлення зовнішньої політики сталінського уряду у передвоєнний період як винятково миролюбної. Саме у такому аспекті розглядалися, зокрема, дії СРСР, спрямовані на створення системи колективної безпеки, радянсько-німецькі відносини та угоди тощо. Повністю виправдовувалася і схвально оцінювалася політика щодо Фінляндії та країн Прибалтики.

Усупереч фактам підготовка СРСР до відсічі можливій агресії подавалася в літературі як "науково обґрунтована", "глибоко осмислена" комплексна програма розв'язання соціальних, економічних, ідеологічних та суто воєнних завдань. За рамками наукового аналізу залишилися прорахунки у проведенні необхідної з огляду на неминучість війни воєнної конверсії економіки. Увага акцентувалася лише на результатах таких довоєнних заходів, як індустріалізація та колективізація сільського господарства, для вирішення нагальних воєнно-економічних питань в екстремальних умовах війни 1941—1945 рр. І при тому зовсім замовчувалися негативні і тривалі морально-психологічні наслідки насильницького проведення названих заходів. Форсована індустріалізація і примусова колективізація, супроводжувані збоченнями та репресіями, відклалися не найліпшими подіями в долях простих людей і негативно позначилися на ставленні багатьох з них до радянської влади під час війни і навіть посьогодні.

II. БОЛЬОВІ ТОЧКИ ІСТОРІОГРАФІЇ В ІСТОРІОСОФСЬКОМУ ОСМИСЛЕННІ

Чого не сказали радянські дослідники про Червону армію та її противника

Отже, історики не могли розкрити одну з найважливіших причин невдач 1941 — 1942 рр., не могли сказати правду. А вона була непривабливою. Чи не найбільшою вадою історіографії було те, що в дослідженнях замовчувалося питання про згубний вплив жорстоких сталінських репресій на політичний, морально-психологічний та оборонний потенціал суспільства напередодні війни. Ще кілька років тому громадськість мало що знала про масові репресії кінця 30-х років у країні, зокрема, в армії, коли суспільство втратило сотні тисяч вкрай потрібних йому кваліфікованих спеціалістів, а Збройні сили, — по суті, всіх старших командирів та воєначальників. З армії було усунуто майже 44 тис. чол. командного складу, серед них приблизно 1800 найдосвідченіших, теоретично підготовлених генералів. У розхід пушено 90 % членів мозку армії — Головної воєнної ради. Переважна більшість усунутих з армії стала жертвами безприкладної сталінської м'ясорубки. На заміну їм масово прийшли віддані, як здавалося режимові, "висуванці", як правило, невисокої кваліфікації.

Наслідком цілеспрямованих деформацій у практиці військового будівництва стало зниження дисципліни та рівня бойової підготовки у військах. Малокваліфікований командний склад недооцінював сили ймовірного противника, який мав досвід ведення бойових дій у Західній Європі в 1939—1941 рр. Переоцінювалися з міркувань пропаганди воєнна могутність СРСР та боєздатність Червоної армії, широко культивувалися фальшиві настанови, що вводили в оману громадську думку: війна, мовляв, вестиметься "на чужій території", "малою кров'ю", "могутнім потрійним ударом" тощо. Про згубність для Збройних сил сталінсько-ворошиловського керівництва маршал Г. К. Жуков говорив: "Мало того, що армія, починаючи з полків, була значною мірою обезголовленою, вона була ще й розкладеною цими подіями. Спостерігалось страшне падіння дисципліни, справа доходила до самовільних відлучок, до дезертирства. Багато командирів почували себе розгубленими, нездатними навести порядок" ⁹.

І, природно, не показувалися у літературі безпосередні наслідки цієї вакханалії. Нацистське керівництво, спостерігаючи через розвідувальні служби за станом Червоної армії, глузливо називало її "глиняним колосом без голови". Перемога над Радянським Союзом уявлялася йому справою легкою й необтяжливою. "Досить лише штурхнути ногою двері і

вся будівля завалиться", — говорив Гітлер командуючому групою армій "Південь" фельдмаршалу Рунштедту. Гітлеру вторував начальник генерального штабу сухопутних сил генерал Гальдер: "Радянська Росія все одно, що віконне скло, варто тільки раз вдарити кулаком і все розлетиться на шматки"¹⁰.

У працях радянських дослідників переважала кон'юнктурна тенденційність при висвітленні подій, недооцінювалися, зокрема, бойові можливості, військове мистецтво і здобутки вермахту. Знову ж таки з пропагандистських міркувань склалася традиція показувати ворожих солдатів та офіцерів недолугими, боягузами і кримінальниками. І тут не обійшлося без директивних настанов. У наказі наркома оборони Й. Сталіна від 1 травня 1942 р. всупереч правді говорилося, наприклад: "...Так звана хоробрість німецького офіцера є річ дуже відносна... Німецький офіцер виявляє хоробрість, коли він має справу з беззбройними військовополоненими та мирним цивільним населенням, але його покидає хоробрість, коли він стає перед лицем організованої сили Червоної армії. Пригадайте народну приказку: "Молодець проти овець, а проти молодця — сам вівця" "

Лише останнім часом кризь товщу пропагандистського туману почала проступати більш-менш правдива картина того, що являли собою німецькі збройні сили періоду Другої світової війни. З огляду на об'єктивну інформацію, німецькому солдатові важко відмовити і у бойовому хисті, і у військовому вишколі, і в особистій хоробрості, а офіцерам і генералам — у високому професіоналізмі.

Німецький військовослужбовець був зорієнтований нацистською стратегічною концепцією на гранично жорсткі методи ведення бойових дій. Тотальною пропагандою у його свідомість всіляко втовкмачувався змішаний на слов'янофоби та антибільшовизмі "образ ворога" — солдата Червоної армії. Нацистська стратегічна концепція, на базі котрої відбувалася підготовка до нападу на СРСР й саме ведення війни, зводилася до простої формули: "завоювати і знищити". Сам фюрер, він же верховний головнокомандуючий, не втомлювався наголошувати, що йдеться про особливу, ідеологічну війну, про тотальну війну на знищення. Ці ідеї знаходили відповідне втілення у наказах генералів. Так, генерал-полковник Готт у листопаді 1941 р. у наказі по 17-й армії групи армій "Південь" наголошував: "Ця боротьба може закінчитися тільки знищенням тієї чи іншої сторони, ніякої згоди бути не може"¹².

Нацистським керівництвом все робилося, аби німецький солдат був готовий до виконання будь-яких завдань. І це-таки був справжній ландскнехт — не тільки лютий і жорстокий, а й краще озброєний, професійно підготовлений, дисциплінованіший, ніж радянський. До того ж, найчастіше мав незрівнянно ліпші екіпіровку, харчування, побутові умови.

Краще за інших про армію противника сказав той же Г. К. Жуков: "Треба оцінити гідно німецьку армію, з якою нам довелося зіткнутися з перших днів війни. Ми ж не перед дурниками відступали по тисячі кілометрів, а перед найсильнішою армією світу. Треба ясно сказати, що німецька армія на початок війни була краще нашої армії підготовленою, навченою, озброєною, психологічно більш готовою до війни, втягнутою у неї... Треба також визнати, що німецький Генеральний штаб і взагалі німецькі штаби тоді краще працювали, ніж наш Генеральний штаб, і взагалі німецькі командуючі у той період краще й глибше думали, ніж наші командуючі"¹³.

Вивчити військовий механізм супротивної сторони важливо не тільки для оцінки минулих подій, а й для висновків на майбутнє. І не слід боя-

тися того, що правда про першокласну німецьку армію принизить бойову славу її переможця — радянських Збройних сил. Щодо цього Костянтин Симонов зауважив: "Так, ворог був звитяжний, — тим більша наша слава".

Неможливо, звичайно, заперечувати того, що гітлерівська армія, орієнтована злочинним урядом на вкрай жорстокі методи ведення бойових дій на фронті, а також на тотальний терор щодо місцевого населення, залишила по собі зловісну пам'ять. Але нині, коли у пострадянському суспільстві ослабнув "фактор заляканості", виявляється, що в тих, хто пережив лихоліття війни та окупації, поряд із жахливими фактами пам'ять зберегла й непоодинокі приклади співчутливого ставлення до них з боку тих німецьких солдатів та офіцерів, які не піддалися расистській пропаганді, залишилися порядними людьми. Отже, справжнє "обличчя ворога" історикам ще належить розкрити.

Однією з конструктивних вад радянської історіографії було зведення в абсолют вимушеної відмови дослідників від розгляду "незручних" проблем, зокрема тих, що стосувалися справжніх причин і обставин полонення мільйонних контингентів військовослужбовців Червоної армії та подальшої їхньої долі як жертв обох тоталітарних режимів — гітлерівського та сталінського. До заборонених належали такі теми, як соціальна і політична база досить поширеного колабораціонізму, дії численних місцевих антирадянських формувань на боці противника тощо.

Й. Сталін: "Досягти мети, не рахуючись з жертвами"

Предметом особливої пильності політичної цензури, що завдала великої шкоди історіографії, були фальшиві дані про втрати Червоної армії, з одного боку, і німецької — з другого. Усіляко підтримувалася (і не тільки в минулому) думка, що людські втрати СРСР не були надмірними, мовляв, не перевищували втрат противника. Причому це питання набуло яскравого політичного забарвлення: співвідношення людських втрат мало служити вирішальним аргументом на користь офіційної версії радянської історіографії про "високий рівень" сталінського керівництва військової проти Німеччини. В усякому разі, замовчуванням та підтасовуванням статистичних даних правлячі кола, а за ними й офіційні історіографи у жодному з препарованих під кон'юнктуру версію питань не пішли так далеко, як у цьому. В лютому 1946 р. Сталін визначив радянські втрати у 7 млн чол. Незабаром член політбюро ЦК ВКП(б) М. О. Вознесенський назвав іншу кількість загиблих — 15 млн. Згодом М. С. Хрущов "пустив по світу" ще одну цифру — 20 млн чол. втратив Радянський Союз з 1941 по 1945 р., Л. І. Брежнев "уточнив" — "понад" 20 млн.

Наприкінці 80-х — на початку 90-х років група дослідників Інституту воєнної історії Міністерства оборони СРСР, застосувавши нові методи підрахунків, дійшла висновку, що втрати (на фронті і на окупованій території) становили загалом 26—28 млн, причому бойові — 8,6 млн чол. Решту, тобто приблизно 20 млн чол., було механічно віднесено до втрат цивільного населення на окупованій німцями території. Щоправда, дослідники при цьому "забули" одну "дрібничку". З 1942 по 1946 р. на визволеній від фашистів території працювала створена Верховною Радою СРСР Надзвичайна державна комісія для встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських окупантів та їх поплічників. Вона аж ніяк не була зацікавлена у применшенні масштабів нацистських злочинів і найретельніше підсумувала 54 тис. актів нацистського терору щодо мирного населення на окупованій території СРСР. Виходило, що від рук окупантів за-

гинуло принаймні 10 млн чол. Ці матеріали комісії офіційно розглядалися на Нюрнберзькому судовому процесі як звинувачувальні.

Виникає запитання: за рахунок яких нових втрат пропонується названу і без того величезну цифру подвоїти? Хіба за повоєнні десятиріччя виявлено нові численні масові поховання жертв нацистських злодіянь, невідомі Бабині Яри? Такі факти ні дослідникам, ні комусь іншому не відомі. Оті кілька могильників, що виявлені останнім часом (Биківня, Дем'янів Лаз та ін.), не є, як це встановлено, злодіяннями гітлерівців.

Отже, наведена цифра бойових втрат Червоної армії у багатьох дослідників довір'я не викликає. Принагідно зауважимо, що з цими даними дисонують інші, зафіксовані безпосередньо картотекою Центрального архіву Міністерства оборони Російської Федерації й обнародовані керівником Головної редакційної колегії української "Книги пам'яті" генералом армії Героєм України І. О. Герасимовим. Ось вони: за період з 1941 по 1945 р. безповоротно втрачено 16,2 млн рядових і сержантів, 1,2 млн осіб офіцерського складу, 3—4 млн тих, хто пропав безвісти.

Між тим, дані, що з'явилися у наступні роки, не тільки не внесли ясності в животрепетну проблему, а й загострили її. 8 травня 1993 р. в газеті "Известия" подано абсолютні цифри безповоротних втрат діючої армії з січня до грудня 1942 р. Підсумок — 5 888 236 життів — просто приголомшує. І це тільки за один з чотирьох років війни! Але незабаром та сама газета опублікувала інше, не менш драматичне повідомлення: згідно із загальним підсумком 700 "Книг пам'яті" Російської Федерації, кількість загиблих у бойових діях 1941 — 1945 рр. становила 17,5 млн¹⁴. І це лише по Росії! Подаємо ці цифри без коментарів, бо зрозуміло, що вони, м'яко кажучи, ставлять під сумнів наведені вище офіційні дані Міністерства оборони СРСР.

У березні 1995 р. в рамках відзначення 50-річчя Перемоги над фашистською Німеччиною в Москві було проведено наукову конференцію "Людські втрати у Другій світовій війні". На жаль, це найбільш чітке з усіх питань минулої війни так і залишилося відкритим. Міністерство оборони Російської Федерації, яке представляв генерал-полковник Г. Ф. Кривошеєв, подало підсумкові таблиці, з яких випливало, що безповоротні втрати Збройних сил у 1941 — 1945 рр. становили 11 944,1 тис. чол., але фактично, згідно з роз'ясненням Г. Ф. Кривошеєва, вони становили 8 668,4 тис., бо 2 775,7 тис. було виключено з числа втрат (це колишні військовополонені, оточенці і ті, хто пропав безвісти) як такі, що вже один раз начебто включені до числа безповоротних втрат.

Усього за 1941 — 1945 рр. було залучено до Збройних сил (за винятком повторно призваних) 34 476,7 тис. чол. Цифрою ж загальних людських втрат визнано 37,2 млн, а після вирахування померлих через підвищену смертність дітей і кількості померлих у воєнні роки порівняно з мирним часом (1940 р.) остаточно людські втрати від війни на конференції підтверджено цифрою — 26,6 млн чол. (з них — 20 млн чоловіки, решта — жінки).

Менш з'ясованим є український аспект проблеми людських втрат. Так, загальновідому цифру втрат населення України за період фашистської окупації (вбито і замучено цивільного населення — 3 898 457 чол., військовополонених — 1 366 588 чол.) отримано не науково-аналітичним, а директивним шляхом, як це було прийнято у 60-ті роки, коли створювався тритомник "Українська РСР у Великій Вітчизняній війні", в якому вміщено ці дані. Можна припустити, що до першої цифри включено і природну втрату населення з 1941 по 1944 р.

Не менше запитань виникає і при з'ясуванні фронтних безповоротних втрат військовослужбовців — вихідців з України. За попередніми даними редакції української "Книги пам'яті", на фронтах війни загинуло 3 млн чол. За достовірність цієї цифри, природно, ніхто не ручається. Останнім часом введено до наукового обігу нові дані загальних безповоротних втрат громадян України — воїнів Червоної армії — 3,5 млн чол.¹⁵ Втім застаріла проблема людських втрат України ще потребує ґрунтовного спеціального дослідження.

Важливою є і проблема кількості загиблих у боях вояків Української повстанської армії, як, зрештою, і тих, хто сконав від голоду і непосильної праці у Німеччині ("остарбайтер"), а також тих, чиє життя перервалося передчасно під час боротьби проти українських націоналістів у Західній Україні, та тих, хто загинув від їхніх рук.

Власне кажучи, до статистики втрат нічого нового згадана конференція не внесла. Щоправда, дисонансом версіям Міністерства оборони РФ прозвучала на ній заява представника Головархіву Російської Федерації, який з посиланням на новітні методики і комп'ютерну систему підрахунків банку статистичних даних твердив, що безповоротні втрати військовослужбовців Червоної армії (фронтіві, санітарні, а також загиблі військовополонені) становлять 19,5 млн чол.

У цьому контексті звертає на себе увагу й те, що до останнього часу вітчизняні наукові джерела уникали називати бойові втрати німецької армії на східному фронті. Лише нещодавно такі дані — 7,4 млн чол. — з'явилися у науковій пресі. А загалом фашистський блок, за даними дослідника М. А. Гарєєва, втратив приблизно 10 млн чол. На думку інших дослідників, німецька армія втратила на східному фронті 2,5 млн (близько мільйона військовополоненими) і на інших фронтах — 1,5 млн чол. Серед сучасних російських воєнних істориків продовжує побутувати думка, що протягом усієї війни німецькі втрати були значно нижчими, ніж радянські (на початку війни 1:3, наприкінці — 1:2).

Безсумнівним є те, що Сталін воював за принципом "з втратами не рахуватися" (згадаймо відомий його афоризм: "Коли гине одна людина — це трагедія. Коли гине тисяча — це статистика"). Цього він домагався і від командного складу армії.

Недарма спостережливі письменники-фронтвики в один голос звинувачують саме воєначальників у надмірно високих людських втратах. "Боже мій, скільки нещастя народу принесли наші тупоголові воєначальники і скільки ще принесуть!" — емоційно зітхає Олександр Довженко у своєму щоденнику під час перебування на Південно-Західному фронті у 1942 р.¹⁶ Довженкові слова можна поглибити спогадами В'ячеслава Кондратьєва: "Воювали ми, звичайно, безграмотно. Абсолютно не рахувалися з втратами. Це також продукт сталінської ідеології. Не шкодували людей до війни, що ж їх жаліти на фронті! Слова "за будь-яку ціну" пам'ятає, мабуть, кожен фронтвик"¹⁷. В. Кондратьєву вторить Ілля Сельвінський, коментуючи катастрофу Кримського фронту: "Винні бездарні і малограмотні наші генерали, котрі бояться Сталіна більше, аніж ворога"¹⁸...

З цими думками радянських письменників перегукуються спостереження німецьких солдатів. Ось що згадував ветеран вермахту Вернер Кислінг: "Нас вражало водночас безжальне ставлення своїх же до російського солдата і його неймовірна мужність"¹⁹.

Не викликає сумніву те, що чимало генералів, аби виглядати в очах "вождя" несхибними й твердими сталінцями, бездумно виконували його настанови, часто-густо безглуздо збільшуючи і без того непомірні людські жертви (воно ж, звісно, "за ціною не постоїмо!" — принцип, який перене-

сено з мирного життя). Відомий радянський воєначальник генерал армії М. Г. Лященко визнавав: "Справді, у тій війні було багато смертей нічим не виправданих. Зустрічалися воєначальники і командири, які прагнули досягти успіху за будь-яку ціну"²⁰. Зневажливе у багатьох випадках ставлення до "живої сили", тобто до життів солдатів та офіцерів, виявлялося навіть у тому, що нерідко у зведеннях про втрати спочатку подавалися дані про бойову техніку, а вже потім — про загиблих людей.

Особливо гостро сприймав цю зневагу до загиблого покоління О. П. Довженко: "Я учора був на параді перемоги на Красній площі. Перед великим Мавзолеєм стояло військо і народ. Мій улюблений маршал Жуков прочитав урочисту і грізну промову Перемоги. Коли згадав він про тих, що впали в боях у величезних, незнаних в історії кількостях, я зняв з голови вбрання. Ішов дощ. Оглянувшись, я помітив, що шапки більше ніхто не зняв. Не було ні паузи, ні траурного маршу, ні мовчання. Були сказані ніби між іншим дві чи одна фраза. Тридцять, якщо не сорок мільйонів жертв і героїв ніби провалились у землю або й зовсім не жили, про них згадали як про поняття"²¹.

І вже начисто було виключено з історіографії проблему "безвісти загиблих". Звичайно, ця категорія втрат є характерною для будь-якої війни. Але коли йдеться про мільйони, то ніяк не можна позбутися почуття гіркоти за якимось, сказати б, тотальне приниження людини в солдатській шинелі протягом усього періоду цієї страшної війни, якимось ніби глумливе ставлення до її життя з боку тих, які вважали себе мудрими стратегами і дозволяли собі маніпулювати долями інших так, як їм на якийсь момент заманеться. На жаль, не можна відкинути і відчуття того, що чимало воєначальників і командирів усіх рангів не виявили справжньої турботи про життя і здоров'я своїх підлеглих, воювали "гарматним м'ясом" — на те, мовляв, і війна, щоб були втрати — "баби нових народять".

А в самій проблемі "безвісти загиблих", крім усього іншого, проглядається певною мірою блюзнірська штучність, створена одними щодо інших. Підтвердження цьому знаходимо хоча б у такому факті. Одразу ж по війні численні похоронні команди на всій території бойових дій, особливо у Польщі та Німеччині, робили масові "братські могили" радянських воїнів шляхом ліквідації індивідуальних поховань. І як часто, на жаль, під час таких перепоховань відомі назавжди ставали невідомими, хоч були тоді ще всі підстави піти у небуття з власним ім'ям.

Думається, що проблема "ціни перемоги" за нинішніх умов є занадто складною як у статистичному, так і в політичному відношеннях. Якийсь шанс, можливо, з'явиться, коли будуть обнародовані й осмислені справжні статистичні дані як про німецькі, так і про радянські втрати під час воєнних кампаній та найбільших битв. Але, думається, оскільки "баланс крові" дасть змогу судити про рівень воєнного мистецтва та хист генералів воюючих країн, на відвертість заангажованих військових демографів навряд чи варто покладати надію.

Зрештою, зрозуміло: справжні втрати і України, і Радянського Союзу в цілому у Другій світовій та Великій Вітчизняній війнах ніколи вже остаточно не будуть з'ясовані — надто багато часу минуло відтоді і надто товстий шар різних напластунків огортає цю проблему. І як тут не згадати старовинне: "Про війни мовиться брехня, та правду знає вороння".

Втіхою, можливо, буде одне: усвідомлення того, що яких би величезних людських жертв не зазнав переможець — Радянський Союз, його поразка у війні з фашистськими претендентами на світове панування німецької "раси панів" мала б ще страхітливіші наслідки, тотожні катастрофі планетарного масштабу.

"Персоналії грати" і "персоналії нон грати" в історіографії

Як відомо, об'єктивному розкриттю історичного процесу в усій його складності та розмаїтті постійно перешкоджає зведений у норму суб'єктивістський підхід. Він виявився передусім в абсолютизації ролі діячів, які в той чи інший період перебували на найвищих партійних та державних посадах, а також у відповідній кореляції оцінок історичних подій. Це знаходило вияв, з одного боку, в надмірному звеличенні діянь окремих особистостей, а з другого — у переоцінці значущості подій, до яких вони так чи інакше були причетні.

У 60-ті роки, наприклад, суб'єктивістських деформацій зазнало висвітлення в літературі теми оборони Києва. Усіляко акцентувалося на її тривалості, героїзмі захисників, що, безумовно, відповідає історичній правді. Однак безпідставне перебільшення ролі М. С. Хрущова у згаданих подіях мало відверто кон'юнктурний характер. У 1964 р. йому несподівано присвоїли звання Героя Радянського Союзу. Йшлося, безперечно, про не виправданий сплеск звеличення досить скромної особи політичного діяча, який за кілька років до того сам був ініціатором розвінчання культу Сталіна.

Що ж до оборони Києва і ролі в ній Хрущова, то в цих подіях затушовувалися трагічні моменти: катастрофа Південно-Західного фронту, оточення чотирьох армій з наступним взяттям у полон, за радянськими даними, 456 тис., за німецькими — 665 тис. чол. До усього цього був причетний М. С. Хрущов як член Військової ради південно-західного напрямку. Як нещодавно стало відомо, на початку серпня 1941 р. Хрущов твердо запевнив Сталіна, що не допустить форсування німцями Дніпра, оточення й захоплення Києва. За звичаями, заведеними у Кремлі, керівник українських комуністів впевнено доповів "хазяїнові" те, що той волів почути. Сталін, у свою чергу, маючи такі запевнення і знаючи, що Київ захищають досить великі сили, з цілковитою підставою вимагав обороняти столицю України до кінця. Через два тижні німецькі війська майже безперешкодно форсували великими силами Дніпро, здійснили оточення Києва, чим вирішили долю і його, і Південно-Західного фронту, і, зрештою, України.

Хрестоматійним прикладом кон'юнктурної вакханалії у висвітленні воєнних подій на догоду черговому "хазяїнові" партії і країни стала переоцінка значення далеко не першорядної ділянки радянсько-німецького фронту в районі Новоросійська. Водночас без будь-якого почуття міри було гіпертрофовано й досить скромну у цих подіях роль Л. І. Брежнєва. "Велика війна на Малій землі, очолена полковником Брежнєвим", — так народ висловив своє ставлення до незграбних, а нерідко просто безглузких підтасовок історичних фактів.

Вульгарною кон'юнктурщиною у персоналіях позначені навіть фундаментальні історичні праці минулих часів. Ось, наприклад, як розподілені головні персоналії у третьому томі другого, російськомовного видання фундаментальної праці "Украинская ССР в Великой Отечественной войне" (К., 1975). Прізвище Верховного головнокомандуючого Й. В. Сталіна згадано в ній 5 разів, командуючого 1-м Українським фронтом маршала Г. К. Жукова — 8. А прізвище члена Військової ради цього фронту, тодішнього члена політбюро ЦК ВКП(б) і першого секретаря ЦК КП(б)У М. С. Хрущова, який після сумнозвісного "падіння" встиг уже піти з життя, в томі взагалі не згадується. Зате найчастіше подибуємо прізвище начальника політвідділу однієї з армій Л. І. Брежнєва — 12 разів! Як не пригадати вислів: "Час робить своїх героїв".

Непомірне звеличування значущості тих чи інших керівних осіб — нерідко, як бачимо, посередніх і обмежених постатей — спричиняло недооцінку, а інколи й приниження ролі народних мас у війні. Наслідком було те, що виклад подій, по суті, не персоніфікувався. В історичних працях люди згадувалися переважно в описах героїчних вчинків і, до того ж, у вигляді реєстрів прізвищ, розміщених відповідно до посадових, соціальних категорій, заслуг тощо. Наукові праці рясно нашпиговані безликими прізвищами, а не людськими особистостями. Будь-яке з них, як деталь механізму, можна безболісно замінити на інше, що наданий кон'юнктурний момент є більш придатне. До того ж, подвиги героїв-фронтовиків — стереотипні, а опис їхній — схематичний та байдужий.

Боязнь авторів відійти од пропагандистських трафаретів спричинила ся до того, що унікальним фактам, як правило, не знаходилося місця як нетиповим. Навіть полководці та воєначальники не удостоювалися персональних характеристик і подавалися в наукових працях так само невиразно, як і рядові воїни. Тим часом кожному з них були властиві свої неповторні риси, кожен з перебігом воєнних дій зростав і мудрішав як командир, нерідко знаходив власні методи ведення бойових операцій.

Командуючий 1-м Українським фронтом маршал І. С. Конєв, наприклад, відзначався тим, що завжди прагнув по можливості уникати бойових дій у містах і таким чином зменшував їх руйнування (Харків, Львів, Краків). Командуючий 3-м Українським фронтом маршал Ф. І. Толбухін уміло маскував напрям головного удару, імітуючи масований наступ на іншій ділянці фронту (визволення Мелітополя, Криму) і т. ін.

В односторонньому захопленні висвітленням героїзму, жертвовності Червоної армії радянські історики уникали показувати інші, менш вигідні сторони її життєдіяльності, а відтак і складний процес, так би мовити, реабілітації після поразок на початку війни. Обезголовлена ще у передвоєнні роки і, по суті, втрачена в 1941 р. кадрова армія відновлювалася у ході бойових дій. На командні посади було висунуто велику кількість військових діячів воєнного часу, серед яких виявилось чимало людей, які виробили власний почерк військового будівництва й очолили нову армію — армію перемоги.

Та перешкодою у висвітленні цієї діалектики були суб'єктивістські захоплення істориків. А сягали вони так далеко, що історія бойових дій на фронтах війни була нібито поділеною на гласну і негласну. До першої належали операції і битви, які для радянської сторони завершилися успішно, до другої — невдалі чи незавершені. Останні або взагалі не розглядалися, або ж описані побіжно і вкрай стисло (катастрофи 1941 — 1942 рр. на території України, трагедії Києва, Кримського фронту, Харкова, Севастополя тощо).

Наслідком персоніфікаторських збочень у методології було те, що в працях істориків не дістали навіть належного висвітлення, не кажучи вже про глибокий аналіз, проблеми життя народу воєнних часів, зокрема його соціального становища і побуту. Відповідальність за тягар воєнного лихоліття покладалася лише на противника. Про власні прорахунки й помилкові рішення не прийнято було згадувати (створення "зони пустелі" перед відступом радянських військ у 1941 р., пожежі у Києві і руйнування Хрещатика та центральних вулиць столиці, трагічна доля пам'яток архітектури, масові каральні заходи німців щодо населення внаслідок партизанських дій тощо).

"Геніальний полководець всіх часів і народів"?

І понині спірною в історіографії, не кажучи вже про громадську думку, залишається роль у війні проти фашистського агресора керівника Радянської держави, комуністичної партії та Збройних сил Й. В. Сталіна. Від неймовірної гіперболізації у воєнні та повоєнні роки ("найбільший полководець усіх часів і народів") через замовчування протягом наступного періоду нашої історії і аж до повного заперечення, зрештою, будь-якого позитиву в його діяльності, формування поспіль негативного образу в наші часи — такою химерною є парабола прижиттєвої та посмертної долі одного з найвсевладніших диктаторів в історії ХХ ст., який суттєво вплинув на її хід.

Сучасні прагнення всі поразки та прорахунки системи приписати одному Сталіну зрозуміти можна. Адже згідно із законами цієї системи він перебрав на себе абсолютну владу в країні, особливо у Збройних силах як їх Верховний головнокомандуючий, йому приписувалися всі успіхи і перемоги. Отже, в очах громадськості він ніс абсолютну відповідальність за все без винятку.

Якщо ж спробувати стати на шлях пошуку збалансованої відповіді на це непросте питання, треба звернутися до проблеми керівництва війною радянського народу проти фашистських агресорів, яка в оновленій вітчизняній історіографії має постати в усій гостроті і актуальності, її специфіка полягає у тому, що вона уособлюється в фігурі Сталіна. І ніде, очевидно, немає більшої розбіжності в оцінках ролі персонального керівництва війною, як в оцінці Верховного головнокомандуючого.

У 90-і роки в умовах демократизації й переоцінок на базі новонабутої інформації почало дедалі більше з'являтися свідчень, що ставлять під сумнів суто полководницьку діяльність Верховного головнокомандуючого, особливо у перший період війни. Найбільшої уваги заслуговують оцінки діячів, близьких до Сталіна, — С. К. Тимошенка, М. С. Хрущова, А. В. Хрульова та ін. Найрізкіша з них належить маршалу К. К. Рокоссовському, який назвав Сталіна "недоучкою, що тільки заважав воювати". Тривалий час приховувалися характеристики, що їх давав Сталіну його "права рука" маршал Г. К. Жуков. Збереглася стенограма невиголошеної промови Георгія Костянтиновича, підготовлена для пленуму ЦК КПРС, котрий у 1956 р. мав засудити культ особи Сталіна. Там є такі слова: "У нас не було повноцінного Верховного командування. Генеральний штаб, Наркомат оборони з самого початку були дезорганізовані Сталіним... Він, не знаючи в деталях становище на фронтах і будучи недостатньо грамотним в оперативних питаннях, давав некваліфіковані вказівки... Сталін змушував представників Ставки Верховного Головнокомандування і командуючих фронтами без будь-якої необхідності проводити наспіх організовані операції, без достатнього матеріального і технічного їх забезпечення, що призводило до надто великих втрат... Можна навести ще чимало негативних фактів з оперативної творчості Сталіна, щоб оцінити, чого варті насправді його полководницькі якості та "воєнний геній"²². Пізніше Г. К. Жуков вніс уточнення в цю характеристику, сказавши, що в другій половині війни Сталін "набув досвіду і навичок і вміло керував Збройними силами"²³.

Місце і роль Сталіна в історії, зокрема у роки війни проти фашизму, пов'язують з роллю керівної сили суспільства — комуністичної партії. І тут, на жаль, також не буває без крайнощів. Наприклад, О. М. Яковлев, колишній член політбюро ЦК КПРС, твердить, що під час війни Радянського Союзу проти Німеччини "найбільш антинародною силою була

ВКП(б), вона ж КПРС". У цій заяві, на наш погляд, знову ж таки неправомірно ототожнюється "керуючий Сталін" з "воюючою партією", що втратила під час війни близько 7 млн своїх членів. Хоча і тут партійна історіографія напортачила, визначивши кількість загиблих на фронті комуністів лише близько 2 млн. Партію комуністів можна впевнено вважати "Партією розстріляних". Гасло "Комуністи, вперед!" означало, що рядові члени ВКП(б) мусять ціною свого життя виправляти хибні рішення високого начальства.

Що ж до авторитарної й тиранічної вдачі Сталіна, то, ясна річ, вона не могла бути гальмом у згуртуванні народу та у воєнно-політичній підготовці країни до повномасштабної відсічі агресорові. Персональну відповідальність за скоєне він несе як особа, що, порушивши будь-які норми людської та партійної моралі, прийшла до влади й очолила пануючий режим, безоглядно та безконтрольно правила величезною країною. Намагання заперечувати персональну відповідальність Сталіна за злочини та прорахунки безпідставні. Можна уявити таку ситуацію, що напередодні бою певний військовий підрозділ виявився у безладді: офіцери відсутні, бійці не здатні скористатися зброєю і не готові до бою, розвідка не налагоджена, а вартові заснули. Природно, виникає запитання: хто винен у поразці цього підрозділу і кого повинен карати військовий трибунал? Відповідь ясна: винен командир, і його місце — на лаві підсудних. Сталін якраз і був тим "командиром", який повинен нести відповідальність за неготовність армії і країни до війни. І цим сказано все.

(Далі буде)

¹ Правда и ложь о второй мировой войне. — М., 1983. — С. 6.

² Клоков В. І. До питання про етапи формування історіографії Великої Вітчизняної війни. Сторінки воєнної історії України. 36. наук. ст. — Вип. 2. — К., 1998.

³ Довженко О. Україна в огні. — К., 1990. — С. 226.

⁴ Известия. — 1990. — 20 ноября.

⁵ Советская культура. — 1990. — 5 мая.

⁶ Комсомольская правда. — 1991. — 5 января.

⁷ Карпов В. Маршал Жуков, его соратники и противники в годы войны и мира // Знамя. - 1989. - № 10. - С. 43.

⁸ Сельская жизнь. — 1990. — 26 июня.

⁹ Симонов К. Маршал Жуков, каким мы его помним. — М., 1988. — С. 128.

¹⁰ Центральний державний архів Росії, ф. 7445, оп. 2, спр. 104, арк. 11.

¹¹ С т а л і н Й. Про Велику Вітчизняну війну Радянського Союзу. — К., 1950. — С. 50-51.

¹² Война Германии против Советского Союза, 1941—1945. — Берлин, 1991. — С. 7.

¹³ Советская культура. — 1988. — 23 авг.

¹⁴ Известия. — 1994. — 21 июня.

¹⁵ М у к о в с ь к и й І. Т., Л и с е н к о О. Є. Звитяга і жертвність. Українці на фронтах Другої світової війни. Книга пам'яті України. — К., 1997. — С. 547.

¹⁶ Довженко О. Україна в огні. — С. 190—191.

¹⁷ Собеседник. - 1989. - № 9. - С. 12.

¹⁸ ЛГ-Досьє. - 1990. - Июнь. - С. 6.

¹⁹ Труд. — 1991. — 15 июня.

²⁰ Сторінки історії України ХХ століття. — К., 1992. — С. 146.

²¹ Довженко О. Щоденник // Дніпро. — 1989. — № 7. — С. 74.

²² М л е ч и н Л. Председатели КГБ. Рассекреченные судьбы. — М., 1999. — С. 418.

²³ Военно-исторический журнал. — 1995. — № 3. — С. 45.

В. А. ПОТУЛНИЦЬКИЙ (Київ)

Українська та світова історична наука*

§ 3. Українська історична наука в Галичині в контексті впливів домінуючих націй наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст.

У 1880—1890-х рр. українські письменники переносять друкування своїх видань за кордон — в Австрійську Галичину, де на кошти українців з Росії були засновані українські періодичні видання, зокрема так звана "Руська історична бібліотека", а також товариство Т. Шевченка, для якого було закуплене видавництво. Цей перенос пов'язаний з відомими Емським і Валуєвським указами, в свою чергу спричиненими М. Катковим, І. Аксаковим та іншими російськими публіцистами, які таким чином відреагували на полеміку з приводу українсько-єврейських відносин, що відбувалася в 1861—1862 рр. між петербурзьким журналом "Основа", редагованим М. Кулішем, і одеською єврейською газетою "Сион" ¹. Таким чином, після гоніння на консервативний напрям в 1840-х рр., а в 1870-х рр. і на народницький напрям, українським письменникам не залишалося нічого іншого, як друкувати свої видання за межами країни. Величезну роль у переносі видань за кордон відіграв видатний український історик В. Антонович ², котрий ще в 1880 р. мав зустрічі з відомим галицьким істориком Ісидором Шараневичем, вченими, письменниками, політичними діячами Омеляном і Олександром Огоновськими, Антоном Петрушевичем, Олександром Барвінським ³. До часу появи "Руської історичної бібліотеки" галицька історіографія займалася, головним чином, середньовіччям, особливо галицько-волинським, трактуючи його як частину історії триєдиної Русі і розвиваючи думку про етнічну ідентичність русинів — корінного українського населення Галичини ⁴. Крім того, галицькі історики другої половини ХІХ ст. — Д. Зубрицький, А. Петрушевич, І. Шараневич, Ю. Целевич, стояли на позиціях гегелівського романтизму і теоретично, і методологічно ⁵. До появи в Галичині спочатку Антоновича, а згодом і Грушевського там ще не було видання, яке, розвиваючи українську історичну думку, охоплювало би всю історію України в її цілісності і подавало синтезуючим чином цілісну картину історичного минулого України. Таким-виданням якраз і стала "Руська історична бібліотека", започаткована Антоновичем. Грушевський приніс в Галичину не лише позитивістську методологію, але й спромігся структурувати теорію Гегеля весь курс історії України, тобто вдруге після Луніна, Петрова, Костомарова і Антоновича, наново апробував її на українському ґрунті, в цілісній українській конкретно-історичній концепції. Саме Грушевський став також "зряддям" творчого розвитку цієї концепції вже австрійською стороною (для контрбалансу тій же польській перспективі в Галичині і на протиположній російській перспективі української історії, яка завдяки працям московських і петербурзьких вчених, а також Лучицького, Піскорського та інших вчених України набувала все більшого значення в світовій науці).

Вже в березні 1892 р. барон фон Гавч, тодішній міністр віросповідань і освіти Австро-Угорської монархії прийняв план заснування другої кафедри всесвітньої історії у Львівському університеті з викладанням українською мовою, яка би концентрувалася на дослідженні історії Східної Євро-

* Продовження. Початок див.: Укр. іст. журн. — 2000. — № 1, 2.

пи⁶. В справі заснування такої кафедри співпали бажання не лише українських послів до Віденського парламенту, але й австрійських урядовців та намісника Галичини Казимира Бадені⁷. Оскільки в очах австрійських урядових кіл українська історія внаслідок її невідокремленості від російської не могла вважатися конкретною наукою⁸, ставилося завдання виконати все необхідне для такого відділення⁹. Був обраний саме Грушевський, і ніхто інший, оскільки, як відзначено в австрійських урядових документах, він був не лише "людиною поважною, солідною і чесною вдачі, яка виключно присвячує свій час науковим дослідженням", але й тому, що "за своїми політичними переконаннями він належить до младорутенських націоналістів так званого українського партійного спрямування, і отже, не є прихильником ні панславистичних, ні ультранациональних тенденцій". Тому, "після його призначення на цю посаду і звільнення з російського громадянства, саме він зможе виконати все необхідне"¹⁰. Внаслідок відсутності в Галичині кандидатури, яка би відповідала цим вимогам австрійського уряду, Грушевського не лише безпрецедентно (особливо для австро-німецької освітньої системи) перевели з посади стипендіата і кандидата на викладача Київського університету відразу на посаду звичайного професора загальної історії Львівського університету, але авансом, з огляду на майбутні можливі значні і життєво необхідні для Австрії наукові здобутки і звершення, заплушили очі навіть на той факт, що Грушевський не знав, крім французької, жодної західноєвропейської чи східної мови¹¹. Політичні вподобання молодого людини не лише не зашкодили, а навпаки, найбільшою мірою посприяли виборі саме його кандидатури, на відміну, скажімо, від кандидатури М. Драгоманова з його федералістичною теорією¹², хоча останній не лише володів шістьма західними мовами, але й мав на той час визнані наукові праці західноєвропейськими мовами, а не лише українською чи російською, як Грушевський¹³. До консерваторів типу Ковалевського чи Лучицького австрійці взагалі не зверталися.

Хоча Грушевський і очолив кафедру всесвітньої історії, проте практично до Першої світової війни питання всесвітньої історії в своїх дослідженнях він не порушував, а займався виключно історією України, створивши не лише 10-томний компедіум "Історія України-Руси", але й ряд спеціальних праць¹⁴. Згідно з традицією націоналістів, своєю онтологією він обрав романтичний націоналізм Гегеля з його вченням про "історичні-неісторичні народи", а гносеологію змінював від позитивізму до неопозитивізму і соціології, поєднавши ірраціональну історіософію з раціональними методами дослідження¹⁵. Релігійне середовище, у якому ріс Грушевський, сприяло сприйманню ним саме ідеї романтичної України, яку в своїй історіософії він проніс крізь все життя¹⁶, і, звичайно, саме ця ідея романтичної України привела його до ірраціональної філософії Гегеля, що так само була етичною і релігійною і "являла собою в цілому крок назад в прогресі філософії, і зараз свідомо відкидається тими дослідниками, які прагнуть знайти наукову правду і істину"¹⁷. Лише в 1914 р. Грушевський приходив до висновку, що без створення під власним оглядом синтезу всесвітньої історії, дослідження різноманітних зв'язків між народами неможливо повноцінно пізнати історію національну¹⁸. Проте свою "Всесвітню історію" Грушевський писав поспіхом, будучи головою Центральної Ради і прислухаючись до її дебатів. У результаті в цій всесвітній історії, яка була написана вченим по-казенному, практично не знайшлося місця для історії України; він подає на основі різних підручників розвиток світової історії, який можна знайти всюди. Подальші події і специфіка наукової роботи в еміграції, організація Українського соціологічного інституту тощо не дали Грушевському можливості для написання

всесвітньої історії з особливим баченням України в еміграції¹⁹. До ідеї синхронного проведення досліджень з всесвітньої історії і історії України, які би доповнювали одне одного і сприяли інтеграції української історії у світову, Грушевський повертається лише в 1928 р., коли у своєму проекті Українського історичного інституту відводить одне з основних місць окремому відділові порівняльної історії західноєвропейської і азійської, з окремими європейською і азійською секціями²⁰.

Окрім Михайла Грушевського, західноєвропейські впливи, зрозуміло, повною мірою позначилися і на творчості його учнів-істориків так званої "галицької" школи — Степана Томашівського, Мирона Кордуби, Івана Кревецького, а також представників галицької історико-соціологічно-правничої школи — Станіслава Дністрянського і Володимира Старосольського. Безперечною заслугою Грушевського у формуванні галицької школи істориків був факт запровадження у редактованих ним "Записках НТШ" спеціальної рубрики під назвою "Історіософія, помічні науки історії, загальні публікації"²¹, яку компонував М. Кордуба (1876—1945). Крім семінару М. Грушевського з української історії, М. Кордуба вже в лютому 1896 р. записався в семінар відомого австрійського історика Цайсберга, де підготував реферат на тему "Перший слов'янський рейх"²². Кордуба мав тісні зв'язки з іноземними науковцями — В. Ягічем, Л. Нідерле, О. Редліхом, В. Ваттенбахом та ін., з другої половини 1890-х рр. систематично реферував журнали "Byzantinische Zeitschrift", "Zeitschrift für Volkskunde", "Zeitschrift für Österreichische Volkskunde", "Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte", а також різноманітні французькі і чеські видання. Його праці під час навчання у Віденському університеті рецензували Йозеф Іречек і Ватрослав Ягіч²³. Коли в 1907 р. "Український клуб" у Відні запропонував Міністерству віросповідань і освіти план реорганізації кафедр австрійської історії та історії устрою Австрії Львівського університету, М. Кордуба, який разом з С. Томашівським висувався українською стороною кандидатом на професора новоствореної кафедри, висловив М. Грушевському своє міркування щодо структури і реорганізації кафедр. Вважаючи, зокрема, необхідним для становлення української історичної науки розділення досліджень в галузі всесвітньої і української історії, Кордуба, який на той час як куратор рубрики історіософії в "Записках НТШ" був ознайомлений зі специфікою становлення всіх національних історичних шкіл Європи, писав, що найважливішим завданням у заходах "Українського клубу" є "домагатися створення кафедри загальної історії, зокрема, а української знову зокрема"²⁴.

Степан Томашівський формувався під впливом Михайла Грушевського і у перші роки наукової кар'єри цілком знаходився під впливом методології і народницьких пошуків свого вчителя. Проте вже в 1907—1908 рр. внаслідок переорієнтації наукових пошуків у зв'язку з потребами української політики в Галичині, а також у зв'язку з габілітацією у Львівському університеті, до якої він почав ретельно готуватися, Томашівський став більше уваги приділяти історіософії і методиці наукової діяльності. Вже передвоєнні наукові праці засвідчили перехід Томашівського до дослідження проблем всесвітньої історії²⁵. Проблема всесвітньої історії присвячено і ряд інших творів так званого "австрійського" періоду життя і творчості вченого²⁶, в яких виразно простежуються впливи на Томашівського неопозитивістської конструкції всесвітньої історії, викладеної в працях російського вченого Р. Ю. Віппера (1859—1954) і німецького вченого Едуарда Мейера (1855—1930)²⁷. На противагу позитивістській теорії історичного прогресу Віппер, як і інші неопозитивісти, звернув увагу на конструкцію Е. Мейера, який намагався дати власну схему історії стародав-

нього світу. Мейер вважав, що історія людських цивілізацій знаходиться в постійній взаємодії (звідси впливає необхідність синхронного викладу фактів) і змішування культур призводить до створення великих держав. Мейер вводить поняття "культурний комплекс" як результат взаємодії матеріальної і духовної культури народів і вважає, що окремі народи володіють особливою духовною організацією, яка в стані створити більш високу духовну культуру²⁸. Незважаючи на значний інтерес до економічної і соціальної історії, Мейер в основу свого викладу кладе політичні події і історію державності, оскільки форма держави, на його думку, визначає долю народу. Політичні події лежать в основі періодизації стародавньої історії Мейера, яку він викладає з позицій теорії циклічності²⁹. Основні положення цієї теорії сформульовані Мейером найбільш виразно в полеміці з іншим німецьким істориком і економістом Карлом Бюхером (1847—1930)³⁰.

Виходячи з позицій циклізму, Мейер заперечував прогресивний поступовий хід історичного розвитку і стверджував, що найвищим ступенем розвитку суспільства є капіталізм, падіння якого призводить нібито до загибелі культури³¹. Також і Віппер вже в перших своїх працях виявив себе як прихильник соціально-економічного розуміння історії, продовжуючи в цьому відношенні лінію свого вчителя П. Г. Виноградова. Його цікавила не боротьба ідей, а боротьба класів, партій і соціальних установ³². Відмова від ідеї прогресу розглядалася Віппером як необхідна вимога соціологічного підходу до історії, де будь-яка історична теорія, на переконання Віппера, являє собою відповідь на запити того чи іншого суспільства, політичного табору, соціальної групи³³. Під впливом цих думок Мейера і Віппера Томашівський вже в 1908 р. пише М. Грушевському, що в науці "ціль має виправдовувати засоби"³⁴. Це значною мірою і спричинило його так звану, за виразом Троцького, "перманентну революцію" у поглядах, де він поетапно обґрунтовує необхідність національно-територіальної автономії українських земель в Австро-Угорщині, незалежності ЗУНР і автономії Галичини у Польщі.

В роки Першої світової війни Томашівський бере активну участь у роботі політичного факультету Інституту вивчення культури у Відні, а також Товариства по розповсюдженню літератури з історії Сходу³⁵. Там він знайомиться з працями італійських істориків і соціологів Гуільємо Ферреро і Джузеппе Мацціні (1805—1872), які дали новий імпульс його науковим пошукам³⁶. Під впливом Ферреро Томашівський прагне довести "легітимність" Галичини в українській і всесвітній історії. Як результат цього прагнення виходить декілька його праць³⁷. Цю легітимність він виводить з точки зору історичної і політико-географічної, де називає галицько-волинську землю правітчиною слов'ян і вбачає саме в Галичині-Володимерії традиції першої української національної держави, оскільки саме в ній наприкінці XI століття виникли самостійні осередки національно-політичного життя, політично відокремлені від Києва, а також і від поляків³⁸. У результаті аналізу окремішності від Польщі, російське- і австрійсько-українських взаємин Томашівський вперше приходять до обґрунтування перспектив створення самостійної Прикарпатської держави³⁹.

§ 4. Проблеми української і всесвітньої історії в українській історичній науці міжвоєнної доби

У міжвоєнну добу проблеми української історії розробляли синхронно вчені з Радянської України, галицькі вчені і вчені-емігранти⁴⁰. В 20-ті рр. дослідники в усіх трьох центрах, де розвивалася українська наука: в УСРР, Галичині і еміграції, до початку 1930-х рр. працювали не відокремлено. Це

стосувалося спілкування, друкування, спільної участі в конгресах і т. д.⁴¹ В 30-ті рр. все докорінно змінюється, і ця співпраця припиняється.

В Галичині українська історична наука відразу після встановлення другої польської держави потрапила під владу польської державної історичної концепції і була взагалі витіснена внаслідок цього з університетського процесу. Ця дискримінація по відношенню до української історичної науки стала прямим наслідком державної політики, де українці дискримінувалися при виборах до сейму і сенату (голоси всіх меншин, разом узятих, при виборах до сейму і сенату становили по відношенню до голосів етнічних поляків лише 21 відсоток). Якщо порівнювати з євреями, то при виборах до сейму 5 листопада 1922 р. вони посіли 34 місця, а українці — 19; при виборах до сенату 12 листопада 1922 р. євреї посіли 14 місць, а українці — 6⁴². Вже 12 вересня 1921 р. була введена інструкція Міністерства віровизнань і освіти Польщі про умови прийому студентів до вузів, згідно з якою останні зобов'язувалися "в першу чергу приймати бувших добровольців Войска Польського, бувших солдатів Войска Польського, які пішли в армію внаслідок мобілізації, громадян Польщі і лише потім приймати інших кандидатів"⁴³. Більше того, ті викладачі вищої школи, які відмовлялися скласти урядову присягу на лояльність польській державі і дотримання принципів цієї лояльності в своїй науковій і викладацькій діяльності, звільнялися наказом ректора з посади без огляду на їх професійні якості як науковців⁴⁴. В 1924 р. ці дискримінаційні заходи були поглиблені. Виступаючи перед колективом співробітників Львівського університету в червні 1924 р., його ректор професор Ю. Макаревич висловив своєрідне ставлення до національних меншостей, яке мало відтепер стати правилом в університетській політиці, зокрема при вступі до університету. "Ради факультетів прийшли до висновку, — говорив він, — що існуюча система лібералізму, яка допускає всіх, хто хоче вчитися в університеті, веде до вкрай небажаних результатів. Ясно, що в польському університеті у Львові, який утримується за рахунок польської держави, першість мусять мати ті, які всім серцем і душею віддані польській державності, які ні на хвилину не мали сумніву щодо свого громадянства, які в критичний час не шукали притулку за межами держави, але, навпаки, проливали кров за цілість та існування держави і за те, щоб червенську землю зберегти при польській державі. Ясно також, що в польському університеті, на благо якого найкращі наукові польські сили із справжнім самопожертвуванням матеріального буття працюють, віддаючи усі зусилля мозку і нервів, складаючи плоди працелюбного життя, першість мусять мати учні, які польську культуру всотали з молоком матері, а в університеті шукають поглиблення польської думки"⁴⁵.

Ця політика відразу знайшла своє відображення і в розподілі дисциплін у галузі історії. Згідно з законом від 13 липня 1920 р. про вищі навчальні заклади і реорганізацію університетів дисципліна "Історія" входила в структуру філософського факультету і підрозділялася на шість основних дисциплін: 1. Історія Польщі; 2. Всесвітня нова історія; 3. Всесвітня середньовічна історія; 4. Стародавня історія; 5. Суспільна і економічна історія; 6. Допоміжні історичні дисципліни⁴⁶. Існуючий в Австрії розподіл дисциплін, котрий, як вже зазначалося, включав певною мірою і історію України в структурі другої кафедри всесвітньої історії, очолюваної Грушевським, скасовувався, а саме дослідження в галузі історії України передбачалося як певні розділи в загальній двоблоковій структурі: польська історія — всесвітня історія. Такий розподіл дисциплін залишився чинним до 1939 р.⁴⁷

23 січня 1923 р. українці заснували у Львові власний, так званий Таємний університет з аналогічним розподілом історичних дисциплін, як і у польському Львівському університеті, з тією лише відмінністю, що дисципліна "Історія Польщі" замінювалась "Історією України"⁴⁸. Курс всесвітньої історії читав доктор М. Кордуба; курси української історії — доктори В. Гарасимчук та І. Крип'якевич, які, відповідно, читали лекції і проводили семінарські заняття з дисциплін "Історія Київської держави" і "Історія української держави XVII—XVIII віків"⁴⁹. Університет видавав "Історичний вісник" — орган студентів-істориків Таємного університету у Львові, перші три випуски якого з'явилися в 1923 р.⁵⁰ Проте якщо провідні викладачі українського Таємного університету у Львові — Кордуба, Крип'якевич, Гарасимчук — продовжували працювати в міжвоєнну добу, як і їх вчитель М. Грушевський, на основі синтезу методологій позитивізму і неопозитивізму, то двоє галицьких вчених — С. Томашівський і І. Кривецький — намагаються вже застосовувати нові онтологічні і гносеологічні новації в дослідженнях всесвітньої і української історії, зокрема теорію морфології історії, яка щойно в 1920-х рр. з'явилась як нове слово в історичній науці.

В 1918—1921 рр. Томашівський перебував за кордоном як член Української дипломатичної місії в Швейцарії, Франції та Англії, був членом делегації ЗУНР на Паризькій мирній конференції, а також звертався до різноманітних політичних діячів у справі сприяння незалежності Галичини⁵¹. Для осучаснення "науковості" цих обґрунтувань, щоб "говорити на рівних" з політичними діячами Європи, які користувалися найсучаснішими науковими розробками, він знову звертається до проблем всесвітньої історії і методології. Томашівський ґрунтовно опрацьовує наукові розробки Міхелса, Ніцше, Вільсона, Лінкольна, Ферреро, Шпенглера і Тойнбі⁵². Хоча ця робота не сприяла його успіхові в політико-дипломатичній діяльності, однак допомогла його власній політичній орієнтації і науковим дослідженням з всесвітньої історії. Найбільший вплив на його подальші наукові пошуки мали ідеї Шпенглера, праці якого щойно були надруковані. Томашівський обробляє ідеї Шпенглера про таке явище, як "візантинізм", його відокремленість від Заходу, про західноєвропейську науку щодо духовного права і папства, розуміння аристократії як творця історії, влади традицій, розуміння боротьби між аристократією і філософською культурою як суті світової історії і т. ін.⁵³ Концепція морфології історії, або морфології культурного розвитку, який заступає історію, стимул для появи котрої дали позитивізм і неопозитивізм і творцями котрої стали, з одного боку, німецький історик Освальд Шпенглер, а з другого — англійський історик Арнольд Тойнбі, була наступним, за неопозитивізмом, етапом у розвитку світової історичної науки. Історіософія морфології історії базувалася на таких концептуальних положеннях: 1) незадоволення лінійним трактуванням історії; 2) взяття за мірило вартості для своїх занять і знаходження сенсу історичного розвитку не поодиноким державам, а культур; 3) заперечення єдиної історії людства, а натомість ствердження, що є тільки історія окремих своєрідних і замкнених цивілізацій. Були вироблені методи, породжені теорією морфології історії: 1) намагання обняти культури заселеної землі, обмежуючись невеликою кількістю цих культур для свого аналізу; 2) створення концепції гомології, на основі якої можна було брати явища з різних періодів, якщо вони подібні своєю формою, і на основі цього творити синтезу; 3) виділення декількох характерних ознак, що дають змогу класифікувати цивілізації; 4) вироблення на цьому ґрунті деяких емпіричних законів суспільного розвитку, що дають змогу передбачити головні події і у сучасному світі.

У 1919—1921 рр. Томашівський проходить не лише еволюцію політичної орієнтації — від підтримки національно-демократичних ідей до прихильності українському консервативно-гетьманському рухові, але й свої наукові праці концептуалізує багатьма ідеями теоретиків гомології історії, зокрема Шпенглера⁵⁴. Саме ідеї останнього про традиційний консерватизм аристократії (людина як всесвітня історія) і засадничої відокремленості візантинізму від Західної культури лягли в основу подальших обґрунтувань Томашівського в галузі української і всесвітньої історії⁵⁵.

У нових роботах Томашівський робить висновок, що лише творчі сили, коріння і традиції монархічно-аристократичних сил здатні, на противагу демократично-республіканським ідеологіям, створити в Україні соборну державність⁵⁶, що революційним теоріям має бути протиставлений ідеал політичної влади і морального авторитету, що базувалися на історичному досвіді, наводячи в цьому приклад грецьких і римських аристократичних республік, котрі "витворилися з примітивних монархій не шляхом революцій, а мирних еволюцій, які не усували, тільки асимілювали монархічну власть"⁵⁷. Надстачу політичного авторитету і вродженого досвіду політичної практики Томашівський вважає однією з основних причин втрати Галичиною своєї державності в 1919р.⁵⁸

Не менш цілісно на основі концептуалізації ідеями Шпенглера про "візантинізм" і "Захід" досліджує Томашівський в своїх останніх наукових працях і проблеми всесвітньої історії давнього періоду з особливим баченням України. Тут він своєрідно вирішує для себе і проблему "історичних" і "неісторичних" народів, що була розвинута в працях Гегеля, Маркса та їх послідовників. Зокрема, він говорить про так звану "неісторичність" візантійської церковної традиції на українських землях, про перерваність цієї традиції на західноукраїнських землях і, навпаки, про роль на цих землях традицій західних⁵⁹. Східна традиція Візантії встановлювала диктатуру політичної влади над релігією і церквою, на відміну від Риму, де церква, навпаки, сприяла розвитку політичної самосвідомості. Крізь всі праці Томашівського проходить ідея про зв'язки з Заходом і вимушеність (через складну міжнародну політичну гру) зв'язків з Візантією. Він робить спробу довести, що "прагнення України до зближення з Заходом такі самі природні і давні, самостійні і органічні, як історичний процес творення української народності як окремої національної індивідуальності"⁶⁰.

Теорію паралельних культур Тойнбі і окремі елементи концепції гомології історії Шпенглера, з її виділенням декількох характерних ознак для класифікації, застосовує в своїй версії історії України й Іван Кривецький (1883—1940), котрий, як і його колеги С. Томашівський і М. Кордуба, цікавиться і проблемами історіософії⁶¹. До теоретичних новацій і до створення власного бачення історії України у контексті історії Європи Кривецький приходить як через усвідомлення необхідності національно-територіальної консолідації поодиноких відокремлених і відчужених українських земель на шляху до створення власної національної державності⁶², так і, безперечно, внаслідок тісних контактів з С. Томашівським. Ще за рік до сформулювання власного погляду на історію України, який базувався на концепції двох центрів — Київщини і Галичини — Волині і який був надрукований на сторінках "Історичного Вісника" Львівського Таємного університету⁶³, Кривецький писав 14 серпня 1922 р. С. Томашівському про своє давнє бажання підсумувати наслідки злуки України з Росією і здійснити "баланс українсько-російської спільки з історичної перспективи"⁶⁴. І. Кривецький вважав, що, крім Київщини на Сході, лише дві українські землі на Заході були центром, який творив українську історію в рамках історії Європи. Це — Галичина і Волинь, оскільки всі інші

землі — Чернігівщина, Поділля, Слобожанщина, Закарпаття і т. д. — знаходились і знаходяться в орбіті Києва і Галича — Володимира та під їх проводом утворюють дві групи українських земель: східну і західну⁶⁵. Серед критеріїв, які ставлять на особливе місце в історії України Київ і Галич — Волинь, І. Кривецький визначає культурно-цивілізаційний фактор, оскільки обидва центри розвивалися під впливом двох пануючих тоді в світі культур: східної (Київ) і західної (Галич — Володимир)⁶⁶. Величезну роль тут також відіграють і політичний фактор (саме навколо обох центрів традиційно розвивалася стара українська державність), і суспільно-економічний, що теж вирізняє їх поміж інших українських земель. Так, головною базою варязько-дружинного устрою, що панував тоді на східноукраїнських землях, був Київ, а головною базою боярсько-магдебурзького устрою, що панував на західноукраїнських землях, були Галичина і Волинь⁶⁷. Свою визначну роль в історії України згадані вище землі, зазначає І. Кривецький, зберігають і після занепаду обох старих українських держав. Оцінка обох центрів в плані порівняльного аналізу різних культурно-цивілізаційних впливів на творення української історії приводить І. Кривецького до цікавого історіософського узагальнення. Він вважає, що на західноукраїнських землях створився окремий виразний український національний тип⁶⁸. Підкреслюючи саме національний характер цього типу, Кривецький зазначає, що Галичина і Волинь на протязі майже всієї української історії являли собою не пересічні українські провінції чи окраїни, а були метропольними землями України, які зовсім не поступаються Київщині⁶⁹.

В той час, коли Томашівський і Кривецький розробляють консервативну галицьку конкретно-історичну концепцію на основі нових, найпрогресивніших на той час світоглядних основ концепції гомології історії, зокрема ідей Шпенглера та Тойнбі, українські історики і соціологи в Радянській Україні, з одного боку, а в еміграції — з іншого, відповідно третій і четвертий раз (після романтиків 1840-х рр. і Грушевського в 1890-х рр.), повертаються до ірраціональної тотальності методу Гегеля та ірраціональної революційності методу Маркса з їх тезою про "історичні—неісторичні народи", і знову приміряють її для української історії. Зроблено це було, з одного боку, українськими соціологами О. Бочковським і В. Старосольським, які в своїх історичних екскурсах відділяли шляхом "неісторичності" український народ від російського, а з другого, — марксистами в Радянській Україні, які дотримувалися практично тих самих поглядів (в плані перевернутості дискурсу в сенсі Фуко)⁷⁰, з тією відмінністю, що обґрунтовували тим самим спільну приналежність до великого російського народу.

Ольгерд Бочковський (1885—1939), який від 1906 р. перебував у еміграції в Чехії, сприйнявши концепцію Гегеля і Маркса під впливом чеського австро-марксизму і проводячи відмінності між так званими "історичними" і "неісторичними" народами у процесі формування нації, слідом за Гегелем і Марксом вважав, що у народів "історичних", або державних, самовизначилися спочатку верхні верстви суспільства. Оскільки в добу раннього капіталізму структури феодальної станової суспільності почали перетворюватися у класові, вони монополізували право на національне представництво. Ці верхні верстви — шляхта епохи феодалізму і капіталістична буржуазія. У "неісторичних" народів, куди Бочковський відносить і український, вищі верстви денационалізувалися. Тому за доби капіталізму ці народи репрезентувалися політично пасивними громадськими верствами — селянством і робітництвом, які перебували в політичній і національній бездіяльності. Завдяки демократії нижчі верстви стають

повноправними членами національного організму, і тому, з суспільної точки зору, молоді нації структурно більш однорідні, їхня інтелігенція вся виростає з маси, з народного дна суспільної піраміди, не потребує ходіння в народ, бо тілом і духом є народною. Все це визначає органічність політичного і культурного розвитку, суспільної диференціації "неісторичних" народів, у яких культура поширюється масово, захоплює всі верстви суспільства, перестає бути аристократичним привілеєм, як у росіян або поляків⁷¹. Бочковський визначає націю як головну дійову особу сучасної історії, котра перемагає стару державу так само, як на порозі нової історії молода держава перемогла церковну теократію. Вирішальні фактори національного ренесансу він вбачає в трьох еволюційних фазах національних рухів — пробудженні, відродженні, самовизначенні. Бочковський розрізняє дві основні фази у розвитку народотворення: старшу і довшу, коли народ постає і твориться (етногенез), та новітню і значно коротшу, коли він шляхом масового усвідомлення перетворюється у новітню націю (націогенез)⁷².

Від Бочковського концепцію "історичних — неісторичних" народів перейняв і його колега по роботі в українських науково-навчальних еміграційних установах в Чехії Володимир Старосольський (1878—1942). Досліджуючи історію України з найдавніших часів, Старосольський вважав, що вже на початку XVII ст. українська шляхта, у якої суспільний елемент отримав перемогу над народним, остаточно сходиться з арени боротьби за незалежність української нації, і головним ініціатором цієї боротьби стає козацтво. Козацька старшина, в свою чергу, денационалізувалася також, оскільки упродовж XVIII ст. на землях України, що опинилися під пануванням Москви, була піддана русифікації. На думку Старосольського, аристократія як клас вийшла формально зі складу української нації і була викреслена з її життя як активний учасник, за винятком лише окремих представників, котрі продовжували і в XVIII ст. боротьбу за національне визволення (Капністи, Полетики). Так само поступово втрачає своє значення як носій національної свідомості у XVIII ст. і міщанство. Основними і сталими національними чинниками, які будуть носіями і провідниками національної української свідомості в майбутньому, залишаються, за Старосольським, селянство — в Східній Україні, духовенство — в Галичині — та інтелігенція, що тісно зв'язана з селянством в обох частинах України. Саме ці соціальні сили, за Старосольським, у XX ст. витворили основні партії в Україні, які зберігали український національний характер у різних ідеологічних течіях⁷³.

Опонентом Старосольського і Бочковського в еміграції став також і В'ячеслав Липинський⁷⁴, який привніс в українську історичну науку з соціології методологію школи еліт, розроблену в Італії соціологами Гаetano Моска (1858—1941) і Уільфредо Парето (1848—1923)⁷⁵. Методологія школи еліт, котрою користувався В. Липинський, виходила з таких засадничих положень: 1) інтерес до лідерських груп суспільства, функцією яких є регулювання соціальних систем; 2) трактування суспільства як свого роду піраміди з соціально-політичною елітою на її вершині; 3) бачення історії крізь призму ідеї постійної "циркуляції еліт", тобто динамічного процесу постійної рівноваги і оновлення владних еліт; 4) розуміння еліт як меншостей, що витворюють найбільш здатну до історичної ініціативи частину суспільства, спроможну усвідомлено визначати напрями соціальної, політичної і культурної орієнтації, і саме тому формують його керівний прошарок, беручи на себе обов'язок виконання певних загальнонаціональних завдань; 5) строге розмежування традиційних еліт (аристократія, духовенство) і еліт ситуаційних, як просто носіїв впливу⁷⁶.

В цей час у Радянській Україні марксистський вчений Матвій Яворський в своїх численних виданнях узагальнюючих курсів історії України, котрі були надруковані в 1920-х рр., зокрема в короткому курсі історії України, який витримав п'ять видань і став у зазначений період практично єдиним посібником з історії України в СРСР, намагався перенести історію України в марксистські схеми⁷⁷. Якщо Яворський визнавав, що минуле України лише на певних історичних етапах входило в загальнооруський (а для деяких регіонів — в загальнопольський або австрійський) процес⁷⁸, то його опоненти з школи академіка М. Покровського цієї окремішності вже не визнавали, а говорили про негайне офіційне проголошення всерадянського суспільства з історичною схемою вічної українсько-російської єдності⁷⁹. Ця єдність обґрунтовувалася методом історичного матеріалізму. Якщо в теорії Маркс сприйняв гегелівську концепцію діалектики і його ірраціональну теорію "історичних—неісторичних народів", то метод історичного матеріалізму виходив з таких концептуальних положень: 1) причинна залежність всіх суспільних явищ від економіки; 2) погляд на всевітню історію як на боротьбу класів; 3) трактування історії не як науки для себе, а як шляху до здобуття влади; 4) бачення людини в історії виключно з матеріалістичної точки зору з підпорядкуванням ідеї природним факторам і т. ін.⁸⁰ Разом з тим, і марксизм, і школа Грушевського в Радянській Україні, що були самі по собі опонентами, й їх опоненти з еміграційного та галицького таборів мали, як не парадоксально, спільну світоглядну основу — ірраціональну історіософію Гегеля з його вченням про "історичні—неісторичні народи", і на цій основі різноманітними науковими методами або відокремлювали український народ від російського, або, навпаки, об'єднували їх у вічному прагненні до злиття.

§ 5. Впливи ідей домінуючих націй на розвиток дискусій з проблем України у світовій науці в другій половині XX століття

В 1950—1960-х рр. в українській діаспорі уп'яте в українській історичній науці знову піднімається на щит концепція "історичних—неісторичних" народів. Черговий раз витягнув цю концепцію на обговорення наукової громадськості її прихильник і теоретик Іван Лисяк-Рудницький (1919—1984). Вона була своєрідною відповіддю на створення так званої радянської концепції і схеми історії України. Цю схему споконвічної російсько-української спільності постійно використовували у різноманітних виданнях з історії України різними методологічними способами: для давнього часу — шляхом проведення тези етнічної єдності, недиференційованості українського та російського народів; для часів феодалізму — обґрунтуванням гіпотези про неперервне тяжіння українського народу до возз'єднання з російським, і, зокрема, з російською централізованою державою; для XIX та XX ст. — шляхом монополізації більшовиками всього процесу революційної боротьби з царизмом⁸¹. Ця схема остаточно була створена як послідовниками, так і критиками М. Покровського, котрі працювали в галузі історичних наук в Радянській Україні, а з включенням до складу СРСР і Галичини поширена і на всю територію сучасної України⁸². Вона існувала як панівна з 1930-х до 1990-х рр., базувалася лише на єдиній науковій основі — історичному матеріалізмі — і не допускала жодних методологічних і теоретичних новацій. Через відсутність конкурентних методологій і теорій, одновекторного тлумачення власної і світової історії з методом історичного матеріалізму в СРСР внаслідок його неперервності відбулася "негативна для розвитку науки гра розтину і проріджування

дискурсу" (в сенсі Мішеля Фуко)⁸³, що привело до консервації традиції. Багато науковців, які працювали методом історичного матеріалізму, особливо молодшого покоління, консервували самих себе й імітували традиції Маркса при формальному збереженні деяких правил.

Деякі інші процеси з розвитком досліджень у галузі історії України відбувалися в діаспорі. Хоча там і допускалося право на існування різних теорій, проте саме в українській історичній науці цей плюралізм звівся відповідно або до апологізації тези Гегеля—Маркса про "історичні—неісторичні" народи, або до її спростування. Як ми вже говорили, ця теорія, внаслідок своєї ірраціональності, найкраще прислужувалась обом цілям: і інтегруванню української історії в російсько—радянську, що було метою української історичної науки в СРСР, і відокремленню української історії від російсько—радянської, чим займалися І. Лисяк-Рудницький і його численні попередники і послідовники в діаспорі. Саме навколо дискусії про "історичні—неісторичні" народи і були проведені з інтервалом в 33 роки (1963 і 1996) дискусії між провідними русистами і українцями світу на сторінках журналу "Slavic Review"⁸⁴.

Іван Лисяк-Рудницький, який в молоді роки в Галичині сформувався як гетьманець, у другій половині 1940-х рр. остаточно пориває з гетьманським табором і в 1949—1950 рр. пробує увійти в УНДО, веде переговори з цього приводу з лідером галицьких націонал-демократів Степаном Бараном в Швейцарії, але після смерті останнього виїжджає в червні 1951 р. зі своєю дружиною — американкою Мері Бентон до США⁸⁵. В Америці він спочатку працював як кореспондент Гарвардського проекту, проводячи інтерв'ю з "переміщеними особами" (displaced persons), але вже через рік, провчившись ледь менше року в Колумбійському університеті, написав свою першу публікацію про Драгоманова у збірнику "Анналів УВАН". У ній він, зокрема, зазначав, що Драгоманов, як політичний теоретик, розвивав погляди щодо "історичних" і "неісторичних" народів.

У руслі концепції Гегеля⁸⁶, обґрунтовуючи "неісторичністю" українського народу свій варіант періодизації українського національного руху, І. Лисяк-Рудницький і надрукував у журналі "Slavic Review" в 1963 р. своє бачення ролі України в модерній історії⁸⁷. В своїй версії періодизації українського національного руху І. Лисяк-Рудницький виділив в рамках XIX — початку XX ст. такі періоди, як "шляхетська", "народницька" та "модерністична" доба. До шляхетські доби він відносив історію України до 1840-х рр., тобто до появи Кирило-Мефодіївського товариства. За його обґрунтуванням, в цей період провід в суспільстві утримувався на Лівобережжі та Слобожанщині за дворянством козацького походження; на Правобережжі — за польсько-українською шляхтою; у Галичині — за уніатським духовенством. У рамках "доби народництва" (40-ві—80-ті рр. XIX ст.) Рудницький виділяє два етапи: романтичний і позитивістський. Якщо до першого етапу належить покоління кирило-мефодіївців, то до другого — народники у Лівобережній Україні і в Росії, хлопомани на Правобережжі і народовці в Галичині. "Доба модернізму" обмежена рамками від 90-х рр. XIX ст. до початку Першої світової війни. Вона характеризувалася появою партій і визріванням соціалістичної ідеї⁸⁸. Періодизація, запропонована І. Лисяком-Рудницьким, кладе в основу ідею дисконтинуїтету (перервності) і розподіляє історію України XIX — початку XX ст. за єдиним критерієм — належністю України до "неісторичного" народу на основі аналізу долі еліти на кожному з виділених періодів-відрізків, і її зміни на наступному етапі елітою новою⁸⁹. Радянський український історик В. Сарбей досить влучно помітив майже абсолютну тотожність періодизації Лисяка-Рудницького зі схемою Леніна про періодизацію визвольного руху в Ро-

сії⁹⁰, не додавши лише, що ця тотожність ґрунтується на спільній гегельянсько-марксистській основі. Проте якщо світоглядне теоретичне бачення історії І. Лисяком-Рудницьким зумовлювалося гегельянськими засадами, інтерпретованими його попередниками В. Старосольським і О. Бочковським⁹¹, то методично І. Лисяк-Рудницький, як ми бачимо з його періодизації, керувався положеннями теорії еліт Г. Моска і У. Парето, викладених в українському трактуванні В. Липинським і С. Томашівським⁹². Недаремно Г. Касьянов, говорячи про концепцію Лисяка-Рудницького як про синтез теорії поділу націй на "історичні" і "неісторичні" з простеженням етапів втрат Україною державності та політичних еліт, також помітив, що "подекуди міркування І. Лисяка-Рудницького мають телеологічний присмак — згідно з його аргументацією, українська нація виникла тому, що вона мала виникнути"⁹³.

Основний опонент І. Лисяка-Рудницького в дискусії 1963 р. професор О. Пріцак поклав в основу своєї відповіді (і свого варіанта періодизації українського національного руху) так званий територіальний принцип своєрідності кожної "місцевої історії", які лише в сукупності визначають історію національну. Цей принцип до і після Пріцака також широко вживався істориками цілого ряду націй. Так, ще Ключевський в своїй версії історії Росії ставив питання про загальноісторичний процес, в котрому кожна "місцева" історія має свою своєрідність, але "вона дає готовий і найбільш багатий матеріал для історичної соціології"⁹⁴, оскільки "успіхи спільного життя людства, набуття культури або цивілізації... створені спільними або спадкоємними зусиллями всіх культурних народів, і хід їх нагромадження не може бути зображений в тісних рамках якої-небудь місцевої історії"⁹⁵.

Видатний єврейський історик Сало Вітмайер Барон також виходить з бачення єврейського історичного монотеїзму, який побудований на єдності бога, всесвіту і людства, в контексті територіального принципу. "Величезне значення тут набуває, — відзначає він, — територія — досвід переміщення євреїв через багато цивілізацій, і той факт, що найбільші три групи євреїв, розташовані в США, СРСР і Ізраїлі, мають акумулювати весь попередній досвід минулого і сучасного свого народу, його спадщину"⁹⁶. Завжди існує певний територіальний творчий центр, який кочує. Спочатку це Вавілон, за ним Іспанія, згодом Східна Європа, тепер СРСР і США⁹⁷. Лише усвідомивши весь попередній досвід всіх територіальних центрів, євреї зможуть протистояти новим силам деструкції і не тільки вижити, але й істотно сприяти виконанню людством своєї месіанської цілі, допомогти окреслити людству його шлях до прогресу⁹⁸.

Територіальний принцип використав у своїх дослідженнях історії Франції і видатний французький історик Фернан Бродель, який вважав, що "відповісти на питання, що таке нація, можна, лише якщо нація ця володіє певною єдністю, яка є умовою її існування, відображає і перетворює її буття"⁹⁹. Ця єдність може бути встановлена лише при виявленні багатоліких, переплутаних, важковломних уз, що "зв'язують історію Франції з територією, яка згуртовує цю країну, служить їй основою і певним чином (хоча і не повністю, що самозрозуміле) її пояснює"¹⁰⁰. Бродель розглядає таким чином всі провінції Франції, причини її роздробленості, історичне значення Парижа як столиці, порубіжні території і т. ін.

Застосовувавши цей територіальний принцип, або принцип "єдності місцевих історій", або принцип "переміщення центрів" до української історії, О. Пріцак у своїй відповіді І. Лисяку-Рудницькому пропонує власну періодизацію українсько-національного визвольного руху в ХІХ — на початку ХХ ст. Саме Пріцак першим в українській історичній науці спро-

бував провести періодизацію на основі нової теорії і методології історії французької школи Анналів, яка на той час посіла домінуюче місце у світовій історичній науці поруч з існуючою теорією морфології історії. Якщо спробувати синтезувати історіософію і методологію всіх чотирьох поколінь школи Анналів, можна вивести її концептуально-об'єднуючу модель.

Теорія школи Анналів ґрунтується на таких положеннях: 1) вивчення руху сил, природи людських асоціацій, консистенції (цього) руху крізь призму перелому ментальності даного суспільства (тобто колективної психології) на певних історичних періодах, де вивчення ментальності людей минулих епох стає необхідною умовою для розуміння і цих епох, і сучасності; 2) встановлення ритму перемін, в якому вирізняється час довготривалий і час короткотривалий. Історія проходить трьома ритмами різних перемін: а) географічний час — переміни, що вимагають тривалішого часу; б) коротші переміни, які вкладаються в економічні і демографічні цикли (суспільний час); в) індивідуальні зміни, які можна протезити в системі даного циклу (індивідуальний час); 3) обґрунтування релятивності часу, тобто припущання того факту, що був період, коли мали справу з релігійним часом, є час купця, торговця і т. ін., а також різні пов'язані з цим проблеми; 4) зміна характеру викладу історії, згідно з яким оповідний стиль має залишатися, але не повинен замінити собою весь виклад історії і фігурувати як його невід'ємна складова частина, включаючись у канву історіософічного дослідження.

На основі цієї теорії були встановлені і певні, притаманні саме школі Анналів методи історичних досліджень: 1) намагання мати діалог з джерелом і отримати від нього все те, що там не сказано, шляхом спеціальної методики запитування джерел; 2) тотальний підхід до історичних фактів, згідно з яким треба всі ці факти, які сприяють тотальному розглядові, зібрати до купи, при цьому допускаючи обмеження лише тими фактами, які були потрібні для тотального розгляду, а інші відкидаючи; 3) використання жанру біографії, де остання не є для дослідника інформацією про кар'єру даної людини, героя, але використовується зв'язана з біографією ситуація, щоб з'ясувати цілу структуру суспільства і як поодинокій людині в тій структурі можна було діяти; 4) концентрація уваги на масовій свідомості, колективному образі світу; 5) розгляд суспільства у всій його повноті, взаємозв'язку і взаємозумовленості його компонентів — матеріального, соціального, економічного життя — і людини в історичному, природному і соціальному контексті; 6) всебічне вивчення функцій вибраних історичних фактів, які є складовою загальної системи, а не вивчення історичних фактів як таких.

О. Пріцак виділяє в періоді з кінця XVIII ст. до початку Першої світової війни п'ять основних етапів у розвитку українського національно-визвольного руху, які відповідають, на його думку, періодизації української національної історії того часу¹¹¹. Це, насамперед, Новгород-Сіверський період (кінець XVIII — початок XIX ст.), що отримує свою назву від назви міста, де була орієнтовно написана "Історія Русів" — багатоплановий політичний памфлет з державно-політичним підтекстом. За ним іде Харківський період (початок XIX — до 40-х рр. XIX ст.), що характеризується розвитком української літератури, творами П. Гулака-Артемовського, Г. Квітки-Основ'яненка, І. Котляревського, а також виданням першої граматики в 1819 р. Наступний, Київський період (1840-ві—1870-ті рр.) починається діяльністю Кирило-Мефодіївського товариства, виданням "Книги буття українського народу", проходить через творчість Тараса Шевченка і закінчується рухом "Громад" і виданням в 1861 — 1862 рр. в

Санкт-Петербурзі журналу "Основа". Четвертий, Женевський період характеризується діяльністю Драгоманова і його товаришів по еміграції, котрі видавали в Женеві в 1876—1882 рр. перший український політичний журнал "Громада". Цей період тривав з 1870 до початку 1890 р. Останній, Галицький період (1890—1914 рр.), протягом якого була створена перша українська політична партія в 1890 р. — галицька радикальна партія, характеризується також діяльністю Грушевського в Галичині, зокрема, створенням і виданням "Записок НТШ" у Львові ¹⁰². Разом з тим Прицак, як і Томашівський, котрий використав методологію морфології історії лише для дослідження Галичини, застосував методологію школи Анналів на українському ґрунті лише локально ¹⁰³.

Як уже зазначалось, ідеї Гегеля, Маркса, Леніна, Старосольського, Бочковського, Лисяка-Рудницького, Гроха мають багато послідовників в сучасній українській і світовій історичній науці, які на основі концепції про "історичні—неісторичні" народи намагалися і намагаються концептуалізувати ключові проблеми історії України ¹⁰⁴. Навколо ідеї бачення українського народу як народу "неісторичного" солідаризувались і солідаризуються такі історики, як директор Канадського інституту українських студій Зенон Когут, котрий вважає, що "українське дворянство повністю асимілювалось в російській культурі" ¹⁰⁵; директор науково-дослідного фонду ім. Яцика в Канаді Френк Сисин з подібними до тверджень Когута висновками щодо асиміляції — "дерасинізації" української шляхти у шляхту польську" ¹⁰⁶; директор Гарріманівського науково-дослідного стратегічного центру в Нью-Йорку Марк фон Хаген, який започаткував другу — через 33 роки — дискусію з проблем історії України в журналі "Slavic Review" ¹⁰⁷ і який стверджує, що в "модерний період Україна повністю втратила континуїтет державних і національних традицій ... континуїтет еліт... і навіть в культурній сфері постраждала від величезного дисконтинуїтету" ¹⁰⁸; заступник директора і науковий керівник цього центру відомий американський історик і політолог Олександр Мотиль, який переконаний, що "в модерний період три визначені страти визначали українське суспільство: неосвічене і зuboжіле українське селянство, багаті російські і польські поміщики і вклинені між двома першими стратами єврейські купці" ¹⁰⁹; провідний науковий співробітник Інституту слов'янознавства і балканістики РАН професор Центральноєвропейського Соросівського університету в Будапешті російський історик Олексій Міллер, стверджуючи, що "традиційні еліти Гетьманщини були асимільовані переважно в XVIII і на початку XIX ст." ¹¹⁰ Аналогічними до наведених до недавнього часу були також і висновки директора Гарвардського Українського науково-дослідного інституту Романа Шпорлюка ¹¹¹ про віднесення України до "неісторичного" народу, який на зразок чеської нації і концепції Гроха та Лисяка-Рудницького має будувати за допомогою інтелігенції модерні національні спільноти на народному ґрунті від нижчих верств до верхніх елітних, оскільки міське середовище для селянського українського народу на довгий час залишається органічно чужим.

Саме Р. Шпорлюк вшосте в українській історії витягнув на пострадянський український ґрунт німецьку ірраціоналістичну філософію історії в її найновіших інтерпретаціях, здійснених Грохом і Лисяком-Рудницьким, з тезою про "історичні—неісторичні" народи ¹¹². Як і Лисяк-Рудницький, Шпорлюк неодноразово суперечить сам собі, оскільки, повсюдно критикуючи Маркса і ортодоксальних марксистів ¹¹³, за основу своїх досліджень бере модель М. Гроха, яка і була представлена вперше науковцям в історичному семінарі зі Східної Європи в Марбурзі в 1965 р. як синтез саме східноєвропейського неомарксизму, сталінської трактовки націо-

пального питання і західної суспільствознавчої теорії. Приєднуючись до схеми "визначного фахівця з питання формування націй М. Гроха", оскільки вона, за його словами "здобула широке міжнародне визнання", Шпорлюк структурує нею з її поділом народів на "історичні-неісторичні" українську історію¹¹⁴. На цій основі Шпорлюк пропонує "український проект" з трьох складових частин: 1. Історія; 2. Народ; 3. Територія¹¹⁵ (місця для традиційної української еліти тут не знаходиться), де виникнення і пропаганда концепції "самодержавство, православ'я, народність" підштовхнуло до пошуків і формулювання "української альтернативи"¹¹⁶ (саме ця, навпаки, "альтернатива", як ми показали в цій статті, всіляко заохочувалася домінуючими націями, як найменш небезпечна, на противагу гетьмансько-реставраційній концепції Рєпніна-Волконського і його одноподумців). Говорячи про проміжне місце української нації у категорії "історичні—неісторичні" народи, Шпорлюк тепер пропонує поєднати в українському проекті співіснування в модерній українській ідентичності двох компонентів — етнічно-мовного і територіально-політичного, і слідом за українськими романтиками стверджує, ніби "українська інтелігенція, що лишень повставала, визначала український народ як націю, віддану свободі"¹¹⁷. Інтерпретуючи таким чином за допомогою схем Гроха і Лисяка-Рудницького українську історію, Шпорлюк повторює розвиток власне їхнього предмета дослідження і закономірно приходять до таких конструкцій, де, як справедливо зауважив Клод Леві-Строс, "варіанти та розтлумачення міфа не викривлюють, а тільки розвивають та доповнюють закладену в ньому структуру"¹¹⁸. У свій час цю рису підмітив також і Ф. Ніцше. Важливо зрозуміти і той факт, зазначав він, що в трактуванні міфа або його інтерпретації завжди змагаються два начала — аполонівський, який представлений такими елементами, як сутність та історичність, і діонісійський, який виражає особистісність та ірраціональність¹¹⁹.

Таким чином, вже шосте покоління українських істориків продовжує традицію творення міфів на одній і тій же ірраціональній основі¹²⁰. Звичайно, наше суспільство не зможе подолати ці міфи за один день, оскільки можуть змінюватися окремі люди, але не суспільство в цілому. Повернення до раціональних основ науки потребує спадкоємності генерацій українських науковців, що свого роду є також діалектичним процесом, адже, з одного боку, представники старої системи як в Україні, так і в діаспорі не зможуть, на відміну від наступного покоління, бути повністю видозміненими, а, з другого боку, без сприяння небагатьох представників кожного попереднього старшого покоління неможливими були би і сам прогрес у видозміні наукових знань від екстенсивності до інтенсивності і в закономірному переході науки до чергової зміни провідних уявлень, і кожна чергова трансформація науки взагалі.

Шестиразове перевертання (в сенсі Фуко) в нашій історичній науці ірраціонального гегелівсько-марксистського світобачення з незмінним результатом (відсутністю консолідації і відсутністю наявності української історії в світовій, і навпаки), показує, що застосування цієї концепції зокрема і породжених нею теорій націоналізму взагалі не дає можливості не лише охопити всебічно, але і привабливо висвітлити українську історію для історії світової і навпаки. Оскільки відсутність діалектики вітчизняної і всесвітньої історії дуже часто, якщо не завжди, цю ірраціональність національних історій (і відповідно їх міфічність), внаслідок трансцендентності, продовжує, слід також в формулі "ідеологія—наука" надати, нарешті, у приналежності до обох майбутніх версій української і всесвітньої історії перевагу саме другому чиннику — науці і раціональним онтологіям¹²¹.

Також ми не погоджуємося з рядом сучасних українських дослідників в їх поділі представників сучасної української історичної науки на істориків радянської школи, яких вони звинувачують в "нецікавості, сірості і кон'юнктурності", "незнанні мов і використанні старих позитивістських схем", і на "менш чисельну і переважно молодшу за віком групу істориків", яких вони називають "рятівниками честі сучасної української науки", котрі "зберегли вірність традиціям історичної школи Антоновича і Грушевського", "зробили неоціненний вклад в українську історичну науку" і т. д.¹²² Такий поділ, у відповідності з принципом перевертання дискурсу М. Фуко, дуже нагадує чорно-білу когнітивну комплексність радянських часів або фабулу, покладену в основу ряду американських досліджень часів холодної війни з їх "імперією зла" і "повною ринковою свободою". На нашу думку, згідно з концепцією генерацій Карла Маннгейма¹²³ і виведеною нами в ряді вже цитованих досліджень для вивчення історичної думки власною методологічною формулою "ідеї—альтернативи—покоління", сучасних українських істориків можна умовно поділити на три покоління: 1) науковці, які повністю сформувалися в радянський період і які, відкинувши марксизм, працюють переважно в конструкціях вже не марксизму, а позитивізму (хоча позитивізм, як світоглядна і методологічна основа, сягає своїм корінням у половину XIX ст. і має ряд недоліків, зокрема утруднює можливість найширшого синтезу і послуговується лише розповідною формою, однак це науковий напрям, котрий дає можливість зібрати всі можливі факти, виділити корінні проблеми, критично переглянути всілякі джерела і уконституювати їх в якусь певну струнку систему; 2) історики, які сформувалися як науковці в радянський період і доформовувалися в пострадянський час (частина з них, як і їх вчителі з попереднього покоління, формувалися в марксизмі і доформовувалися в галузі позитивізму, але деякі з них, також сформувалися в марксизмі, під час стажування в закордонних наукових центрах отримали час та можливість вивчити і опанувати якщо не всі, то хоча б деякі не пройдені нашою наукою з 1930-х рр. і викладені в цій статті новітні світоглядні і методологічні системи, за якими працює і якими послуговується вся світова історична наука); 3) історики, які сформувалися і формуються як науковці в пострадянський час. Як показує досвід розвитку світової і української історичної науки, ряд представників цього пострадянського покоління через 15—20 років будуть готові до чергової корінної трансформації нашої історичної науки і зміни провідних напрямів, на основі якої відбувається сам рух наукового знання. Вони зможуть стати не лише фаховими істориками, але будуть мати і якнайширшу здатність до синтезування всесвітньої і вітчизняної історії на черговому витку періодичних наукових революцій. Прогресивні зміни історичної перспективи для наукового співтовариства відбуваються, як правило, лише при гомогенності і спадкоємності поколінь, толерантному діалозі між ними і розумінні кращими представниками впливової еліти особливостей становлення і формування кожної генераційної структури наукового знання і теоретичних та методологічних можливостей кожного покоління для сприяння цій зміні, а не при протиставленні генерацій, і тим більше не при викресленні того чи іншого покоління з науки як "відсталого, сірого чи кон'юнктурного".

(Далі буде)

¹ Див.: Ефименко А. Южная Русь. Очерки, исследования и заметки. — СПб, 1905. — Т. 2. — С. 234—235; Про полеміку "Основи" з "Сіоном" та її відгомін див. також: Шестопал М. Євреї на Україні. — К., 1998. — С. 26, 36, 41-42, 50-51.

² Антонович як історик сформувався під впливом французької романтичної історіософії і польської романтичної історіографії, зокрема Йоахима Лелевеля (1786—1861), який, в свою чергу, сформувався під впливом німецької романтичної історіософії Гегеля. Див.: Прицак Омелян. Назв. праця. — С. 8; Потульницький В. А. Історія української політології. — К., 1992. — С. 13-16.

³ Див.: Соневицький Леонід. Володимир Антонович і українська історична наука в Галичині // Соневицький Леонід. Студії з історії України. Записки НТШ. Праці історично-філологічної секції. — Париж—Нью-Йорк, 1982. — С. 125—132.

⁴ З у б р и ц к и й Д. История древнего галичско-русского княжества. — Львов, 1855; Петрушевич А. Сводна галицько-руська літопис 1500—1772. — Львів, 1878.

⁵ Див.: П е д и ч В. П. Львівська історична школа М. Грушевського (1894—1914). Дис. ... канд. іст. наук. — К., Інститут української археографії, 1996. — С. 52—53.

⁶ Vortrag des Ministers für Kultur und Unterricht, Freiherr von Gautsch, 22 März 1892 // Osterreichischen Haus-hof-und Staatsarchiv. Akten 1892. Kabinettskanzlei. — N 1297.

⁷ Останній, зокрема, вважав, що на посаду завідуючого кафедрою найкраще підходили професор Антонович у Києві і професор Левицький в Кракові, оскільки обидва були українцями і відомими дослідниками європейського сходу. Проте, оскільки перший відмовився, а другий не зовсім влаштував українську сторону, вирішили зупинитися на молодому учневі Антоновича — Михайлові Грушевському. Див.: Винар Любомир. Австрійські урядові документи про призначення Михайла Грушевського професором Львівського університету // Український історик. — 1986. — № 3—4. — С. 78—79.

⁸ Там же. — С. 77-78.

⁹ Як зазначає англійський дослідник цього питання В. Велш, "саме Грушевський був обраний австрійським урядом для співпраці проти Росії". Див.: Walsh W. B. Russia and the Soviet Union A Modern History. — London, 1958. — P. 403.

¹⁰ Vortrag des Ministers für Kultur und Unterricht, Ritter von Madryski // Osterreichischen Haus-hof-und Staatsarchiv. Akten 27 März 1894. Kabinettskanzlei. — N 1544.

¹¹ Здійснюючи цей безпрецедентний для австрійської університетської системи крок, міністр культури і освіти лише констатував, що "колегія професорів філософського факультету Львівського університету оцінює його праці дуже прихильно, і лише відзначає своє жалкування з того приводу, що такий обдарований і старанний молодий науковець володіє лише слов'янськими мовами, що до деякої міри обмежує його науковий кругозір". Див.: *ibid.*

¹² Тут ми не можемо погодитися з думкою англійського дослідника В. Велша, що "саме М. Грушевський став альтернативою поглядам М. Драгоманова при переході від федералізму до самостійництва" (Див.: Walsh W. B. *Op. cit.* — P. 403), оскільки, як переконливо довів український вчений Микола Варварцев, Драгоманов, по суті, пропагував контрфедералізм, а не той федералізм, що йому постійно приписували, оскільки завжди був проти централістичного парламентаризму і політичного об'єднання на самій горі. Див.: Varvarcev Mikola. La Diffusione del Pensiero Mazziniano in Ucraina Nell'Ottocento // *Il Mazzinianesimo Nel Mondo. A Cura di Giuliana Limitri Institute Domus Mazziniana.* — Pisa, 1996. — P. 463—509.

¹³ Досить важливу роль, на нашу думку, відіграв і той факт, що Драгоманов не лише негативно ставився до сепаратизму в українському національному русі і тому саме Грушевський став альтернативою його поглядам (див.: Walsh W. B. *Op. cit.* — P. 403), але й тому, як вірно зазначає дослідник творчості М. Драгоманова І. Лисяк-Рудницький, завжди "існував чіткий водорозділ між науковою і політичною працею Драгоманова, що є характерною рисою як особистості, так і наукового методу цього історика". Див.: R u d n y t s k y І. Drahomanov as a Political Theorist // Mykhailo-Drahomanov. A Symposium and Selected Writings. The Annals of Ukrainian Academy of Arts and Sciences. — Vol. II. — N 1(3). — P. 70.

¹⁴ Див. про ці праці в їх концептуально-методологічному розборі.: Потульницький В. А. М. Грушевський як соціолог // Вісник Київського університету. Серія історико-філологічна. — К., 1991. — № 1. — С. 2—19; Прицак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. — Київ—Кембрідж, 1991; Потульницький В. А. Наукова діяльність М. Грушевського в еміграції (1919—1924 рр.) // Укр. іст. журн. — 1992. — № 2. — С. 48—58; й о г о ж. Історія української політології. — К., 1992. — С. 42—62; 75—89; 3 а ш к і л ь н ь я к Л. П. Історіографічна творчість М. Грушевського на тлі європейської історичної думки кінця ХІХ — початку ХХ століття // Михайло Грушевський і українська історична наука. — Збірник матеріалів конференцій 1994—1996 рр. — Львів, 1999. — С. 31—46; Я к о в е н к о Н. М. Особа як діяч історичного процесу в історіографії М. Грушевського. — Там же. — С. 86-97.

¹⁵ Як зазначає Омелян Прицак, "нарід" у М. Грушевського — це поняття метафізики романтичного періоду... Тільки "герой в історії" відповідає позитивістичній концепції, як і метод праці перших шести томів ІУР. Як вище сказано: томи 1—6 писані істориком-позитивістом, а наступні томи — соціологом-істориком". Див.: Прицак Омелян. Історіософія та історіографія М. Грушевського. — С. 28—29.

¹⁶ Там же. — С. 31-32.

- ¹⁷ Russell B. *Mysticism and Logic*. — New York, 1957. — P. 93—94.
- ¹⁸ Грушевський М. С. Всесвітня історія в короткім огляді. — Частина перша. — К., 1996. — С. 8—11.
- ¹⁹ Потульницький В. А. М. Грушевський як соціолог // Вісник Київського університету. — Серія історико-філологічна. — К., 1991. — № 1. — С. 2—19; його ж. Наукова діяльність М. Грушевського в еміграції (1919—1924 рр.) // Укр. іст. журн. — 1992. — № 2. — С. 48—58.
- ²⁰ Цей проект так і залишився на папері. Див.: Юркова О. Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського. 1924—1930. — К., 1999. — С. 329.
- ²¹ У рубриці з'ясувалися переваги і недоліки соціологічних і психологічних методів дослідження історії, колективного й індивідуального розуміння історії, подавались огляди праць Лампрехта, Лякомба, Сеньбоса, Зібеля, Тена, Фробеніуса, Кроче. Див.: Записки НТШ. — Т. XXII—XXVІІІ.
- ²² Купчинський О. Листи М. Кордуби до М. Грушевського: Питання творчих взаємин і співпраці учня та вчителя // Михайло Грушевський і українська історична наука. — С. 180.
- ²³ Archiv der Universitat Wien Rigorosen der Miron Korduba. PN 1086/zl37.
- ²⁴ Купчинський О. Назв. праця. — С. 183.
- ²⁵ Це, зокрема, праця "Угорщина і Польща на початку XVІІІ століття". (Львів, 1909), якою Томашівський не лише змінює свою тематику на дослідження проблем всесвітньої історії, зокрема історії Східної Європи, але досліджує ці проблеми в контексті політичних аспектів боротьби угорців за незалежність і політики європейських держав щодо цієї боротьби. Твір став його габілітаційною працею, внаслідок якої в 1911 р. він посів посаду приват-доцента Львівського університету. Див.: Державний архів Львівської області (далі — ДАЛО), ф. 26, оп. 5, спр. 1889, арк. 30—34.
- ²⁶ Див.: Томашівський С. Словацький висланник на Україні (1708—1709). — Львів, 1906; його ж. Із записок Каролінців про 1708—1709 рр. // Записки НТШ. — Львів, 1909. — Т. 92. — С. 66—92; його ж. Листи Петра Великого до Адама Синявського // Там же. — С. 194—238; його ж. Мазепа і австрійська політика // Там же. — С. 244—245.
- ²⁷ Про методологічні впливи на творчість С. Томашівського див.: Потульницький В. А. Історія української політології. — С. 121—122; його ж. Теорія української політології. — С. 173.
- ²⁸ Meyer Ed. *Zur Theorie und Methodik der Geschichte*. — Halle, 1902.
- ²⁹ Meyer Ed. *Die wirtschaftliche Entwicklung des Altertums*. — Jena, 1895; *Die Sklaverei im Alternum*. — Dresden, 1898.
- ³⁰ Бюхер доводив, що історія розподіляється на три-чотири періоди, які відповідають певним стадіям прогресивного економічного розвитку. Згідно з цією схемою вся історія античності і ранне середньовіччя знаходилися на стадії більш примітивній, ніж середина середньовіччя. Див.: Вейсгер К. *Die Frauenfrage im Mittelalter*. — Tubingen, 1910. 2 Aufl; idem.: *Beitrag zur Wirtschaftsgeschichte*. — Tubingen, 1922. Згідно ж з теорією Мейера, гомерівська Греція визначається самим Мейером як "грецьке середньовіччя", класична елліністична Греція — як період капіталізму, а історією Риму завершується капіталістичний розвиток в античну епоху. Теорія Мейера вплинула, в свою чергу, на концепцію Освальда Шпенглера, а через Шпенглера — на пізні праці Томашівського так званого "польського" періоду його творчості. Див. далі.
- ³¹ Meyer Ed. *Zur Theorie und Methodik der Geschichte*. — Halle, 1902.
- ³² Це знайшло своє втілення вже в його докторській дисертації "Церковь и государство в Женеве XVI века в эпоху кальвинизма". (М., 1894), незавершеній праці "Общество, государство, культура Запада в XVI веке" (М., 1897), серії статей і лекційних курсів з грецької і римської історії кінця XIX — початку XX століття.
- ³³ Див.: Нейкер Hans. *Russische Universal — geschichtsschreibung. Von den "Vierziger Jahren" des 19. Jahrhunderts bis zur sowjetischen "Weltgeschichte"*. — München — Wien, 1983. — S. 167—168; 170—171. Див. також: Вейсгер Р. Ю. *Круговорот истории*. — Берлин, 1923; его же. *Кризис исторической науки*. — Казань, 1921.
- ³⁴ ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 792, арк. 222—223.
- ³⁵ ЦДІА України у Львові, ф. 368, оп. 1, спр. 159, арк. 1—3.
- ³⁶ Г. Ферреро створив власну класифікацію типів державної влади, виділяючи, зокрема, "легітимістські" та "революційні" уряди. Він стверджував, що держави, в яких править легітимістський уряд, є завжди стабільними, оскільки громадяни традиційно "приймають" його правління і вільно, без примусу, "віддають йому лояльність", революційні ж уряди примушують людей до покори страхом. Д. Мацціні будував свою концепцію держави на поєднанні абсолюту релігійної ідеї та принципу національності як основи розмежування держави. Див.: Потульницький В. А. Нариси з української політології (1819—1991). — С. 163—164.
- ³⁷ *Tomashivskij S. Die weltpolitische Bedeutung Galziens*. — München, 1915. Більш пізні і дороблені українські версії див.: Томашівський С. *Королівство Галичини і*

Володимерії // Діло. — Львів, 1916. — Ч. 104. — С. 2—3; його ж. Галичина як політичний і воєнний чинник колись і тепер. — Львів, 1918 (рукопис). ЦДІА України у Львові, ф. 368, оп. 1, спр. 11, арк. 1—60.

³⁸ Ці думки лягли в основу однієї з основних праць Томашівського, написаної трохи згодом. Див.: Томашівський С. Українська історія. Старинні і середні віки (Львів, 1919. Нарис. — Т. 1). Тут Томашівський подає огляд політичного розвитку України, зокрема Галичини, до Люблінської унії 1569 р. включно.

³⁹ Томашівський С. Галичина як політичний і воєнний чинник колись і тепер. — Львів, 1918 (рукопис). ЦДІА України у Львові, ф. 368, оп. 1, спр. 11, арк. 1—60.

⁴⁰ Див.: Potul'nycky V. Das ukrainische Historische Denken — S. 7—12, 23—27.

⁴¹ Потульницький В. А. Нариси з української політології. — С. 41—82.

⁴² Die Krise des Parlamentarismus in Ostmitteleuropa zwischen den Beiden Weltkriegen (Hrsg von Hans-Erich Volkmann). — Marburg/Lahn, 1967. — S. 70—71.

⁴³ Державний архів Львівської області (далі — ДАЛО), ф. 26, оп. 17, спр. 507, арк. 1.

⁴⁴ Так, наказом ректора Львівського університету професора Юраша в зв'язку з відмовою скласти урядову присягу був звільнений з посади приват-доцента відомий український вчений Іларіон Свенцицький. Формулювання було таким: "Через те, що шановний пан доктор Свенцицький відмовився скласти передбачену урядову присягу, спираючись на розпорядження пана Генерального делегата Уряду для Галичини від 14 травня 1919 р. № 2344/пр. звільняє Пана Доктора від виконання всіх службових обов'язків, зв'язаних з посадою приватного доцента філософського факультету Університету у Львові". Див.: Z senatu akademickiego uniwersytetu we Lwowie // ДАЛО, ф. 26, оп. 18, спр. 459, арк. 11.

⁴⁵ Kronika uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie za rok szkolny 1923/1924. — Lwow, 1924. — S. 5-6.

⁴⁶ Organizacja Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie // ЛОДА, ф. 26, оп. 14, спр. 142, арк. 101 — 104.

⁴⁷ Spis Wykladow w roku akademickim 1939/1940. Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie. — Lwow, 1939. — S. 45—49.

⁴⁸ ЦДІА України у Львові, ф. 310, оп. 1, спр. 12, арк. 2.

⁴⁹ Там же, арк. 3.

⁵⁰ Там же, ф. 397, оп. 1, спр. 38, арк. 1—27.

⁵¹ Там же, ф. 368, оп. 1, спр. 165, арк. 1—4; спр. 167, арк. 1, 2; спр. 169, арк. 1. Більш детально про цю діяльність Томашівського див.: Х а л а к Н. наукова спадщина і громадсько-політична діяльність Степана Томашівського. Дис. ... канд. іст. наук. — К., 1997. — С. 71-101.

⁵² Там же, спр. 50, арк. 1—90.

⁵³ Про це свідчать виписки і переклади Томашівського з праці Шпенглера "Der Untergang des Abendlandes". Див.: там же, арк. 67—90.

⁵⁴ Як відомо, Шпенглер створив концепцію гомології, на основі якої можна було брати явища з різних періодів, якщо вони подібні своєю формою, і на основі цього творити синтезу (від грецького "аналогія — відповідність", "гомологія — згода"). Взагалі ж в природничих науках, за визначенням київського морфолога Павла Потульницького (1906—1989), гомологічними органами вважаються такі, які за зовнішнім виглядом і за характером функцій відмінні, але мають спільне походження. Див.: Потульницький П. М. Морфологія вегетативних органів рослин // Ботаніка. Анатомія і морфологія рослин. — К., 1971. — С. 190-191.

⁵⁵ Див.: Шпенглер О. Закат Європи. — М., 1997. — Т. 1. — С. 77—84; М., 1999. — Т. 2. — С. 94, 95, 98, 99, 439, 440, 450.

⁵⁶ Т о м а ш і в с ь к и й С. Наука історії // Українське слово. — Берлін, 1922. — Ч. 148. — С. 1.

⁵⁷ Т о м а ш і в с ь к и й С. Влада і культура // Хліборобська Україна. — Відень, 1922-23. — 36. 6, 7. — С. 309, 310.

⁵⁸ Т о м а ш і в с ь к и й С. Політичний провід // Політика. — Львів, 1926. — Ч. 1. — С. 1—4. Подібним ідеям присвячений і ряд інших праць вченого. Див.: його ж. Історія і політика // Хліборобська Україна. — Відень, 1921. — 36. 5—6. — С. 165—170; Про історичні причини політичної несамостійності українського народу. — Львів, 1920 (рукопис). ЦДІА України у Львові, ф. 368, оп. 1, спр. 47, арк. 1—11 та ін.

⁵⁹ Див.: Томашівський С. Церковна унія і українська національна ідея // Нова зоря. — Львів, 1929. — Ч. 65. — С. 2-3; Ч. 66. — С. 2-3; Ч. 67. — С. 2-3; Ч. 69. — С. 2-3; його ж. Вступ до історії церкви на Україні // Записки ЧСВВ. — Жовква; 1932. — Вип. 1—2. — С. 1-160.

⁶⁰ Томашівський С. Предтеча Ісидора Петро Акеревич, незнаний митрополит Руський (1241—1245). Окрема відбитка з записок Чина св. Василя Великого. — Жовква, 1926. — Т. 2. — Вип. 3, 4. — С. 313.

⁶¹ Історіософії присвячено рад праць вченого. Див.: Кревецький І. Українська історіографія на переломі // Записки НТШ. — 1924. — Т. 134—135; його ж. Традиції українських революцій // Громадський вісник. — 1923. — № 53—65; його ж. Українська державна ідеологія // Там же. — 1922. — № 113—117; його ж. Чому ми не маємо власної держави? // Письмо з "Просвіти". — 1922. — № 35—36.

⁶² Стеблій Ф. І. Іван Кревецький — історик // Михайло Грушевський і українська історична наука. — С. 204.

⁶³ Кревецький І. Галичина і Волинь в українській історії і історіографії // Історичний Вісник: Орган студентів-істориків Українського університету у Львові. — Львів, 1923. — Ч. 2—3 // ЦДІА України у Львові, ф. 397, оп. 1, спр. 38.

⁶⁴ ЦДІА України у Львові, ф. 368, оп. 1, спр. 173, арк. 38.

⁶⁵ Кревецький І. Галичина і Волинь в українській історії і історіографії // Історичний Вісник. — 1923. — Ч. 2-3. — С. 7.

⁶⁶ Там же. — С. 8.

⁶⁷ Там же.

⁶⁸ Там же. — С. 11.

⁶⁹ Там же. — С. 12.

⁷⁰ Ф у к о Мишель. Воля к истине. — М., 1996. — С. 79.

⁷¹ Див.: П о т у л ь н и ц ь к и й В. А. Історія української політології. — С. 190—194.

⁷² Там же. — С. 195—200.

⁷³ Див.: Потульницький В. А. Історія української політології. — С. 180—190; його ж. Політична доктрина Володимира Старосольського // Альманах "Молода нація". — 1998. — № 9. — С. 30-43.

⁷⁴ Про історичні погляди В. Липинського див.: Потульницький В. А. Обзор фондов украинки Восточноевропейского архивного института в Филадельфии, Австрийской национальной библиотеки в Вене // Перестройка в исторической науке и проблемы источниковедения и специальных исторических дисциплин. Тезисы докладов 5-й Всесоюзной конференции. 30 мая — 1 июня 1990 г. — К., 1990. — С. 142—145; його ж. Концепція української державності в творчості Вячеслава Липинського // Українська еміграція: історія і сучасність. — Львів, 1992. — С. 339—359; його ж. Політична доктрина В. Липинського // Укр. іст. журн. — 1992. — № 9. — С. 37—45; його ж. В. Липинський і проблема політичної культури // Останній гетьман. Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського. — К., 1993. — С. 123—138; його ж. Вячеслав Липинський — політолог // Вячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна (Ред. Ярослав Пеленський). — Київ—Филадельфія, 1994. — С. 103—115 та ін.

⁷⁵ М о s s a G. Elementi di scienza politica. — Bari, 1953; idem.: Storia delle dottrine politiche. — Bari, 1964; idem.: Teorica dei governi e governo parlamentare. — Milano, 1968; P a g e t o V. The Mind and Society. — New York, 1963; idem.: Transformazioni della democrazia. — Rocca San Casciano, 1929; idem.: Trattato di sociologia generate. — Firenze, 1923.

⁷⁶ В сучасній українській історіографії теорія еліт досить вдало, на нашу думку, просистематизована в працях Н. Яковенко. Див.: Я к о в е н к о Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). Автореф. дис... доктора іст. наук. — К., Інститут історії України, 1994. — С. 1—9; її ж. До питання про методологію вивчення історії України // Генеза. Філософія. Історія. Політика. — К., 1996. — № 1(4). — С. 118—123.

⁷⁷ Див.: Я в о р с ь к и й М. І. Нарис історії України. — Київ—Харків—Катеринослав, 1923—1925. — Вип. 1—3; його ж. Історія України у стислому нарисі. — Харків, 1928; його ж. Коротко історія України. — Харків, 1928.

⁷⁸ Літопис революції. — Харків, 1930. — № 2. — С. 270—271.

⁷⁹ П о к р о в с к и й М. Н. Всесоюзная конференция историков-марксистов // Историк-марксист. — 1929. — № 11. — С. 3—11; его же. О задачах марксистской исторической науки в реконструктивный период // Там же. — 1931. — № 21. — С. 9—10.

⁸⁰ Саме ці обставини дали можливість українському вченому Максиму Ковалевському, який бачив у Маркса лише чужу ірраціональну, а не власну історіософію, вважати історичний матеріалізм, на відміну від позитивізму, неопозитивізму й інших теорій, не науковою теорією, а лише одним з методів вивчення історії. Див.: Ковалевский М. М. Современные социологии. — СПб, 1905. — С. 282.

⁸¹ D o g o s h e n k o D. A Survey of Ukrainian Historiography // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the US. Special Issue, 1957. — Vol. V—VI. — New York, 1957. — P. 267-307; O h l o b l y n O. Ukrainian Historiography. 1917-1956 // Ibid. — P. 360-372; P o l o n s k a — Vasylenko N. Zwei Konzeptionen der Geschichte der Ukraine und Russland. — Munchen, 1970. — S. 54—59; K r u p n y c k y j B. Bohdan Khmelnytsky and Soviet Historiography // Ukrainian Review. — Munich, 1955. — N 1. — P. 65—76; V e l y c h e n k o S t e p h e n Shaping Identity in Eastern Europe and Russia. Soviet-Russian and Polish Accounts of Ukrainian History. 1914-1991. — New York, 1995. — P. 135-199; 207-212.

⁸² Характеризуючи в цілому період 1920—1950-х рр. у розвитку української історичної науки, професор О. Оглоблін, зокрема, писав, що українська радянська історіографія пройшла за цей період три головних етапи свого розвитку: перший — 1920-ті рр., коли вона була українською, але ще не радянською; другий — 1930-ті рр., коли внаслідок урядового погрому

і терору не стало української і не утвердилась ще радянська історіографія, третій — післявоєнній 1940—1950-ті рр., коли була створена уніфікована і навіть уніформована радянська українська історіографія, яка, по суті справи, не була взагалі українською. Див.: О г л о б л і н О. Думки про сучасну українську советську історіографію. — Нью-Йорк, 1963. — С. 6.

⁸³ Фуко Мишель. Воля к истине. — С. 79—80.

⁸⁴ Slavic Review. - 1963. - N 22. - P. 196-256; Slavic Review. - 1995. - N 3. - Vol. 54. - P. 658-719.

⁸⁵ Див.: Г р и ц а к Я. Іван Лисяк-Рудницький (Нарис інтелектуальної біографії) // Сучасність. - 1994. - № 11. - С. 81-82.

⁸⁶ Можна погодитись з львівським істориком Я. Грицаком, що "найбільший вплив на нього (Лисяка-Рудницького. — В. П.) мала філософія Гегеля". Див.: Г р и ц а к Я. Від редакції. Іван Лисяк-Рудницький та його праці з нової української історії // Лисяк-Рудницький І. Нариси з нової історії України. — Львів, 1991. — С. 6. Окрім Гегеля, на Лисяка-Рудницького вплинув відомий дослідник проблеми "історичні — неісторичні" народи Роман Роздольський (1897—1967). Див. про Роздольського: R o s d o l s k y R. Engels and the "Nonhistoric" Peoples: The National Question in the Revolution of 1848 // Critique. — Glasgow, 1986; П о т у л ь н и ц ь к и й В. А. Проблема історичних та неісторичних народів // Теорія української політології. — К., 1993. — С. 98—100.

⁸⁷ R u d n y t s k y I. L. The Role of the Ukraine in Modern History // Slavic Review. — 1963. — N 22. — P. 196—216. Див. цю статтю в україномовному варіанті: Іван Лисяк-Рудницький. Історичні есе. (Ред. Френк Сисин) — Львів, 1994. — Т. 1. — С. 145—171.

⁸⁸ R u d n y t s k y I. L. Op. cit. - P. 216.

⁸⁹ Відстоюючи дисконтинуїтет в елітах, високих культурах і у розвитку української суспільно-політичної думки, Лисяк-Рудницький вважав, що "Україна є типова неісторична нація, і факт дисконтинуїтету має бути поставлений в основу всіх досліджень стосовно проблем української нації". Див.: Історичні есе. — К., 1994. — Т. 1. — С. 21, а також: й о г о ж. Ivan L. Rudnyts'kyj. The Ukrainian National Movement on the Eve of the First World War / East European Quarterly 11 (1977). — P. 141 — 154; Idem.: Observations on the Problem of "Historical" and "Non-Historical" Nations // Harvard Ukrainian Studies 5 (1981). — P. 358—368.

⁹⁰ В. Сарбей лише замінив в ній назву "пролетарський" етап на етап "загальнонародний". Див.: Укр. іст. журн. — 1993. — № 7—8. — С. 6—15.

⁹¹ Потульницький В. А. Теорія української політології. — К., 1993. — С. 96. Погоджуючись з цим моїм висновком, сучасний український дослідник теорії нації і націоналізму Г. Касьянов цілком слушно зауважує, що повторюючи тезу своїх попередників — В. Старосольського і О. Бочковського — про "смерть нації", яка втратила еліту, Лисяк-Рудницький призводить своїми міркуваннями до того, що пропагована ним "типологія націй за принципом "історичні — неісторичні" стає неспроможною з суто логічного погляду. Див.: К а с ь я н о в Г. Теорії нації та націоналізму. — К., 1999. С. 74—75.

⁹² П о т у л ь н и ц ь к и й В. А. Теорія української політології. — С. 25—31.

⁹³ К а с ь я н о в Г. Назв. праця. — С. 273. Це повністю збігається з вже наведеним нами у цій статті висновком видатного американського дослідника Бертрана Рассела про релігійно-телеологічні аспекти, які і спричинили ірраціональність історіософії Гегеля. Див.: R u s s e l l B e r t r a n Mysticism and Logic. - New York. 1957. - P. 93—94.

⁹⁴ Ключевский В. О. Сочинения в 9 томах. — М., 1987. — Т. 1. — С. 35.

⁹⁵ Там же.

⁹⁶ В а р о н S a l o Wittmayer. The Modern Age // Great Ages and Ideas of the Jewish People (Ed. by Leo W. Schwarz). — New York, 1956. — P. 484.

⁹⁷ Див.: В а р о н S a l o Wittmayer. A Social and Religious History of Jews. — Vol. 1 — 15. — New York, 1960—1972.

⁹⁸ В а р о н S a l o Wittmayer. The Modern Age. — P. 314—484.

⁹⁹ Бродель Фернан. Что такое Франция? Пространство и история. — М., 1994. — Т. 1. — С. 12-13.

¹⁰⁰ Там же. — С. 19.

¹⁰¹ Р г и т с а к О., Reshetar I. The Ukraine and the Dialects of Nation — Building // Slavic Review. - 1963. - N 22. - P. 216-256.

¹⁰² Ibid. - P. 249-253.

¹⁰³ Окрім наведеної періодизації, Прицак, відкинувши теорії Дільтея, Кроче і Тойнбі, застосував теорію школи Анналів і метод діалогу з джерелом М. Блока при написанні своєї праці з Давньої Русі (див.: П р и ц а к О. Походження Русі // Хроніка 2000. — К., 1992. — Вип. 1. — С. 25), а також спробував на зразок Ф. Броделя, який написав вже цитовану нами книгу "Що таке Франция?", поставити аналогічні концептуальні завдання і для історії Украї-

ни в своїх доповідях, виголошених на науковій конференції, присвяченій 30-літтю УВАН в США (Див.: П р і ц а к О. Що таке історія України? // Свобода. — 1980. — 29 липня — 30 серпня, і на 1-му Конгресі українців у Києві в 1990 р. Див.: П р і ц а к О. Що таке історія України // Вісник Міжнародної асоціації українців. — К., 1991. — № 1. — С. 44—54.

¹⁰⁴ Як писав Р. Шпорлюк, "по суті я і мої колеги можемо вважатися студентами професора Лисяка-Рудницького". Див.: Г р и ц а к Я. Іван Лисяк-Рудницький (Нарис інтелектуальної біографії) // Сучасність. — 1994. — № 11. — С. 96.

¹⁰⁵ К о h u t Z e п о п. The Ukrainian Elite in the 18 th Century and its Integration into the Russian Nobility // The Nobility in Russia and Eastern Europe. Edited by Ivo Banac and Paul Bushkovitch. New Haven: Yale Concilium of International and Area Studies 1983, 1985. — P. 65—98; idem.: Problems in Studying the Post-Khmelnyts'kyj Ukrainian Elite (1650s to 1830s) (Ivan L. Rudnyts'kyj, editor). Rethinking Ukrainian History. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies. — 1981. - P. 103-119.

¹⁰⁶ S y s y n F r a n k . The Problem of Nobilities in the Ukrainian Past: the Polish Period, 1569—1648 // Ivan L. Rudnyts'kyj, editor). Rethinking Ukrainian History. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies-1981. — P. 29—103; idem.: Between Poland and the Ukraine: The Dilemma of Adam Kysil. 1600—1653. — Cambridge, Mass. — 1985. — P. 32—36.

¹⁰⁷ Ця дискусія, в якій, окрім Марка фон Хагена, брали участь А. Каппелер, Д. Грабачив, Я. Ісаєвич, на відміну від першої дискусії 1963 р., більше була зведена до переліку ще не вирішених завдань для майбутніх досліджень історії України, аніж способів та шляхів, а також засад для їх вирішення.

¹⁰⁸ V o n H a g e n Mark. Does Ukraine Have a History? // Slavic Review 54 (1995). — N 3. — P. 658—674, esp. p. 667—670; idem.: The Dilemmas of Ukrainian Independence and Statehood, 1917—1921 // The Harriman Institute Forum 1994. — Vol. 7. — N 5. — P. 7—11. Опонент М. фон Хагена в цій дискусії німецький вчений А. Каппелер в цій "новій" дискусії в "Slavic Review" цілком слушно, на нашу думку, радив Хагену звернути більше уваги не на "дисконтинуїтет", "втрата еліт" і т. д., а на недосліджені моменти української історії, зокрема на польські і єврейські фактори в ній.

¹⁰⁹ M o t y l A l e x a n d e r J. Dilemmas of Independence: Ukraine After Totalitarianism. — New York: Council on Foreign Relations Press. — 1993. — P. 26.

¹¹⁰ М і л л е р О. Засвоюючи логіку націоналізму: ставлення владних кіл імперії та громадської думки її столиць до українського національного руху в перші роки царювання Олександра II // Україна модерна (Ред. Ярослав Грицак). — Львів, 1999. — С. 101.

¹¹¹ Р. Шпорлюк ще в 1972 р. висловив думку про те, що слабкість українського консерватизму була і результатом того, що українське суспільство складалося лише з одного класу — селянства. Див.: Minutes of the Seminar in Ukrainian Studies held at Harvard University During the Academic Years 1972—1973 // Eight Meeting. November 30, 1972. — Cambridge, Mass. — N 3. — 1972—1973. — P. 40; idem.: Ukraine: A Brief history. — Detroit (Mass.). - 1982. — P. 41—47; в ряді пізніших публікацій він також, хоча і визнає певну близькість до підходів Бенедикта Андерсона і Лії Грінфельд, приєднується до "доволі відмінного бачення формування нації, висунутого іншим ученим, визнаним фахівцем з цього питання Мірославом Грохом". Див.: Шпорлюк Р. Україна: від імперської периферії до суверенної держави // Сучасність. — 1996. — № 11. — С. 76—78. Останнім часом Шпорлюк трохи еволюціонував у своїх поглядах (хоча і не відкинув тези Гроха і Лисяка-Рудницького), вважає, що Україна займає проміжне місце в класифікації "історичні — неісторичні" народи, поєднуючи риси різних типів. Див.: Idem: Des Marches de l'Empire a la construction d'une nation // L'autre Europe. Cahier semestrel. - 1995. - N 30-31. - P. 134-150.

¹¹² Вже на першому конгресі українців у Києві в 1990 р. в дискусії з автором цієї статті Шпорлюк заперечив навіть право на існування інших методологічних підходів до української історії, зокрема запропонованих автором підходів школи еліт, поглядів В. Липинського, А. Валіцького тощо, вважаючи єдино науково обґрунтованими для України теорії націоналізму і схему Гроха. Див.: Шпорлюк Р. Українське національне відродження у контексті європейської історії кінця 18-го — початку 19-го століть // Слово. — 1991. — № 4 (26). — С. 5.

¹¹³ Див.: Шпорлюк Р. Комунізм і націоналізм. Карл Маркс проти Фрідріха Ліста. — К., 1998.

¹¹⁴ Шпорлюк Р. Україна: від імперської периферії до суверенної держави // Сучасність. - 1996. - № 11. - С. 78.

¹¹⁵ Там же.

¹¹⁶ К а с ь я н о в Г. Назв, праця. — С. 324.

¹¹⁷ Шпорлюк Р. Україна: від імперської периферії... — С. 55.

¹¹⁸ L e v i - S t r a u s s C l a u d e . Mythos und Bedeutung. 5 Radiovortrage mit Claude Levi-Strauss (Hrsg. von Adelbert Ruf). — Frankfurt/M, 1980; див. також: Голосовкер Я. Е. Логика мифа. — М., 1987. — С. 27.

¹¹⁹ Ніцше Ф. Народження трагедії // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. - Львів, 1996. - С. 43-44.

¹²⁰ "Ірраціональність політичної онтології, — на думку сучасного українського дослідника проблем раціоналізму і ірраціоналізму (а зміст її переважно є саме таким через те, що в ній знайшли вияв певні владні чи власницькі інтереси, корпоративні цілі та ін.), — визначала ірраціональну сутність породжених нею історичних та політичних теорій". Див.: Денісенко В. Проблеми раціоналізму та ірраціоналізму в політичних теоріях нового часу європейської історії. — Львів, 1997. — С. 249.

¹²¹ Відомо, що ідеологія завжди несе в собі відбиток утопічності, оскільки, за визначенням К. Маннгейма, ідеологія — це "ті трансцендентні буття уявлення, які de facto ніколи не досягають реалізації свого змісту". Див.: Маннгейм К. Идеология и утопия // Утопия и утопическое мышление. — М., 1991. — С. 115.

¹²² Див., наприклад: Грицак Я. Формування модерної української нації. Автореф. дис... доктора іст. наук. — К., 1996. — С. 12, 37. До подібного поділу нещодавно прийшла також група молодих науковців Київського університету — опонентів автора цієї статті під час роботи українсько-німецького семінару, організованого історичним факультетом Київського університету і Гете-інститутом у Києві для молодих істориків України під назвою "Історична наука в умовах демократичної трансформації суспільства: протиріччя і перспективи розвитку" (Київ, 18 грудня 1999 р.).

¹²³ Карл Маннгейм. The Problem of Generations // Essays on the Sociology of Knowledge. - London, 1952. - P. 302-304.

80-річчя української революції

Б. М. ГОНЧАР (Київ), Н. Д. ГОРОДНЯ (Київ)

Відносини між Францією та УНР (грудень 1918—квітень 1919 рр.)*

У Вінниці Директорія скликала 4 лютого Державну нараду українських політичних партій та членів комісій Трудового конгресу, на якій були узгоджені умови подальших переговорів з французьким командуванням. Головними з цих узгоджених умов були такі:

- визнання Антантою самостійності України і допущення української делегації на мирну конференцію в Парижі;
- суверенність Директорії;
- забезпечення народного ладу і соціальних реформ в Україні;
- визнання автономності української армії з правом представництва у вищому командуванні;
- недопущення до складу української армії ніяких російських офіцерів;
- боротьба з більшовиками лише до етнографічних кордонів⁴⁹.

На переговорах, що продовжувалися в Бирзулі на початку 1919 р., у відповідь на ці пропозиції полковник Фрейденберг не лише не пом'якшив своїх попередніх вимог, але й висунув нові: вихід з Директорії Петлюри і Андрієвського; негайне звільнення арештованих колишніх гетьманських міністрів і єпископа Антонія; створення більш поміркованого уряду тощо⁵⁰.

Делегація УНР на цих переговорах у складі С. Остапенка, генерала Грекова, І. Мазепи і Ю. Бачинського мала від Директорії письмові повноваження на підписання договору. Однак делегація відмовилася від підписання угоди, бо вона розцінила висунуті вимоги як втручання у внутрішні

* Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журн. — 2000. — № 2.

справи України, її не задовольнило "відношення французького командування до Директорії та до справи самостійності України" ⁵¹.

7 лютого 1919 р. французьке командування видало "Загальний наказ № 28", де повідомлялося, що Франція і союзники не забули змагань, в яких Росія брала участь на початку війни, і тепер вони прийшли в Росію, щоб надати всім благонадійним елементам і патріотам можливість відновити в краї порядок, котрий давно вже знищено страхіттями громадянської війни ⁵². Цей документ був виданий на прохання Директорії, яка хотіла, щоб французьке командування продемонструвало своє ставлення до українського національного руху. Але він не лише не відображав французької підтримки Директорії, а взагалі не містив навіть згадки про Україну.

12 лютого французи повідомили про припинення українсько-французьких переговорів. 13 лютого був створений новий український уряд на чолі з С. Остапенком, в який не увійшли представники УСДРП і УПСР. Створення правого уряду зумовлювалося надією, що це полегшить переговори. Катастрофічне становище на фронті як для українців, так і для французів стало стимулом до відновлення переговорів. Вже 14 лютого генерал Бертело, який прибув до Одеси 12 лютого, прийняв у себе А. Марголіна і заступника міністра закордонних справ УНР К. Мацієвича ⁵⁴.

14 лютого представник французького військового командування при Директорії капітан Ланжерон надіслав прем'єру Остапенку лист, в якому вказувалося на необхідність прийняття Директорією маніфесту. У відповідності з ним Україна фактично підпадала під опіку Франції. В листі наводився текст маніфесту, що був продиктований особисто генералом Бертело. Пропонувалося негайно прибути до Одеси комісії з підписаним Директорією маніфестом для детального врегулювання умов угоди ⁵⁵.

17 лютого Директорія ухвалила Декларацію, на якій наполягала французька сторона і в якій просила представників військового командування Франції "безпосередньо взяти на себе керування управлінням України в галузях військовій, дипломатичній, політичній і фінансово-економічній впродовж всього часу, доки буде проводитися війна з більшовиками" ⁵⁶.

Одночасно загострилися відносини між французьким командуванням і керівництвом Добровольчої армії. Французи наполягали на єдиному командуванні всіма силами південного Заходу, що мало знаходитися в їх руках; на організації цивільної влади на цій території під управлінням французів; на формуванні змішаних російсько-французьких частин. Денікін відстоював свою незалежність від французів і зверхність над ними. Щодо змішаних частин ним був виданий наказ, в якому підкреслювалося, що кожен офіцер, котрий піде служити до них, буде відданий до військово-польового суду ⁵⁷.

Криза у відносинах між французьким командуванням в Одесі та Добровольчою армією привела до розриву стосунків між ними. 13 березня французьке командування оголосило облоговий стан Одеси. З переходом влади до генерала д'Ансельма при ньому організувалася рада з виконавчими функціями на чолі з Андро де Ланжероном, якого добровольці вважали ставлеником українців. Призначення були здійснені без узгодження з Денікіним. Представники російських кіл охарактеризували ці дії як "політичний переворот". З цього приводу не лише російські тогочасні кола, але й деякі західні дослідники дійшли до думки, що це призначення означало відмову французького уряду від політики підтримки єдності Росії⁵⁸. Але такі твердження не мали під собою міцного підґрунтя. Політика французького командування в Одесі в цей період зумовлювалася катастрофічним військовим станом, наступом більшовиків і невпевненістю в обох можливих союзниках.

24 лютого газети повідомили про досягнуту угоду між французьким командуванням і Директорією на основі "спільних дій для відновлення порядку і боротьби з більшовиками"⁵⁹. За інформацією О. Гуковського, мова йшла про угоду від 29 лютого⁶⁰. Перші повідомлення про неї потрапили в пресу від начальника французького прес-бюро Жанкієра. Він заявив представникам преси, що угода має виключно військовий характер, і її мета полягає в координації дій усіх сил, які можуть бути протиставлені більшовикам, а тому мова не йде про єдність Росії і визнання української держави.

Проблемі, пов'язаній з французько-українською угодою, присвячена велика мемуарна та дослідницька література⁶¹. Однак ясності в досліджуване питання це не внесло. Адже кожен автор по-своєму інтерпретує події, наводячи докази, часто-густо протилежні.

Сперечання пов'язані насамперед з текстом угоди⁶². Зіставлення різних джерел показує, що не можна стверджувати про існування якогось одного тексту. Приведені різними авторами тексти значно відрізняються за змістом і мають різні дати підписання (є датовані 15 січня, 21 і 26 лютого, 1 чи 8 березня). Але якщо проаналізувати зміст усіх текстів, то очевидне існування двох різних текстів угоди. Всі інші є або їх неточними копіями, або підготовчими матеріалами.

Перший текст у радянських джерелах датований 15 січня. Якщо така угода існувала, то вона дійсно мала бути досягнута приблизно в середині січня, бо в ній є пункт про недопущення відкриття Трудового конгресу, котрий розпочав роботу 23 січня.

Умови угоди, які були зафіксовані в тексті, передбачали, що УНР входила в склад єдиної і неділимої Росії на федеративних принципах; Директорія передавала свої повноваження коаліційному уряду; УНР зобов'язувалася всіма силами боротися проти більшовиків, які знаходилися в межах республіки. При цьому основна увага приділялася використанню українських військ для боротьби з більшовиками — УНР віддавала їх у розпорядження спеціально створеного штабу для наступальних дій проти більшовиків. Штаб формувався в складі: голова союзницького командування — генерал д'Ансельм, по одному представнику від Добровольчої армії та польських легіонерів. Начальником штабу призначався представник українських республіканських військ генерал Матвіїв. У місцях, зайнятих республіканськими військами, допускалося необмежене формування Добровольчої армії, передбачалося звільнення заложників і ув'язнених добровольців. Знімалася блокада Одеси. УНР зобов'язувалася вжити негайних заходів, щоб не допустити скликання Трудового конгресу, а також створення на своїй території Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. Союзницьке командування, в свою чергу, зобов'язувалося всіма засобами підтримувати УНР в її боротьбі з більшовиками, зокрема постачанням бойової амуніції⁶³. З української сторони цей документ підписали генерали Греков і Матвіїв.

Як видно, угода передбачала, по-перше, найраціональніше використання військ УНР для боротьби з більшовиками, в чому були зацікавлені як українські незалежники, так і союзники; по-друге, примирення "добровольців" і українців та об'єднання їх зусиль у спільній боротьбі. Але чи могли умови угоди бути прийняті Директорією? З цього приводу В. Винниченко писав: "Розуміється, цей договір, для всякого хоч трошки політично-грамотного чоловіка був просто смішним абсурдом. Яка б "контрреволюційна" не була би Директорія, вона не могла би заключити такого самовбивчого договору"⁶⁴.

І. Борщак з цього приводу відзначав, що достатньо мати найменше уявлення про той час, щоб відразу ж побачити абсурдність цього тексту.

Ні Директорія, ні жодна інша влада на початку 1919 не могла проголосити згоду на єдину та неділиму Росію і створення ненависних народів білих загонів. Також неможливо було заборонити відкриття Трудового конгресу, що розглядався як Установчі збори для України. На думку І. Борщака, цей документ сфабрикували більшовики для дискредитації Директорії перед Трудовим конгресом, куди він був направлений і розповсюджений серед його членів і де викликав велику сенсацію⁶⁵.

Сумнівно, що генерал д'Ансельм, який прибув до Одеси 14 січня, наступного дня вже підписав договір. Для ознайомлення з ситуацією та проведення переговорів йому потрібен був час. Окрім того, вороже ставлення французьких представників в Одесі до Директорії робило ці переговори неможливими.

Перша зустріч д'Ансельма з генералом Трековим відбулася 15 січня. Під час цієї зустрічі, а також у ході наступних переговорів полковника Фрейденберга з С. Остапенком і О. Назарчуком справді розглядалися питання, аналогічні тим, що знайшли відображення в тексті договору. Проте численні факти свідчать, що тоді договір не був підписаний.

Наступні переговори, які вели з французьким командуванням повноважні представники УНР, перекреслюють твердження про існування угоди від 15 січня, яка б робила подальші переговори непотрібними. Тим більше, що текст договору став загальновідомим через підпільну розвідку більшовиків. Його доставив у більшовицьку розвідку якийсь Ройтман, колишній есер і політичний каторжанин, пізніше вбитий більшовиками за підозрою у зраді. Останніми цей текст був переправлений до Києва на Трудовий конгрес⁶⁶. Інших джерел, крім тексту, доставленого Ройтманом, немає, тому його достовірність надто сумнівна. Хоч умови, зазначені в тексті, певно, обговорювалися в ході переговорів з українцями і були бажані для французької сторони.

Щодо другого тексту українсько-французької угоди, датованої в різних джерелах 21, 24, 26 лютого, 1 чи 8 березня, дослідники підтверджують його достовірність. Щодо умов договору, то його зміст, як свідчать різні джерела, має розбіжності, хоч в основних пунктах вони збігаються.

А. Марголін, учасник переговорів, приводить головні пункти угоди. По-перше, передача Франції контролю над залізницями і фінансами України. По-друге, обов'язковий вихід із складу Директорії Винниченка та із складу уряду — Чехівського як найбільш лівих елементів (питання про Петлюру було залишене відкритим). По-третє, щодо аграрної реформи вводився принцип винагороди власників землі, яка перерозподілялася. З свого боку, Франція мала визнати Директорію як фактичний уряд УНР до розв'язання міжнародною мирною конференцією питання про суверенність України. Далі французьке командування зобов'язувалося подавати українській армії у війні з більшовиками допомогу як технічну (аж до танків), так і людьми, особливо інструкторами⁶⁷.

Пункти про контроль Франції над залізницями і фінансами України, про аграрну реформу кадетського зразка, а також про контроль Франції за складом Директорії та уряду України, містяться в усіх існуючих текстах цієї угоди.

Головним змістом угоди була французька допомога Україні в боротьбі з більшовиками. При цьому українська армія, залишаючись незалежним формуванням, мала стати частиною загальної антибільшовицької армії, поставленої під французьке командування. Допомога Франції не обмежувалася лише військовою підтримкою, вона мала вилитися у встановлення протекторату над Україною. Умови угоди виходили за межі повноважень французького командування в Одесі і вимагали згоди з боку уряду Франції.

1 березня генерал д'Ансельм надіслав на ім'я прем'єра Остапенка лист з відповіддю на прохання Директорії про встановлення над Україною протекторату. В ньому говорилося, що декларацію Директорії він надіслав генералу Вертело в Бухарест. Очевидно, це було зроблено для подальшої передачі його в Париж за відповідними інструкціями. Генерал писав, що, "взявши на увагу виявлення доброї волі, яку має правительство української зони", він готовий, не чекаючи відповіді з Бухареста, подати певну реальну допомогу Директорії, як тільки з неї вийдуть Петлюра і Андрієвський⁶⁸. Але ця вимога не була виконана. Петлюра і Андрієвський залишилися в складі Директорії. Французька допомога так і не надійшла.

В радянській історіографії панувала думка, що ця угода була підписана. Джерела цієї впевненості виходили з ноти Тимчасового робітничо-селянського уряду України Франції від 26 лютого 1919 р. В ній наводилися умови угоди (знову в дещо іншій інтерпретації), де стверджувалося, що "угода вже відбулася"⁶⁹. На думку радянського дослідника О. Карпенка, французький уряд відмовився через свій страх перед виступами трудящих проти колоніальної політики уряду та в зв'язку з негативною реакцією світової громадськості⁷⁰.

Та чи була ця угода взагалі підписана? Свідчення очевидців та вивчення джерел доводять, що текст угоди хоч і був підготовлений, але не підписаний. За словами А. Марголіна, "проект угоди був вже виконаний в письмовій формі. Залишалось його тільки підписати. Раптом, зовсім несподівано в останніх числах березня, французькі представники заявили, що переговори про угоду по телеграфному розпорядженню з Парижа призупиняються"⁷¹. А через декілька днів після цього відбулася евакуація французів з Одеси. Аналогічну інформацію подає також М. Галаган⁷².

Причини зриву угоди наводяться різні. Деякі автори вважають головною з них залишення Петлюри в складі Директорії⁷³.

Французьке командування дійсно приділяло велику увагу персональному складу Директорії. Розглядалися різні комбінації — повна заміна усіх її членів, тимчасовий вихід Петлюри, введення до складу Директорії генерала Грекова, "хліборобів" (Григоренка), "великоросів" тощо⁷⁴. Тобто в інтерпретації французів Директорія переставала бути українською владою, а зберігала лише свою назву.

На нашу думку, проблеми щодо складу Директорії хоч і були важливими, та не могли бути головними. В цей час до Вінниці надійшли повідомлення про катастрофічний стан французького десанту. Тож, по-перше, українським лідерам стало очевидно, що Франція не зможе подати Україні негайну допомогу, навіть якщо угода буде підписана. До цього висновку прийшов у березні, після двох місяців переговорів з французями, генерал Греков. Незалежно від дипломатичних успіхів на переговорах, Антанта, на його думку, навіть при бажанні не могла подати ніякої реальної допомоги Директорії; десант в Одесі був настільки незначний, що не міг утримати навіть саму Одесу; зброї і одягу, привезених в Україну, французи також не мали; військові частини в Румунії — "більше балачки"⁷⁵.

По-друге, українська армія переставала бути для французького командування принагідним союзником. Адже наприкінці зими — на початку весни вона лише оборонялася і відступала під ударами більшовицьких військ. Отже, втрачався взаємний інтерес, що штовхав обидві сторони до підписання угоди.

Крім того, виникає сумнів щодо прагнення французького командування взагалі укладати угоди з українцями. Створюється враження, що Франція хотіла обмежитися відносинами, які давали б можливість використовувати українські збройні сили і одночасно ні до чого її не зобов'язу-

вали. Як відзначив Вертело в розмові з російськими представниками 13 лютого, торкаючись переговорів з українцями, д'Ансельму "було наказано нічим себе не зв'язувати; твердих обіцянок петлюрівці від французів не отримали..."⁷⁶.

Дуже непослідовною була позиція уряду Франції щодо самої інтервенції на півдні Росії. Складається враження, що уряд зовсім не цікавився умовами і ходом інтервенції і залишив французькому командуванню в Одесі право самостійно приймати рішення. Політика французького уряду в Україні стала предметом гострої критики в кінці березня з боку парламенту Франції. 24 березня 1919 р. в палаті депутатів відбулися дебати з приводу ситуації в Одесі. Депутат Лафон, критикуючи уряд, заявив: "Ви зараз чіпляєтесь за українців... Ви чіпляєтесь за генерала Петлюру, який, здається, був мало відомий уряду, коли я говорив про нього в грудні. Ви досягли прогресу, але ви чіпляєтесь за Петлюру в момент, коли він розбитий, коли він більше не існує, коли його армія не отримує ніякої підтримки від французьких військ, що знаходяться в Росії..." Далі Лафон звинуватив міністра закордонних справ С. Пішона в підтасовці інформації про українців, яку той надавав. Врешті-решт, депутат рішуче підкреслив: "Українські селяни стали більшовиками завдяки вашій політиці; найбільший більшовицький агент в Європі — це французький уряд"⁷⁷.

Звинувачення Лафона підтримав депутат Франклін Буйон: "В той час, як ми хотіли в грудні вести переговори з представниками України, Енно було дозволено публічно поширювати висловлювання, які були справжньою декларацією війни... Українська проблема є найделікатнішою з усіх... Як ви можете хотіти, щоб перед лицем поширення більшовизму вони не вимагали своєї незалежності?.. Більше року Україна пропонує союзникам свою допомогу проти навали більшовиків, її представники зробили всі спроби зацікавити союзників в цій справі. Вже рік, як Україна веде війну; їй достатньо дати зброю, і вона буде врятована. Вся російська проблема таким чином зміниться..."⁷⁸.

Одночасно з критикою політики уряду виступили і прихильники Денікіна, назвавши її надто "українофільською", і звинуватили генерала д'Ансельма і полковника Фрейденберга в діяльності на користь українців⁷⁹. Отже, політика уряду Франції щодо України була настільки непослідовною і невизначеною, що зазнавала жорсткої критики з двох протилежних сторін.

Слід відзначити, що в той час, коли розгорталися дискусії, про українців говорили вже як про втрачену можливість. По-перше, українські війська були в цей час майже розбиті. По-друге, розвиток інтервенції показав, що на півдні Росії стало неможливим створити спільний російсько-український антибільшовицький фронт. Франції довелося робити вибір між цими двома силами. У відповідь на запит генерала д'Ансельма Париж телеграфував командуванню в Одесу наказ "робити спільну справу з російськими патріотами"⁸⁰. Тобто вибір було зроблено на користь Добровольчої армії. На думку американського дослідника А. Детрочеса, найбільш очевидним було те, що Париж відмовився ратифікувати Одеський пакт через загальне незнання української проблеми французьким народом і його представниками⁸¹. Так, пояснюючи політику Франції, міністр закордонних справ С. Пішон у листі французькому послу в Англії Комбону 23 березня писав: "Розчленування нашого союзника не може бути кінцевою метою нашої політики. Тому ми не можемо заохочувати це розчленування; доки жодна з частин Росії не може гарантувати власного існування і розвитку, наша політика (в південній Росії) повинна ґрунтуватися на одній силі, яка тут існує — Добровольчій армії, хоча вона і є посередньою"⁸².

Відсутність підтримки з боку союзників, їх відмова надіслати в Україну військове поповнення змусили Клемансо припинити інтервенцію. Підтримка англійських і французьких військових виявилася недостатньою. За припинення інтервенції висловився також французький парламент на дебатах наприкінці березня. Маргулієс 28 березня писав з цього приводу: "Загальний відгук — з російською справою погано. Вирішений санітарний кордон в Румунії і Польщі, на Росію майже махнули рукою, соціалісти здолали" ⁸³.

За заявами французьких політиків та військових очевидно, що план інтервенції, який орієнтувався на внутрішні сили півдня Росії та на їх підтримку, не виправдався. Рішення про евакуацію союзних сил з України значною мірою пов'язувалося з поразками армії УНР та втратою українським урядом Директорії своєї території. Цим пояснюються французькі заяви про ніяке значення Одеси, а також про невисокі якості денікінської армії. Українська Директорія в цих заявах вже не згадувалася — її як реальної сили, з точки зору союзників, тоді вже не існувало. Тож коли українське питання постало на засіданні французького парламенту від 24 березня 1919 р., міністр закордонних справ Пішон заявив, що, "на жаль, Директорія мала скороминуче існування, а ситуація на Україні залишається неясною і невизначеною" ⁸⁴.

Маючи на увазі головну мету інтервенції — необхідність ліквідації німецького впливу в Україні, навряд чи можна припустити, що в плани французького уряду входив намір досягти союзу з Директорією. Директорія була спадкоємницею і правонаступницею Центральної Ради, яка підписала Брест-Литовський мир і запросила німців в Україну. В Париж, очевидно, надходила інформація про спроби Українського Національного Союзу досягти угоди з німцями напередодні антигетьманського повстання ⁸⁵ та про подальші контакти Директорії з німецьким командуванням ⁸⁶. Отже, Директорія, з точки зору французького уряду, втілювала в собі ті німецькі впливи, з якими необхідно боротися.

В той же час французький уряд допускав можливість контактів з українцями з метою послаблення більшовиків. Проте головною місцевою силою, на яку необхідно було покладатися, безперечно, вважалися російські елементи, насамперед Добровольча армія.

Аналізуючи загальноєвропейську політику французького уряду наприкінці 1918 — в першій половині 1919 р., необхідно відзначити, що її головні цілі полягали в забезпеченні безпеки країни та у відновленні союзницької системи Франції. З цією метою вважалося за необхідне, по-перше, сприяти відновленню Росії як головного союзника Франції в антинімецькому блоці — у формі єдиної демократичної держави, побудованої на принципах федеративних; по-друге, в умовах значного послаблення Росії внаслідок громадянської війни, розрухи і анархії, створити сильну Польщу, союзницю проти можливої німецької загрози в майбутньому.

Виходячи з цих основних засад зовнішньої політики Франції, французький уряд не міг підтримувати прагнення Директорії до об'єднання усіх українських земель та до незалежності України. Підтримка незалежності УНР суперечила планам французької політики щодо Росії та Польщі. Однак французький уряд міг підтримати Директорію (і робив певні практичні кроки в цьому напрямку) за умов входження України в майбутню Російську федерацію і активної боротьби військ УНР з більшовизмом. Лише в такому випадку могло бути тимчасове визнання української державності та її підтримка Фрацією. Але французький уряд непослідовно проводив цю лінію.

Дії французького командування в Одесі, котре пішло на переговори з Директорією, насамперед були зумовлені військовою ситуацією, в якій

опинилися французькі війська в Україні. Командування союзницьких військ, поставлене перед необхідністю самостійно приймати рішення, вважало за доцільне зробити ставку на українців. Однак його не підтримали ні свій уряд, ні населення України, ні Добровольча армія. А українські війська без підтримки були приречені на поразку.

Українське керівництво, як здається, також не було досить рішучим і послідовним у боротьбі за державність України. Воно надто багато надій поклало на міжнародне визнання УНР. Від французького командування, яке мало за мету досягти з Директорією суто військової угоди, українські лідери намагалися отримати політичні гарантії визнання України державами Антанти. Це гальмувало переговори, а тим часом військова ситуація в Україні погіршувалася. Успішно розвивався наступ більшовиків, і вже 6 лютого 1919 р. Директорія втратила Київ. З цього часу її війська переважно відступали, а навесні 1919 р. утримували лише невелику територію біля Кам'янця.

Орієнтація на зовнішню допомогу не виправдала надії українського керівництва, оскільки країни Антанти у той час не подали і не могли подати нагальної матеріальної допомоги. З іншого боку, численні політичні, національні суперечності, соціальна напруженість, анархія, бандитизм, розвал армії, неспроможність уряду контролювати ситуацію в країні, відсутність внутрішньої консолідації українського руху — все це мало значний вплив на політику союзників щодо України. В ситуації, що склалася в Україні, вони вбачали неспроможність Директорії до будівництва своєї держави. Ця ситуація підтверджувала їх висновки про те, що українська держава не мала під собою міцного підґрунтя, а була витвором Німеччини. Поразки армії УНР і втрата Директорією своєї території звели нанівець зацікавленість уряду та командування Франції українським національним рухом.

Отже, аналізуючи роль та значення французької інтервенції в боротьбі за державність України, потрібно відзначити:

по-перше, інтервенція базувалася на ідеї "санітарного кордону" проти більшовизму, що мав проходити через Україну, і тим самим викликала певний інтерес держав Антанти до України;

по-друге, в зв'язку з цим держави Антанти та світова громадськість безпосередньо ознайомилися з українським питанням, національним рухом в Україні та його цілями;

по-третє, під час інтервенції продовжився процес переговорів країн Антанти з представниками УНР в особі Директорії, що розпочався восени 1917 р. за часів Центральної Ради. Але якщо раніше мова йшла про необхідність продовження українцями опору Німеччині під час світової війни, то тепер на перший план виходила антибільшовицька боротьба Директорії і зацікавленість в ній держав Антанти;

по-четверте, політика "великих держав" на початку 1919 р. продемонструвала їх невпевненість в українському національному русі, а також відсутність визначеної політики в російському питанні, що зашкодило б підписанню та реалізації угоди про допомогу Директорії. Підтримуючи антибільшовицьку боротьбу українців, союзники все ж поставилися негативно до незалежності України, що не давало можливості Директорії реалізувати свою боротьбу з більшовиками;

по-п'яте, присутність союзницьких військ на території України штовхала Директорію до орієнтації не на внутрішні, а на зовнішні сили, що мало негативний вплив на ситуацію в країні і було однією з найістотніших причин поразок військ Директорії;

по-шосте, присутність французьких представників в Одесі відволікала увагу Директорії від головного міжнародного форуму повоєнного часу —

Паризької мирної конференції, — де мали вирішуватися основні проблеми мирного світовлаштування, в тому числі російська (українська) проблема. Свої головні надії Директорія поклала не на Париж, а на Одесу, яка знаходилася значно ближче, але зовсім не мала того значення, яке надавали їй українці.

Загалом французька інтервенція не виправдала сподівань тогочасних українських лідерів в їх боротьбі за самостійну державу.

- ⁴⁹ М а з е п а І. Назв, праця. — Т. 1. — С. 100; Остапенко С. Указ. соч. — С. 263; ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 9Б, арк. 104—106.
- ⁵⁰ М а з е п а І. Назв, праця. — Т. 1. — С. 100; С т а х і в М. Назв, праця. — Т. 3. — С. 209; НДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 9Б, арк. 103—104.
- ⁵¹ М а з е п а І. Назв, праця. — Т. 1. - С. 102—103.
- ⁵² Див.: Винниченко В. Назв, праця. — 4.3. — С. 267—268.
- ⁵³ Маргулієс М. Указ. соч. — С. 218.
- ⁵⁴ Там же. — С. 225.
- ⁵⁵ Христюк П. Назв, праця. — Кн. 4. — С. 101—102.
- ⁵⁶ Там же; Деникин А. Очерки русской смуты. — Т. 5. — С. 35.
- ⁵⁷ Там же. - С. 248.
- ⁵⁸ В г а д л е у G. Allied Intervention in Russia London, 1968. — P. 147. Mayer A. Op. cit. — 294.
- ⁵⁹ Одесские новости. — 1918. — 24 февраля.
- ⁶⁰ Гуковский А. И. Французская интервенция на юге России, 1918—1919. — М. — Л., 1928. - С. 141.
- ⁶¹ Винниченко В. Назв, праця. — 4.3. — Назарук О. Назв, праця; Черная книга. — Харьков, 1925; Гуковский А. И. Указ, соч.; Стах і в М. Назв, праця. — Т. 3; Симон е н к о Р. Г. Імперіалістична політика Антанти і США щодо України у 1919 р. — К., 1962; Карпенко О. Ю. Імперіалістична інтервенція на Україні (1918—1920). — Львів, 1964; Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття. — К., 1993; В о г с h a k Е. Op. cit; Carle y М. Op. cit; В г і n k l e у С. Op. cit; Reshetar С. Op. cit; etc.
- ⁶² Тексти див.: Гражданская война на Украине, 1918—1920. — Т. 1. — Кн. 1. — К., 1967. — С. 554—555; Винниченко В. Назв, праця. — Ч. 3. — С. 252—253; Гуковский А. И. Указ. соч. — С. 142—143; Vorschak E. Op. cit. — P. 64; C a r l e y М. Op. cit. — P. 196.
- ⁶³ В и н н и ч е н к о В. Назв, праця. — 4.3. — С. 252—253.
- ⁶⁴ Там же. - С. 253-254.
- ⁶⁵ В о г с h a k Е. Op. cit. — P. 63.
- ⁶⁶ Гуковский А. И. Указ. соч. — С. 142; див. праці І. Боршака, П. Христюка, А. Денікіна, М. Карля.
- ⁶⁷ М а р г о л и н А. Указ. соч. — С. 123.
- ⁶⁸ М а з е п а І. Назв, праця. — Т. 1. — С. 112; Х р и с т ю к П. Назв, праця. — Кн. 4. — С. 103.
- ⁶⁹ Документы внешней политики СССР. — Т. 1. - М., 1958. — С. 81.
- ⁷⁰ К а р п е н к о О. Ю. Назв, праця. — С. 83.
- ⁷¹ Марголин А. Указ. соч. — С. 124.
- ⁷² Галаган М. З моїх споминів. — 4.3. — Львів, 1930. — С. 221.
- ⁷³ Деникин А. Гетманство и Директория... С. 183; Мазепа І. — Т. 1. — С. 113; Н а г а є в с ь к и й І. — Назв, праця. — С. 277.
- ⁷⁴ Маргулієс М. С. Указ. соч. - С. 202, 229, 252, 253, 262, 263, 279, 283; Д е н и к и н А. Указ. соч. — С. 179—180.
- ⁷⁵ Христюк П. Назв, праця. — Кн. 4. — С. 108.
- ⁷⁶ Маргулієс М. С. Указ. соч. — С. 219.
- ⁷⁷ В о г с h a k Е. Op. cit. - P. 67-68.
- ⁷⁸ Ibid.
- ⁷⁹ Ibid. - P. 68.
- ⁸⁰ D e t g o s h e s A. The Ukrainian Problem and Symon Petlura. - Chicago, 1970. — P. 64.
- ⁸¹ Ibid.
- ⁸² В г і n k l e у О. Op. cit. — P. 329.
- ⁸³ М а р г у л и е с М. С. Указ. соч. — С. 328.
- ⁸⁴ В о г с h a k Е. Op. cit. - P. 67.
- ⁸⁵ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє — минуле (1914—1920). — Мюнхен, 1969. - С. 100.
- ⁸⁶ Papers... 1919. The Paris Peace Conference. — V. III. — P. 981—982.

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Л. І. КАПІТАН (Мукачеве)

Литовсько-польська доба на сторінках "Українського історичного журналу" (1985-2000 рр.)

На думку відомого історика України І. Крип'якевича, доба від 40-х років XIV ст. до 40-х років XVII ст. "не була часом переломових подій, але була часом сірої, щоденної праці, що дала підбудову під національну культуру і уможливила розвиток національної революції"¹. Цей період в історії нашого народу, а саме — від Батисевої навали до Хмельниччини — у вітчизняній історіографії є найменш дослідженим.

"Український історичний журнал", діяльність якого (1957—2000) може стати предметом окремого дослідження в історичній науці, зробив значний внесок у розробку і висвітлення питань минувшини України литовсько-польської доби.

Функціонування журналу проходило на фоні складних і суперечливих процесів у суспільно-політичному житті країни. Природне прагнення окремих учених до історичної істини нерідко ставало конфліктним у зв'язку з необхідністю виконання тенденційних настанов державницько-компартиїних структур².

Незважаючи на певну однобокість, надання переваги деяким періодам при тематичному доборі матеріалів, на сторінках журналу великою мірою знайшли відображення результати основних досліджень історії України XIV — першої половини XVII ст., бо фактично альтернативного видання в республіці не існувало.

Із середини 80-х років у цьому часописі з'являються публікації, що свідчать про початок зміни акцентів медієвістичних досліджень. Так, чи ненайпершими в плані загальної дискусії було надруковано матеріали суспільно-політичних читань "Історія класів і соціальних груп Української РСР"³, учасники яких спробували відмовитися від стереотипів у висвітленні окремих аспектів суспільно-політичного життя в Україні періоду феодалізму.

Окремо варто сказати про статтю В. О. Щербака⁴, в якій він, досліджуючи процеси еволюції класово-станової структури феодального суспільства України в XIV—XVII ст., зосередив увагу на таких двох основних станах, як феодалі та селянство. Безперечною заслугою автора є те, що він, незважаючи на обмежену кількість документальних джерел про правове, службове й майнове становище боярства, прослідкував процес його формування, зміни станового характеру і зробив висновок: боярами ставали дрібні власники (насамперед нащадки князівських дружинників), міщани, слуги знатних вельмож і поступово цей стан переродився у майже виключно служилу категорію населення.

Слід зазначити, що особливістю середньовічних суспільств було значне кількісне переважання селянства серед населення. Належність цього класу-стану до експлуатованої частини суспільства пояснює той факт, що, на відміну від інших соціальних груп, його дослідження, в тому числі й за

доби зрілого феодалізму, було завжди пріоритетним і привертало увагу радянської історіографії, проте не всі аспекти однаково ⁵. В. О. Щербак спробував проаналізувати процес зміни правового і майнового стану селян в Україні в зв'язку з розвитком товарно-грошових відносин, що відбилося в Литовських Статутах та "Уставі на волоки", відзначивши, що еволюція цього класу-стану в XIV ст. — першій половині XVII ст. супроводжувалась обмеженням його прав і закріпаченням.

З кінця 80-х років, коли почався процес піднесення історичної науки в Україні, сталися якісні зрушення в дослідженнях медієвістичної проблематики, на сторінках "Українського історичного журналу" збільшилася кількість студій з історії України литовсько-польської доби, розширилися їх тематика, джерельна база при викладі й теоретична аргументованість авторських висновків.

Чільне місце серед опублікованих матеріалів посіли розвідки з козацької тематики. Матеріали "круглих столів", наукових і науково-практичних конференцій, історіографічні статті ⁶ свідчать про принципові зміни акцентів та методологічних засад у розробці цієї проблеми.

Постановкою питання вирізняється стаття В. І. Сергійчука ⁷, який, зосереджуючись на маловідомих, а часом і спотворених попередніми дослідниками фактах біографії Івана Сулими, спробував висвітлити історичний шлях відомого козацького ватажка. Заслуговує на увагу фахівців авторська версія про те, що після усунення 1629 р. від влади І. Сулима не став, як припускав М. Грушевський і як помилково зазначалося в одному із судових документів, управителем одного з маєтків на Переяславщині, а вірогідніше всього "повернувся в Січ, а в подальшому виходив на чолі запоріжців на море" ⁸. На підставі джерел (лист І. Сірка, свідчення літописця Самійла Величка) вчений стверджує, що у першій половині 30-х років XVII ст. І. Сулима відігравав визначну роль у козацьких справах Запорозжя, став організатором і керівником багатьох походів проти турків і татар. Доказом цього, вважає В. І. Сергійчук, може бути факт варварської страти героя, що, незважаючи на нібито смиренну поведінку в ув'язненні і незацікавленість самого польського короля в таких діях, була спровокована присутністю на суді турецьких і татарських посланців, які, за твердженнями львівського літописця та Самійла Величка, були розгнівані облогою Азова ⁹.

Окремо слід виділити серію публікацій ¹⁰, присвячених висвітленню питань походження, напряму та характеру еволюції українського козацтва. Дослідники, використавши різного роду джерела, нерідко полемізуючи з М. Грушевським, переконливо довели, що козацтво зародилось як побутове явище в другій половині XV ст. і лише на рубежі XVI—XVII ст. переросло в окрему станову групу зі своїми особливими інтересами, економічними й суспільними прерогативами ¹¹.

В. О. Щербак, розглядаючи джерела формування українського козацтва та фактори, які сприяли визнанню за козацтвом особливих прав, що відрізняли його від інших категорій населення спробував відійти від загального посилення на те, що козаками ставали вихідці з різних категорій і груп населення. Він дослідив джерела формування козацтва з урахуванням особливостей та специфіки окремих періодів еволюції українського суспільства протягом другої половини XV— першої половини XVII ст. Зокрема, вчений відзначив, що до середини XVI ст. головним джерелом поповнення козацтва були вихідці з міст і містечок, військово-службовці (фортечні бояри), а з другої половини XVI ст., внаслідок соціально-економічних і політичних змін ряди козацтва зростали за рахунок представників шляхти, широких верств селянства та міщанства ¹². Юри-

личний статус нової верстви з її соціальною функцією не був єдиним компонентом станової належності. Важливим є питання про козацьке землеволодіння. В. О. Щербак відзначив, що саме колонізація південних степових просторів України стала джерелом його зростання, а на кінець XVI ст. фактично узаконеним було (конституція сейму 1590 р.) ще одне джерело — плата за державну службу. Через відсутність різнопланового фактичного матеріалу важко судити про масштаби козацького землеволодіння, співвідношення окремих його форм, але, на думку дослідника, переважала займанщина¹³.

В. А. Смолій, простежуючи процес еволюції українського козацтва, зосередив увагу на рубіжних віхах і найбільш принципових, на його думку, питаннях історії цього соціального явища — державотворчій функції та ролі козацького ідеалу в розвитку соціальної активності селянських мас. Зокрема, він відзначив, що в конкретні історичні умови середини XVI ст. саме козаки перехопили естафету державної традиції, яка перервалася після сходження з політичної арени Галицьке-Волинського та Київського князівств, і заснували Запорозьку Січ, яка стала тим додатковим фактором, що істотно вплинув на дальшу еволюцію їхніх політичних поглядів¹⁴. Вчений підкреслив, що у досить широкій палітрі ідей і поглядів, які висувалися козацтвом, одне з перших місць займали соціальні питання та вимоги політичного характеру (узаконення православної церковної ієрархії, створення змішаного суду, дозвіл брати участь у виборах нового короля, узаконення для новоствореного стану прав і вольностей, які "належать людям рицарським", та ін.), що свідчило про прагнення закріпитися в політичній структурі Речі Посполитої як повноцінний суб'єкт тогочасного польського права¹⁵. Аналіз письмових джерел дав підстави автору статті твердити, що козацтво як суспільний феномен по-своєму зробило своєрідний переворот в умах багатотисячної селянської маси України, яка вперше побачила перед собою "земний і реальний суспільний лад", прагнення до якого стало загальноукраїнським явищем¹⁶.

Одним з важливих питань концептуального характеру, пов'язаних з повстаннями кінця XVI—початку XVII ст., є з'ясування їхніх причин. У працях радянських істориків, які так чи інакше розглядали історію України литовсько-польської доби, найважливішою причиною визначено тяжкий феодально-кріпосницький гніт, ускладнений національними і релігійними антагонізмами¹⁷. С. А. Леп'явко¹⁸ слушно зауважив, що такий підхід був своєрідним відступом української історичної науки з раніше зайнятих позицій. Адже в дореволюційній українській історіографії існували різні школи, які серед основних причин виділяли або релігійний фактор (українська історіографія XVII — першої половини XIX ст.), або становий конфлікт (В. Антонович, М. Костомаров, Ф. Николайчик) і лише одна школа віддавала пріоритет соціально-класовим мотивам (П. Куліш, Д. Яворницький, В. Доманицький)¹⁹. У своїй статті дослідник на основі різноманітних джерел спробував якомога докладніше висвітлити перебіг подій повстання під керівництвом К. Косинського, яке практично ніколи не було предметом спеціальних наукових студій. Вчений, відмовившись від спрощених підходів у висвітленні соціальних рухів, прийшов до висновків, які зовсім не вкладалися в традиційні схеми. Зокрема, він обґрунтував, що, по-перше, в розгортанні повстання К. Косинського яскраво проявилися станові мотиви; по-друге, на відміну від наступних, воно не спалахнуло раптово, а "іскри козацьких свавільств розгорялись довго"; по-третє, повстання не було придушене, як запевняли радянські історики; по-четверте, воно стало першим етапом великого козацького руху 1591-1596 рр.²⁰

Варто виділити статті А. О. Гурбика ²¹, які стали вагомим внеском у розробку малодосліджених аспектів соціально-економічної історії України XIV — першої половини XVII ст. Зокрема, ним проаналізовано історіографію проблеми аграрної реформи XVI ст., зроблено висновок про те, що вона привертала увагу українських істориків ще в XIX — на початку XX ст. і результати їх досліджень не тільки розширили джерельну базу з цієї проблематики, а й урізноманітнили теоретичні підходи до неї²². Проте дослідник слушно зауважив, що наявні попередні досягнення вчених не завжди повною мірою враховуються в новітніх виданнях і спробував уточнити деякі оцінки аграрної реформи й висвітлити недостатньо, на його думку, досліджені проблеми волочної поміри українських земель. Так, він довів, що наявні джерела підтверджують правильність позиції тих учених, які початок аграрної реформи пов'язували не з прийняттям "Устави на волоки" (1557 р.), а відносили його до першої чверті XVI ст. (устава 1514 р.) і вважали, що внаслідок проведених заходів значних розмірів набувала відробіткова рента, зберігалася натуральна й одночасно зростала грошова ренти ²³. Вчений обґрунтував висновок про те, що реформа в українських землях мала певні особливості. Так, зокрема, якщо на переважній більшості литовських і білоруських земель волока становила 33 морги, то в Україні — 36 моргів (хоча траплялися винятки — 37 або навіть 52 морги) ²⁴. У статті наведено документальні дані, які, по суті, ставлять під сумнів твердження деяких дослідників про знищення в ході реформи сільської общини та ліквідацію общинного землеволодіння ²⁵. Цей аспект проблеми дістав своє відображення в іншій публікації А. О. Гурбика, де підбито підсумки у вивченні історії сільської громади в Україні XIV—XVI ст. і зроблено спробу прослідкувати загальний процес її еволюції в XIV—XVIII ст.²⁶ Ним, зокрема, зазначено, що до XVI ст. волосна громада мала чітко визначену територію, до складу якої входили землі загального земельного фонду (альменда) і ділянки, відособлені домогосподарствами, а для вирішення найважливіших життєвих питань волощани декілька разів на рік збиралися на загальні віча (з XVI ст. — "копи") ²⁷. На основі аналізу архівних джерел, опублікованих матеріалів дослідник визначив і ґрунтовно висвітлив процеси, які вже з XV ст. призводили до руйнування території, господарського механізму, обмеження компетенції адміністрації громади. До таких факторів він відніс паралельні процеси утвердження панщинно-фільваркової системи, зростання майнової нерівності та подальшого соціального розшарування волощан, земельні захвати волосної альменди і роздачу сіл приватним власникам, відокремлення центрального поселення від волості, турецько-татарську агресію ²⁸. Проте, на думку автора статті, всі наявні дані свідчать на користь раніше висловленого ним положення про неправомірність твердження про ліквідацію общинного землеволодіння в ході волочної поміри, адже воно зберігалось до кінця XVIII ст. і зменшилися лише його розміри ²⁹.

Аналізуючи публікації на сторінках "Українського історичного журналу" в 90-х роках, не можна оминати статті, автори яких зосередили увагу на маловивчених в українській історіографії аспектах проблеми історії міст литовсько-польської доби.

М. Ф. Дмитрієнко, Ю. К. Савчук ³⁰ продовжили започатковану в 70-х роках на сторінках часопису традицію висвітлення результатів досліджень геральдики і проаналізували геральдичні процеси на Поділлі у XIV—XVIII ст., визначили їх специфіку, основні тенденції розвитку, дали систематизовану характеристику емблематичного матеріалу. Аналіз різноманітних джерел дав можливість ученим обґрунтувати на прикладі гербової

традиції Поділля висновок про багатогранний процес історичного розвитку українських міст.

С. І. Климовський висловив цікаві міркування щодо існуючого в історичній літературі положення про "обмеженість" магдебурзького права середньовічного Києва. Зокрема, дослідник слушно зауважив, що за критерій повноти чи обмеженості магдебургії необхідно брати ступінь самостійності міста стосовно держави, до того ж на порівнянних хронологічних відрізках. Такий підхід дав можливість автору стверджувати, що загалом правовий статус Києва може бути визнаний близьким статусу більшості тогочасних значних європейських центрів у країнах з міцною державною владою³¹.

Заслуговує на увагу історична розвідка О. О. Казакова, який запропонував оригінальне, хоча і гіпотетичне, пояснення ходу битви на р. Ведросі (14 липня 1500 р.), в результаті якої до складу Московської держави увійшли не лише землі, населені росіянами, а й значна частина українських (Чернігово-Сіверщина) та білоруських (Гомель) земель³².

В нових умовах, коли почався перегляд методологічних засад, відмови від стереотипів у вивченні історичного процесу в Україні певні зрушення сталися і в підходах щодо висвітлення питань культурного розвитку українських земель XIV — першої половини XVII ст. В "УІЖ"і за останні роки опубліковано статті, автори яких зосередили увагу на нетрадиційних, недостатньо досліджених аспектах даної проблеми. Повідомлення П. М. Саса³³ присвячено аналізу соціальної суті та світоглядних засад реформаційних поглядів Івана Вишенського. Дослідник прагнув довести, що твори видатного українського гуманіста, в яких він обґрунтовував неправдивість існуючого суспільства, природну рівність людей, необхідність реформування феодалізованої церкви, обрання альтернативного експлуататорському суспільству ідеалу суспільного устрою, побудованого на принципах організації ранньохристиянської общини стали помітним явищем суспільно-політичного життя в Україні наприкінці XVI — в середині XVII ст. і були своєрідним проявом опозиції пануючій ідеології тогочасного суспільства³⁴.

У статті В. І. Любащенко³⁵ поставлено по-новому питання про форми участі населення православного регіону в загальному реформаційному процесі у переддень нового часу. В ній ґрунтовно проаналізовано глибину проникнення таких єретичних учень, як течія "пожидовлених" та феодосіан у релігійне життя України, і зроблено висновок, що вони тут були не менш поширеними, ніж у сусідніх землях і розвивалися паралельно із західноєвропейськими єресьми значною мірою як самостійне, оригінальне явище.

Заслуговує на увагу історична розвідка В. О. Харламова³⁶. Використавши нещодавно виявлений ним документ, він спробував спростувати аргументи опонентів автору першого дослідження про Києво-Печерську лавру С. Мстиславському, який вважав, що книгодрукування в Києві почалося після того як К. І. Острозький у 1531 р. подарував лаврі літери й устаткування для налагодження друкарської справи. У статті наведено дані, що дають можливість судити про характер видань лаврської друкарні. В. О. Харламов переконливо довів, що за півстоліття Києво-Печерська лавра перетворилася на впливовий елемент культурного життя не лише України, а й Росії, Білорусії, Молдавії, Польщі, Сербії³⁷. Окремо потрібно виділити публікацію³⁸, в якій автор спробував відійти від загальноприйнятих акцентів у висвітленні питань духовного життя і висловив свої міркування щодо обґрунтованості використання положення про візантійсь-

ко-київську спадщину в культурному розвитку Великого князівства Литовського.

До важливих проблем історії України литовське-польської доби слід віднести проблеми Берестейської унії. В радянські часи дослідження місця і ролі української церкви в житті суспільства визначалося тезою про те, що "вона за доби феодалізму була знаряддям феодально-кріпосницького гніту"³⁹, а вивчення уніатської церкви спрямовувалося на викриття ворожої діяльності папської курії проти Південно-Західної Русі й України і боротьби українського народу проти католицизму⁴⁰.

Відзначення 400-річчя укладення церковної унії, що і сьогодні викликає гострі дискусії, стало поштовхом для активізації досліджень з даної проблеми. На сторінках "Українського історичного журналу" з'явилися публікації авторів з різних регіонів. Це дало можливість висловити нерідко навіть протилежні точки зору, сприяло розгортанню дискусії.

Одним з важливих документів унії є берестейські артикули, які, починаючи з другої половини XIX ст., були в полі зору як істориків церкви, так і світських науковців. Проте цілісного, комплексного погляду на їх природу, місце й значення в українській історії досі не вироблено. Цей факт, по суті, визначив наукову цінність і новизну дослідження Л. В. Тимошенко⁴¹. Дослідниця проаналізувала згадані документи і дійшла висновку, що вони мають чітку національно-захисну спрямованість. Автор статті цілком слушно вважає, що причиною завзятої й тривалої боротьби проти унії стало те, що римо-католицька ієрархія і польський уряд спромоглися приховати зміст артикулів не лише від громадськості, але і від переважної частини як новоутвореної уніатської, так і православної україно-білоруської церков⁴².

Український дослідник М. В. Харишин, залучивши дані джерел, спростував загальноприйняте в радянській історіографії твердження, що церковна унія 1596 р. сталася з вини чи завдяки польському урядові й папському престолу. Вчений, аналізуючи діяльність єпископату Української православної церкви, прийшов до висновку, що саме його згубна пасивність, орієнтація на вирішення матеріальних проблем призвели до церковного розладу⁴³. Продовжуючи міркування щодо причин Берестейської унії, російський вчений Б. М. Флоря на основі вивчення матеріалів діяльності Львівського братства, висловив власну точку зору з приводу існуючої в українській історіографії думки про вину східних патріархів, які "своїм користоловством" і непродуманою, непослідовною діяльністю примусили західноруських ієрархів "шукати собі іншого верховного архіпастиря"⁴⁴. Він, не погоджуючись із жодним з наведених висновків, зауважив, що дії константинопольських патріархів Іоакима й Ієремії II сприяли зростанню авторитету патріаршого престолу і лише в обмеженому розумінні, дуже обережно можна говорити про діяльність верховних пастирів грецької церкви як таку, що об'єктивно сприяла укладенню Берестейської унії.

Заслуговує на увагу наукова стаття Н. І. Кочан, в якій висвітлено специфічні аспекти ідей Флорентійської унії та їх втілення в життя на руських землях Київської митрополії. Наукову цінність даного дослідження визначає той факт, що Флорентійська унія як прецедент церковного права посідає чільне місце в ідеологічному обґрунтуванні й апології Берестейської унії, допомагає зрозуміти весь комплекс зовнішніх і внутрішніх причин поразки 1439 р. і повчально подивитися на суть події та її наслідки в часовому вимірі⁴⁵. Варто зауважити також, що, якщо у визначенні причин укладення Флорентійської унії історики однастайні, то зовсім непросто виглядають причини невдачі. Автор статті, проаналізувавши дані різнома-

нітних джерел, погоджується з думкою В. Соловйова, що "у сфері релігії люди не можуть бути рабами зовнішніх і штучних умов, а, навпаки, видимі умови їх релігійного життя є наслідками їх власної волі" і тому зовнішнє єднання, що базувалося на міркуваннях зиску та на інстинкті самозбереження було приречене на загибель⁴⁶.

"Український історичний журнал", заснований в період десталінізації (1957 р.), коли особливої ваги набрали завдання згуртування, мобілізації сил дослідників для вироблення нових засад розвитку української історіографії, незважаючи на ідеологічний тиск, який визначив на десятиліття тематичні пріоритети (із загальної кількості статей середньовічної тематики, що були вміщені в "УІЖ"і з 1957 р. по 1966 рік творчий доробок, в якому висвітлювалися події, явища, процеси литовсько-польської доби становив 20 %, а за 1967—1987 рр. — 11 %; за проблемним поділом матеріали підпорядковувалися тематиці суспільно-політичної історії України), зробив вагомий внесок у розробку медієвістичної проблематики.

В кінці 80-х років сталися якісні зрушення в дослідженнях медієвістичної проблематики, що помітно позначилося на творчому доробку українського часопису. З 1991 р. по 1998 р. на його сторінках збільшилася кількість студій з історії України литовсько-польської доби, розширилася їх тематика, посилювалося джерельне підґрунтя викладу й теоретична аргументованість авторських висновків.

Чільне місце серед опублікованих матеріалів зайняли розвідки з козацької тематики. Матеріали "круглих столів", наукових і науково-практичних конференцій, історіографічні статті свідчать про принципові зміни акцентів та методологічних засад у розробці даної проблеми.

Варто виділити статті, які стали вагомим внеском у розробку таких малодосліджених аспектів історії України XIV — першої половини XVII ст., як волочна поміра, еволюція сільської громади, передумови й наслідки Берестейської унії.

Певні зрушення відбулись і в підходах щодо висвітлення питань культурного розвитку українських земель. На сторінках "УІЖ"у в останні роки опубліковано наукові студії, автори яких зосередили увагу на нетрадиційних аспектах даної проблеми: соціальна суть і світоглядні засади реформаційних поглядів, місце православного регіону в загальному реформаційному процесі у переддень нового часу.

¹ Крип'якевич І. Історія України. — Львів: Світ, 1990. — С. 155.

² Санцевич А. В. Інститут історії України Національної академії наук України. Історіографічний нарис (до 60-річчя установи). — К., 1998. — С. 79.

³ Матеріали суспільно-політичних читань "Історія класів і соціальних груп Української РСР" // Укр. іст. журн. - 1986. - № 12. - С. 92-106.

⁴ Щербак В. О. До питання про еволюцію класово-станової структури феодального суспільства України в XIV — першій половині XVII ст. // Там же. — 1987. — № 2. — С. 83.

⁵ Очерки истории исторической науки в СССР. — Т. V. — М.: Наука, 1985. — С. 126.

⁶ Українське козацтво: сучасний стан та перспективи досліджень проблеми (матеріали "круглого столу") // Укр. іст. журн. — 1990. — № 12. — С. 12—30; Бармак М. В. Наукова конференція "Українське козацтво: історія і сучасність" // Там же. — 1995. — № 1. — С. 153—154; Ричка В. М., Смолій В. А. В. Б. Антонович як історик українського козацтва // Там же. — 1990. — № 9. — С. 109—115; Сас П. М. Історик українського козацтва О. Рігельман (1720—1789) // Там же. — 1991. — № 5. — С. 96—108.

⁷ Сергійчук В. І. Козацький гетьман Іван Сулима // Там же. — 1987. — № 5. — С. 122-128.

⁸ Там же. — С. 127.

⁹ Там же. — С. 128.

¹⁰ Голівко О. Б. Слов'яни Північного Причорномор'я доби Київської Русі та проблема витоків українського козацтва // Там же. — 1991. — № 11. — С. 24—35; Смолій В. А. Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті // Там же. — 1991. —

- № 5. — С. 61—72; Щербак В. О. Козацтво в класово-становій структурі українського суспільства (друга половина XV — середина XVII ст.) // Там же. — 1991. — № 11. — С. 43—52; Ідрбак В. О. Джерела формування українського козацтва // Там же. — 1994. — № 2—3. — С. 75—84; Боєчко В. Ф., Чабан А. Ю. Роль порубіжних територій у процесі генезису козацтва // Там же. — 1999. — № 2. — С. 48—63; Леп'явко С. А. Українське козацтво на державній службі (початковий період) // Там же. — № 3. — С. 57—62.
- ¹¹ С молій В. А. Феномен... — С. 63; Щербак В. О. Козацтво... — С. 43.
- ¹² Щербак В. О. Козацтво... — С. 43; Щербак В. О. Джерела... — С. 75—77.
- ¹³ Там же. — С. 49-51.
- ¹⁴ С молій В. А. Феномен... — С. 64.
- ¹⁵ Там же. — С. 70.
- ¹⁶ Там же. — С. 68 - 69.
- ¹⁷ Историография истории Украинской ССР. — К., 1986. — С. 72—77.
- ¹⁸ Леп'явко С. А. Повстання К. Косинського (1591—1593) // Укр. іст. журн. — 1994. — № 4. — С. 120-133; 1995. — № 5. — С. 116-127.
- ¹⁹ Там же. — № 4. — С. 120.
- ²⁰ Там же. — С. 121-122; № 5. — С. 125.
- ²¹ Гурбик А. О. Волочка поміра на українських землях у складі Великого князівства Литовського в XVI ст. // Там же. — 1996. — № 4. — С. 49—59; Гурбик А. О. Сільська громада в Україні XIV—XVIII століття: еволюція основних суспільно-територіальних форм // Там же. — 1997. — № 5. — С. 52-66.
- ²² Гурбик А. О. Волочна поміра // Там же. — С. 50—51.
- ²³ Там же. — С. 57.
- ²⁴ Там же. — С. 56.
- ²⁵ Там же. — С. 56-58.
- ²⁶ Гурбик А. О. Сільська громада... // Там же. — С. 52—66.
- ²⁷ Там же. — С. 53-54.
- ²⁸ Там же. — С. 56.
- ²⁹ Там же. — С. 56-60.
- ³⁰ Дмитрієнко М. Ф., Савчук Ю. К. З історії гербової традиції міст Поділля (XIV—XVІІІ ст.) // Там же. — 1993. — № 11-12. — С. 50-56.
- ³¹ Климовський С. І. До питання про "обмеженість" магдебурзького права середньовічного Києва // Там же. — 1997. — № 4. — С. 76—81, 80.
- ³² Казак О. О. Битва на річці Ведроші 14 липня 1500 р. // Там же. — 1998. — № 5. — С. 52-62.
- ³³ Сас П. М. Реформаційні погляди Івана Вишенського — прояв опозиції пануючій ідеології феодального суспільства // Там же. — 1987. — № 6. — С. 93—102.
- ³⁴ Там же. — С. 102.
- ³⁵ Лябашенко В. І. Єретично-раціоналістичні рухи в Україні XV—XVI ст. (до питання генези та еволюції "пожидовлених") // Там же. — 1996. — № 4. — С. 90—99.
- ³⁶ Харламов В. О. Нові дані про початок книгодрукування у Києві // Там же. — 1990. — № 9. — С. 98-106.
- ³⁷ Там же. — С. 102.
- ³⁸ Пуцько В. Г. Візантійсько-київська спадщина в культурному розвитку Великого князівства Литовського // Там же. — 1998. — № 5. — С. 118—123.
- ³⁹ Розвиток історичної... — С. 103—104.
- ⁴⁰ Историография истории... — С. 70.
- ⁴¹ Тимошенко Л. В. Артикули Берестейської унії 1596 р. // Там же. — 1996. — № 2. — С. 15-27.
- ⁴² Там же. — С. 22, 26.
- ⁴³ Харшин М. В. Українська церква між двома уніями (1569—1596 рр.) // Там же. — 1996. — № 4. — С. 24-33.
- ⁴⁴ Флорія Б. М. Східні патріархи і західноруська церква // Там же. — 1991. — № 1. — С. 45-51.
- ⁴⁵ Кочан Н. І. Флорентійська унія і Київська митрополія: до характеристики розвитку та втілення ідеї унії церков // Там же. — 1996. — № 1. — С. 28—44.
- ⁴⁶ Там же. — С. 42.

ПОВІДОМЛЕННЯ

Проблеми української медієвістики

М. М. КОЗЛОВ (Миколаїв)

Уявлення давніх слов'ян про потойбічний світ

Наприкінці ХХ ст. зріс інтерес до вітчизняних стародавніх релігійних культів і традицій. І це не дивно, адже розвиток сучасної релігії та культури вимагає ґрунтовного вивчення першооснови східнослов'янської ментальності, яка складалася протягом тисячоліть. Як справедливо зазначила відома сучасна російська дослідниця старослов'янського язичництва О. І. Баженова, термін "культура" походить від слова "культ" — віра, звичаї та традиції прашурів¹. Уявлення про загробний світ — це невід'ємна частина загального язичницького світогляду, підґрунтя для формування у дохристиянську епоху ментальних особливостей давніх слов'ян та інших індоєвропейських народів. Тому актуальність цієї теми не викликає ніякого сумніву.

Проблема життя та смерті турбувала людей ще задовго до виникнення християнства. Архаїчні суспільства не мали змоги об'єктивно пояснити такі складні анатомічні процеси, як народження та смерть, тому виникали міфологічні системи, котрі відтворювали в свідомості первісних людей фантастичні картини існування людини після смерті.

Головна мета автора повідомлення — проаналізувати частину східнослов'янських язичницьких вірувань, що мають відношення до смерті та потойбічного світу. На жаль, збереглося дуже мало джерел, які б проливали світло на дану проблему. А ті, що відомі, не становлять єдиної системи, а інколи і прямо суперечать одне одному. Крім того, давні літописи "Життя святих", "Повчання проти язичництва" та деякі інші писемні пам'ятки пройшли крізь призму християнського стандарту. Відділити ж язичницькі вірування від більш пізніх нововведень дуже складно. З іншого боку, більшість елементів християнського загробного культу у Х—ХІІ ст. були чужими не тільки простим мирянам, а й представникам княжо-боярської верхівки та духовенству. Князя Володимира Святославича, його сина Ярослава Володимировича та багатьох інших східнослов'янських князів, як свідчить Начальний літопис, ховали з використанням язичницьких обрядів — виривали дошки зі стіни, везли тіло на санях, загортали небіжчика у килим і т. ін.

Проблема уявлень наших прашурів-язичників про смерть та потойбічний світ постала перед історичною наукою відносно недавно. Більшість дореволюційних істориків або зовсім ігнорували ці постулати вітчизняної дохристиянської релігії, або зводили їх до одного з аспектів язичницького культу вогню.

Винятком стали праці відомих істориків та фольклорознавців ХІХ — початку ХХ ст. — О. О. Котляревського, О. М. Афанасьєва та Д. К. Зеле-

ніна. Великий вклад у вивчення старослов'янських язичницьких вірувань, пов'язаних зі смертю та потойбічним світом, вніс О. О. Котляревський — автор ґрунтового твору "Погребальные обычаи древних славян". У цій монографії дослідник, спираючись на великий фактичний матеріал, проаналізував найбільш вагомі слов'янські післясмертні уявлення.

Слід відзначити також твір російського історика, засновника так званої міфологічної школи О. М. Афанасьєва — "Поэтические воззрения славян на природу", у якому автор порушив багато аспектів старослов'янського загробного культу. На жаль, дослідник надто захоплювався романтичним духом слов'янського язичництва та іноді робив хибні висновки, які не узгоджуються з фактичним матеріалом.

Торкнувся цієї теми і відомий російський історик та етнограф Д. К. Зелений у своїх ґрунтовних творах "Очерки русской мифологии" та "Славянский языческий культ заложных покойников". Після 1917р. деякі основи старослов'янського язичницького уявлення про смерть та потойбічний світ розглядалися у творах провідних радянських істориків і фольклорознавців. Маємо на увазі Б. О. Рибаківа ("Язычество древних славян", "Язычество древней Руси"), С. О. Токарева ("Ранние формы религии"), Я. Є. Боровського ("Мифологичний світ давніх киян"), В. В. Іванова та В. М. Топорова, Н. М. Велецької ("Языческая символика славянских архаических ритуалов"), В. Я. Проппа ("Исторические корни волшебной сказки") тощо.

Образу слов'янського язичницького бога Велеса (одного з можливих старослов'янських уособлень смерті) була присвячена монографія українського дослідника Ю. Г. Писаренка "Велес-Волос в язичницькому світогляді давньої Русі".

Уявленням східних слов'ян про потойбічний світ були присвячені окремі розділи у монографіях сучасних російських істориків В. Я. Петрухіна ("Начало этнокультурной истории Руси IX—XI вв."), Т. А. Волошиної і С. М. Астапова ("Языческая мифология славян").

Гіпотеза Н. Н. Велецької² та М. В. Поповича³ про множинність поглядів у слов'ян-язичників на людський мікрокосмос справді знаходить підтвердження у письмових, археологічних та етнографічних джерелах. Так, не викликає сумніву, наприклад, існування доанімістичного періоду в історії слов'янського язичництва, коли в наших предків існувала віра в те, що небіжчик після смерті продовжує існувати у місці свого поховання.

Писемні та етнографічні джерела доводять, що наші пращури побоювалися самого мерця, а не якоїсь його духовної сутності. Ідея ж виникнення безсмертної надчуттєвої сили, котра мала можливість підніматися на небо та впливати на погоду й життя людей, пов'язана з існуючим звичаєм кремації. Спалення мерця на поховальному багатті, коли частинки людського тіла разом з вогнем та димом піднімаються угору, породили віру в те, що кожна людина має особливого безсмертного двійника у вигляді диму чи вогню, який під час кремації сягає "небесного світу". Відомий англійський дослідник В. Вундт висунув гіпотезу, що душа людини під час кремації сама перетворюється на дим⁴.

У численних "Житіях святих" описуються випадки, коли ченці зустрічалися з бісами (спаленими мерцями), що з'являлися у вигляді диму чи вогню. Наприклад, у "Житії Авраамія архімандрита Ростовського" розповідається, як глава Ростовської церкви зустрівся з бісом в образі воїна, який "изыде смрадень из сосуда аки дымъ чернь"⁵. У "Житії преподобного Єгорія" знаходимо згадку про те, що на ігумена Троїцького монастиря напав цілий полк вогневих фігур бісів, від губ яких "пламень велик исхождаше". Проте після енергійних дій святого всі біси "акы дымъ

исчезоше" ⁶. Разом з цим, поховальний культ, пов'язаний з кремацією мерців, передбачав не тільки головний обряд — спалення мертвого тіла небіжчика, який би мав забезпечити необхідні умови для землеробства (сприятливу погоду), а й поховання кальцінованих кісток у спеціально насипаному кургані. Поховання кісток пращурів в землі означало, що вони, насамперед, повинні допомагати землеробству (забезпечувати родючість землі) й одночасно, як "людське насіння", бути основою для виникнення нових людей. Також кістки пращурів ніби охороняли земельні угіддя племені та своє поховання. На основі цих вірувань виникла думка, що місце поховання як інгумаційне, так і кремаційне охороняють особливі надчуттєві субстанції — духи похованих людей, котрі перебувають до смерті в людському тілі. Оскільки ці вірування суперечать християнському загробному культу (людська душа повинна відправлятися у далеку мандрівку — на божий суд), то вони були заборонені. Християнські середньовічні письменники навіть склали спеціальні трактати, які мали "відвернути мирян від подібної ересі". Так, Кирило Турівський — відомий давньоруський письменник XIII ст. — у своєму творі "Про людську душу та тіло" забороняє вірити, що душа перебуває коло похованого в землі тіла ⁷.

Окрім анімістичних вірувань, пов'язаних з мікрокосмосом давніх слов'ян, збереглися і тотемістичні, пов'язані з нібито можливістю існування в тілі людини особливих двійників у вигляді тварин — мишей, хробаків, гадюк, жаб, птахів і т. ін. В одному з ґрунтовних джерел — "Великій хроніці про Польщу, Русь та їх сусідів XI—XIII ст." невідомого автора — розповідається, як один з польських князів наказав послати своєму воїну, котрий його зрадив, прядку, нитки та заячу шкіру. Автор літопису пояснив це тим, що князь звинуватив лицаря у боягузстві (прядка та нитки — речі, які використовують жінки) та запропонував йому вбити себе, бо заєць, на його думку, це людська душа ⁸. Є в польських хроніках також відомості, пов'язані зі смертю сумнозвісного князя Попела. Адже нещасного польського володаря з'їли миші, яких "без числа вшило" з тіл вбитих Попелом родичів ⁹.

В історичних джерелах існують різні дані і стосовно місцезнаходження людської душі. Деякі письмові джерела відносять її до ніг. Наприклад, Галицьке-Волинський літопис 1230 р. розповідає, що у поранених в Ярославській битві воїнами князів Романовичів галицьких бояр та угорців "изъ подышев вистопоуходить яки ис чрева, англъ" ¹⁰. Смерть князя Олега, про яку розповідає "Повість временних літ" під 911 р., настала через те, що змія (один з символів смерті у давніх слов'ян), "виникнувши зо лба и оуклюну в ногу" великого київського князя ¹¹.

Кінцівки людей та тварин вважалися у давніх слов'ян джерелом руху та життя, тому травма ніг провіщала нашим пращурам близькість смерті. Так, у апокрифічному творі "Бесіда трьох святих" описується випадок, коли міфічного коня намагається вкусити у ногу великий змії. Один з "святих" пояснює це тим, що кінь є символом руху та життя людини, а змії — це смерть ¹². В "Іліаді" Гомера описується випадок, коли майже безсмертний античний герой Ахілл вмирає від отруєної стріли, яка потрапила йому до п'яти. Як і в випадку зі слов'янським князем Олегом, Ахілл вмирає від отруєння, а причиною смерті стає невеличка рана на п'яті. Можливо, що з ногами, а особливо з п'ятою, як центром життєдіяльності, пов'язане індоєвропейське вірування у "нав'ю кісточку", яке виникло в далеку мисливську добу. Згідно з міфом вона потрапляє у тіло, відриває від нього душу, отруєє його та призводить до розкладу трупа.

У "Слові о полку Ігоревім" є відомості про те, що новгород-сіверський князь Ігор Святославич "изронил жемчужную душу из храброго тела

через золотое ожерелье" ¹³. Але що мав на увазі середньовічний автор "Слова" під "золотим ожерельем" та чому людська душа названа "жемчужною" — не ясно. Можливо, що слова "через золотое ожерелье" означали "через горло" і тоді це підтверджує знайдена у Гньоздівському могильнику бронзова лама у вигляді жіночої голови з отворами у теменній частині та горлі. Можливо, що ці отвори означали частини людського тіла, в яких розташовувалася душа або з яких вона мала розлучитися з тілом.

Найбільш послідовною та цілісною схемою, котра добре простежується в археологічних, писемних та етнографічних джерелах, є віра у життя небіжчика в місці свого поховання — домовині, могильному кургані, склепі і т. ін. Дерев'яні поховальні споруди — домовини або будинки мертвих, в яких знаходилися залишки трупоспалень або трупоположень, зустрічаються в усіх районах східнослов'янського світу. Зафіксовані вони, наприклад, у могильниках в'ятичів (Воронець, Доброе, Західна, Лебедна, Піскувате, Воротинцеве), радимичів (Попова гора, Дем'янки), сіверян (Глушкинки) ^М.

Про наявність дерев'яних конструкцій у Ярославських могильниках писав І. В. Дубов ¹⁵.

Виявлені домовини і в слов'янських курганах Подоння ¹⁶. Горщики та миски з їжею — звичайні речі у слов'янських язичницьких курганах. Крім того, у слов'янських похованнях знайдені ножі, кресала, глиняні горщики, сокири. В жіночих похованнях іноді трапляються прядки, залізні серпи, ножиці. В курганах по р. Ладога біля залишків поховального багаття зустрічаються залізні тарілки та короби. На думку відомих мистецтвознавців та істориків XIX ст. І. С. Толстого й Н. С. Кондалова, таке розташування побутових речей коло поховального багаття символізує образ живого вічного будинку ¹⁷. Більшість речей, знайдених у слов'янських курганах та ґрунтових могильниках VI—X ст., навмисно доведені до непридатності — посуд потрошений, інші речі або зламані або переплавлені на вогні. Звичай навмисно розбивати горщики під час поховального ритуалу відмічався у довгих курганах, похованнях дреговичів, ярославських могильниках ¹⁸.

Одиничні слов'янські поховання розглядалися нашими пращурами як домівки небіжчиків. Кургани або ґрунтові могильники вважалися селищами мертвих. Поселення мерців, оскільки вони були ніби небезпечними для живих, розташовували далеко від людського житла та оточували захисними огорожами з каменів або дерев'яними колодами. Наприклад, підґрунтя курганів новгородських словен обкладалися кільцем з валунів ¹⁹. При розкопках древлянських курганів поблизу с. Буки простежувалися кільцевидні канавки з залишками частоколу навколо поховань. Частини спалених колод, які оточували кургани волинян, можна було побачити у деяких східнослов'янських похованнях у межиріччі Західного Бугу та Горині ²⁰. Відомі залишки дерев'яних огорож і навколо стародавніх слов'янських курганів по р. Вороніж ²¹.

Вірування слов'ян-язичників у подальше існування людини, що померла, у місці поховання дістають підтвердження і в ряді писемних джерел. Відомий арабський історик і письменник другої половини X ст. Ібн Даста так описує поховання знатного русича: "Коли помирає в їх хтось зі знатних, то викопують йому могилу у вигляді великого будинку, кладуть його туди, а разом з ним кладуть у ту саму могилу його одяг... кладуть також туди велику кількість їжі поряд з напоями та монети. Накінець кладуть у могилу живу та кохану дружину покійника. Після цього отвір могили закладають і дружина помирає у заточенні" ²².

Інший відомий арабський письменник Ібн Фадлан, описуючи похорон східнослов'янського князя, дає відомості про те, що одразу після

смерті небіжчика поклали у яму, та щоб йому не було там нудно сидіти та чекати завершення приготувань до кремації, на місце поховання поклали також гарячий напій, плоди та лютню²³.

В окремі дні небіжчики "отримували можливість", як вважали наші пращури, виходити з домовин, приходити у гості до своїх нащадків та брати участь у колективних обрядових трапезах. Звичайно мерці "відвідували" своїх живих родичів через дев'ять та сорок днів після смерті, а також через рік. На честь померлих влаштовували складний обрядовий ритуал, до якого входили тризни, бойові ігри та змагання. У традиційній поминальній трапезі, на думку давніх слов'ян, брали участь не тільки живі люди, а й померлі.

Про обрядове справляння поминальної тризни згадується у багатьох писемних джерелах. Так, відомий візантійський історик Феоділакт Сімокатта писав про те, що один із слов'янських князів не міг брати участі у битві тому, що справляв тризну по своєму братові та сп'янів²⁴.

У "Повісті временних літ" розповідається, як княгиня Ольга, сумуючи за своїм чоловіком Ігорем, "повел'Б тризну творити"²⁵.

Окрім головних поминальних днів, пов'язаних з датою смерті людини, існували і загальні календарні дні, коли небіжчики мали змогу спілкуватися з живими.

Так, у Московському Стоглаві 1551 р. читаємо, що "в троїцьку суботу по селах і погостах сходяться мерці і тіні на жальниках і плачуться на гробах з великим криком..."²⁶.

У "Слові Іоанна Златоуста про ідолів" теж згадується "свято мертвих": "И мыльницы топят, и на печь льют, и попел посреде сыплют следа ради. И глаголють: "Мыйтесь!..." И чехлы вешають, и убрусы и велят ея терти. Беси же смеются злоумию их, и влезше мыются и порплются в попеле том, яко кури свой показывают на попеле след... и трутся чехлы и убрусы теми"²⁷.

В наш час у різних областях східнослов'янського світу днями, коли потрібно вшановувати пам'ять мертвих, вважаються дідова неділя (напередодні зелених свят), чистий четвер (Русалчин Великдень), перша неділя після Пасхи (помин — тиждень, проводи, гробки і т. ін.), Спас (19 серпня), перша неділя листопада або 8 листопада (дідова днина), свята Катерини (7 січня), Трійця, ніч на 24 січня та багато інших.

Окрім віри у пращурів-берегинь, які знаходяться у місті поховання ("костному світі"), у давніх слов'ян існував також культ так званих "залежних" мерців, тобто небіжчиків, які нібито не могли потрапити до "антисвіту" в силу якихось причин. До "підозрілих" померлих відносили звичайно самогубців, втоплеників, молодих людей, що померли передчасною смертю, а також тих, хто мав діло з "нечистою силою" — старослов'янських волхвів, відьом тощо. Таких небіжчиків, на думку наших пращурів, не можна було закопувати у землю, бо вважалося, що остання "образиться" та загубить врожай. "Неспокійні" ж померлі, скільки б їх не закопували, все одно в свідомості давніх слов'ян мали "повернутися назад". Тому, як свідчать численні історичні джерела, "небезпечних" небіжчиків не ховали за загальним звичаєм, а залишали за межами селища в лісах, болотах і т. ін. та прикривали гілками дерев (закладували)²⁸.

Згадки про мерців, яких не можна було ховати за загальним (з X ст. християнським звичаєм), є у багатьох писемних джерелах. Так, у "Сказанні про чорноризців Печерських" розповідається, як ценці Києво-Печерського монастиря хотіли одного з небіжчиків з числа "своєї братії" за зв'язок з нечистою силою та негідну поведінку викинути за територію монастиря "на сн'Бденіє псом" або "въвернуть въ воду"²⁹.

У "Повесті об ізбієнні Андрія Боголюбського" другої половини XII ст. розповідається, як вбивці суздальського князя намагалися вивезти тіло мертвого володаря у ліс та залишити його там собакам³⁰.

Як свідчать історичні джерела, давні слов'яни побоювалися "залежних мерців". Захисна магія була присутня усюди в житті наших пращурів. Особливо велику увагу приділяючи захисту одягу та житла, вони при цьому дотримувалися одного і того ж принципу розміщення захисного орнаменту — орнаментували всі отвори, через які злі сили мали змогу потрапити до людини. У першу чергу, наприклад в одязі, захищали спеціальними символами (зображеннями вогню, води, сонця, місяця, грому, а також деяких тварин — коня, собаки, півня) обличчя, голову, ноги, тобто ті частини тіла, які не були покриті тканиною (вважалося, що тканина не пропускає нечисту силу).

Схожого принципу додержувалися давні слов'яни і в будівництві житла. Найбільш вразливими вважалися у давньоруській хаті дах, вікна та двері (поріг), тому наші предки намагалися захистити їх якомога сильніше спеціальними охоронними зображеннями. Навіть в наш час на російській півночі збереглися будинки з фігурками півнів, кінських голів або жінки-берегині з піднятими угору руками на даху.

Велику увагу приділяли русичі і поховальній обрядовості. Вважалося, що померлі, по відношенню до яких не були дотримані всі норми поховальної обрядовості, мали стати упирями або нав'ями (залежними мерцями).

Князя Володимира, як свідчить "Повість временних літ", виносили з палацу через дірку в стіні, що зробили спеціально після його смерті (мрець, котрого виносили через двері, на думку давніх слов'ян, міг повернутися назад). Крім того, небіжчика загорнули у килим, щоб завадити йому у майбутньому "виходити" з домовини. "Ночью же межю двема клітями проимаше помость, и>бертѣвше в коверь, възложыше и на сани везыше" ³¹.

Звичай загортати мерця у килим після смерті зафіксований і 1097 р. у випадку з галицьким князем Васильком Ростиславичем. Його "яко мертвъ" загорнули у килим та поклали на коня³².

У слов'янському варіанті "Слова Григорія Богослова про ідолів" розповідається про те, що давні слов'яни приносили жертви "нечистим мерцям": "И прежде того клали требы упырям и берегиням" ³³.

У "Слові про ідолів Іоанна Златоуста" також згадуються язичницькі обряди, пов'язані з "залежними мерцями": "Навем мовь творят и попел посреде сыплют" ³⁴.

Віра у "залежних мерців", або упирів, не була забута навіть після прийняття християнства. Нова релігія визнала існування упирів та оголосила їх бісами. Наприклад, Лаврентіївський літопис розповідає, що деякі люди "бісове є ради по смрти оу гроба свого є знаменія творлхоу во ИМА с на прелшение окаянным" ³⁵.

Під 1092 р. літописець Нестор подає дані про те, що "б^си по улицы яко члвци рыщуть", а хто вийде уночі на вулицю з дому, той "суязвень блше невидомо w бьсовь, и с того усмираху". Сам автор літопису пояснює ці події тим, що "нав'є бьють Полочаны"³⁶. Мерці, які ожили, займають чільне місце і в епосі північних германців. У ірландській сазі "Про Ньяла" розповідається, як один з похованих мерців на ім'я Храпп кожну ніч з'являвся на скотному дворі та вбивав слуг³⁷. Схожі вірування мали і давні кельтські народи. Про це свідчить, наприклад, ірландська сага "Смерть Муйертаха — сина Ерк", в якій розповідається про зустріч короля Ірландії з дівчиною у поховальному савані, яка сиділа на могильному пагорбі. Ця зустріч привела головного героя до загибелі³⁸.

Згідно з східнослов'янськими етнографічними джерелами, упирі — це "неспокійні" мерці, які почали вставати з домовин та пити людську кров. Вони з'являються або у своєму людському вигляді, або з синім обличчям. Упир має змогу перетворитися вмиць на собаку, кішку, або на деякі речі³⁹.

З розвитком просторових уявлень у первісних людей виникла віра в існування окремого далекого світу на краю землі, де кожного вечора "вмирає сонце" і куди восени відлітають птахи. Шлях до "країни мертвих" можливо було подолати за допомогою птаха-провідника, вогню, крилатого коня або чарівної ладді.

Найперші уявлення про провідників у царство мертвих та потойбічний світ виникли ще в доземлеробську мисливську епоху, паша хижого птаха розглядалась як потойбічний світ, а сама тварина — як провідник до нього.

В цих віруваннях дістали свій відбиток найдавніші форми тотемістичних уявлень, згідно з якими дух чудовиська у вигляді птаха з'їдає людину, а після цього оживляє її та переносить у світ померлих. Подібна схема зафіксована, наприклад, у "Слові о полку Ігоревім":

"Всю ночь с вечера
Вороны каркают у Плесеньська...
Понесли меня вороны к синему морю" ⁴⁰.

У східнослов'янських казках зустрічається цікавий сюжет, в якому мисливець вирощує вдома орла чи сокола, а після цього вдячний птах відносить героя до "тридесятого царства". На думку відомого російського дослідника В. Я. Проппа, у подібних казках відобразився давній язичницький звичай вигодовувати та вбивати хижого птаха, щоб в майбутньому, після смерті хазяїна, він міг перенести небіжчика до царства мертвих ⁴¹.

Археологічні джерела в цілому підтверджують цю теорію — кістки великих птахів зафіксовані в новгородських сопках, курганах Волго-Клязьмінського межиріччя, Гньоздівському могильнику⁴².

З виникненням обряду кремації птахи-перевізники отримали в свідомості давніх слов'ян вогневі атрибути. Сам кремаційний обряд розглядався індоєвропейськими народами, з одного боку, як жертва богам неба та світла, з іншого — як спосіб трансформування померлого від реального (білого) світу до царства мертвих. Ведичний бог вогню — Агні, наприклад, являв собою одночасно і вогневого птаха і "рот богів". Подібно до свого попередника — тотема він "з'їдав трупи померлих, а потім переносив їх в давньоіндійський рай" ⁴³.

У фінсько-карельському епосі "Калевала" розповідається про вогневого орла, який "изригає горлом жар". Птах пропонує одному з головних героїв епосу Леммінкейнену пройти у "вогневую глотку, щоб потрапити туди", де довгий бенкет без запрошення ⁴⁴.

Серед старослов'янських археологічних матеріалів зображення птахів зустрічається найчастіше на золотих та срібних речах княжо-боярських скарбів XII — початку XIII ст. Серед головних міфологічних сюжетів, відображених на цих пам'ятках, найчастіше зустрічаються такі композиції — чарівні птиці (або напівптахи — напівконі, напівптахи — напівпси і т. п.) охороняють світове дерево; Олександр Македонський летить у небо за допомогою грифонів і т. ін. Вогневі птахи-сирени або жар-птиці згадуються у багатьох давніх апокрифічних творах, наприклад у Слов'янській книзі Варуха про великого вогневого птаха, якого святий побачив у раю. Цей птах, згідно з джерелом, літав разом з сонцем та захищав його. Кожного ранку він співав "Господи, дай світу світло" і від цього пробуджувалися півні на землі ⁴⁵.

У давньоруському "Хронографі" XIII ст. подаються відомості про птаха-Сирина, який сидить у раю та співає чарівні пісні⁴⁶.

У Воскресенському літописі автор порівнює померлого московського князя Дмитра Івановича з орлом, який "яко ань поपालает нечестие"⁴⁷. Птах — вогневий орел або жар-птиця — у народному фольклорі завжди асоціюється з потойбічним світом.

У слов'янських замовляннях, де знахар намагається зв'язатися з потойбічним світом, теж згадуються чарівні птахи — "На море, на окияне лежить камень Алатырь, и на том камне есть два орла-орловици".

І Те пізніше вогневого птаха замінив вогневий кінь або кінь з крилами птаха. Кінь був головним засобом пересування у наших пращурів, тож не дивно, що виникли вірування в те, що людина має змогу подолати відстань від реального світу до потойбічного за допомогою коня. Враховуючи специфіку мандрівки душі померлого при кремації, поява у коня-перевізника до іншого світу атрибутів птаха (крил), а також вогневих атрибутів виглядає цілком закономірною. Казкові коні, на яких герої потрапляють до потойбічного світу, мало відрізнялися від вогневих птахів — уособлень кремаційного вогню.

Залишки коней виявлені археологами у великій кількості в новгородських сопках та могильниках Водської п'ятини⁴⁸. Але особливо багато поховань небіжчика з конем припадає на так звані дружинні поховання, які розташовувалися поблизу стародавніх великих міст — Смоленська (Гньоздівський могильник), Чернігова (Чорна могила, Гульбище, Шестовиці), Ярославля (Михайловський, Тимеревський, Петровський могильники).

Обряд принесення в жертву коня під час поховань знатних слов'ян описується і деякими арабськими істориками. Так, Ібн Фадлан розповідає, що під час поховання слов'янського князя на його могилі вбили двох коней⁴⁹. Інший відомий арабський історик Аль-Масуді доводить, що південні слов'яни (серби) спалюють разом з мерцями в'ючних тварин, маючи на увазі в першу чергу коней⁵⁰.

Існував у індоєвропейських народів й звичай спалювати (або ховати) своїх мерців у ладях. Про генетичний зв'язок давніх язичницьких уявлень про птаха (писисопомпа) та крилатий корабель писав В.Я.Пропп. На його думку, вірування, пов'язані з човном-перевізником в інший світ, як і крилатим конем — це трансформація стародавніх уявлень про вогневого птаха⁵¹. Залишки невеличких човнів на східнослов'янській території зафіксовані археологами у багатьох так званих похованнях другої половини X ст. На думку відомого археолога В. В. Седова, звичай кремації або поховання небіжчика у човні в той час став привілеєм воєнної слов'янської соціальної верхівки⁵². Окремо слід відмітити знайдені в кургані № 116 Михайлівського могильника дві фібули округлої форми. На обох екземплярах чітко простежується зображення "коня мертвих" зі стрічками змії, замість гриви, разом з поховальним човном⁵³.

В літописах та згадках іноземних авторів теж є дані про поховання слов'ян у ладях. Наприклад, арабський мандрівник Ібн Фадлан подає дані, що у Давній Русі спалювали своїх мерців у невеличких човнах⁵⁴.

Про звичай ховати людей таким чином згадує і "Повість минулих літ": "Юльга же повел-Ъ ископати яму велику и глубоку... и несъше вринуша е въ яму и с ладьею. І повеле засипати их живи"⁵⁵.

Після прийняття християнства старі звичаї трансформувалися в обряд проводу тіла на санях (незалежно від пори року), коні або у човні перед тим, як покласти тіло небіжчика на постійне місце поховання. Звичай проводу тіла померлого на санях зберігся майже до XIX ст. серед слов'янського населення Оленецького краю та деяких областей України⁵⁶. Інко-

ли (вірогідніше тоді, коли шлях від місця смерті князя або іншого знатного русича до родової церкви проходив по воді) тіло небіжчика везли на човні. Такі випадки зафіксовані літописцями після смерті князя Святополка Ізяслава під 1113 р. та князя Ізяслава Ярославича під 1078 р. У "Сказанні про життє Олександра Невського" розповідається легенда, в якій говориться про те, що один з новгородців на ім'я Пелугій бачив мучеників Бориса та Гліба, які пливли на кораблі. Причому гребли на цьому судні не вони, а "люди водиті мглою" ⁵⁷.

Згадується у літописі і провіз мертвого тіла на коні. Наприклад, після смерті в 1147 р. чернігівського князя Ігоря Ольговича його тіло поклали на коня та повезли у Київ ⁵⁸, а галицького князя Василька після осліплення "яко мртвъ" загорнули у килим та посадили на коня ⁵⁹. Галицько-Волинський літопис розповідає, як воїни, поранені у Ярославській битві, перед смертю намагалися вилізти на коней ⁶⁰. Давньоруські джерела іноді згадують і мерців, котрі з'являються на конях серед живих людей. Так, під 1092 р. "Повість" розповідає, що "навї стали во дне явлати на кон'ь" ⁶¹.

Майже до нашого часу серед населення західної Волині та Галичини існує легенда, що смерть у вигляді білого коня приходить до майбутнього небіжчика ⁶².

Давні германці вірили в те, що перед смертю до людини приходить блідий кінь, який повинен віднести небіжчика у Вальххалу. У "Старшій Едді" є, наприклад, такі рядки:

"Ехатъ пора мне на бледном коне
По воздушной тропе путь свой направляю
по алой дороге на запад неба" ⁶³.

Місцезнаходження потойбічного світу звичайно зв'язували зі сходом або заходом. Археологічні джерела свідчать, що більшість мерців ховали у слов'янських курганах головою на захід, хоча відома і східна орієнтація (у радимичів) ⁶⁴. Це може означати, що давні слов'яни потойбічний світ уявляли на заході (місці, де кожен вечір "вмирає сонце") або на сході (там, де сонце народжується). Ібн Фадлан у своїх "Записах" розповідає про те, що дівчина, котра мала бути вбита та похована зі своїм мертвим володарем, прохала, щоб її привели у рай, який, за її словами, чудовий та зелений, там її чекає мертвий чоловік, а також померлі родичі ⁶⁵.

У "Повчанні" Володимира Мономаха є відомості про те, що "птахи небесні з раю летять" ⁶⁶. Згадується "Сонце место" і в Іпатіївському літописі. Там живуть люди, які їдять усяку скверну, — "комары, коткы зм'бья, мрвеца не погребати поядяху" ⁶⁷.

Надзвичайно цікавим джерелом вивчення уявлень наших пращурів про світ померлих є "Послання архієпископа новгородского Василя Федору Тверскому о раю". У цім "Посланні" є думки про існування разом двох потойбічних світів. На крайньому заході живе "на мори червь неусыпающий и скрежет зубный и р'бка огненная, что вода входит в преисподняя". На сході існує інший потойбічний світ, який знаходиться на острові з "горами от земля і до небеси". На цей "блаженный" острів випадково запливла група новгородців: у "раю" "... ликование много слышаху и веселия гласы совщающа" ⁶⁸.

Деякі деталі з цього уривку, наприклад, острів "блаженный" серед моря, гори від неба до землі, змії та вогнева річка являють собою атрибути саме язичницького, а не християнського світу померлих.

Іпатіївський літопис теж згадує гори на краю землі. Вершиною вони доходять до неба, а підґрунтя їх "заидуче в луку моря" ⁶⁹.

Етнографічні та фольклорні джерела подають відомості про наявність в свідомості слов'янських народів віри в існування "Землі сонця вирія, де всі щасливі, ніколи не буває зими і куди відлітають птахи — вісники неба" ⁷⁰.

Потойбічний світ слов'яни уявляли як відбиття реального світу. На їх думку, у світі мерців так само росли дерева, мешкали тварини, "відпочивали померлі люди". У стародавніх літописах доволі часто згадуються випадки, коли з світу мертвих (з неба) на землю потрапляють деякі предмети або навіть тварини. Наприклад, у Іпатіївському літописі є такі рядки: "Спаде туча і в той тучи спаде в^веріца млада, акы топерво рожена" ⁷¹.

Археологічні та писемні джерела доводять, що в світі мертвих так само, як і в реальному, існували соціальні, економічні і навіть сімейні відносини. Останні, як і всі інші аспекти життя давніх слов'ян, автоматично переносилися з реального в "інший світ".

Як свідчить аналіз слов'янських поховань VI—X ст., вірування у складну ієрархічну систему в "іншому" світі формувалися паралельно розкладу родово-племінних відносин у східних слов'ян. Поховання VI — першої половини IX ст. здебільшого безінвентарні і тому визначити соціальний стан небіжчика практично неможливо. Сталий поховальний культ, пануючий у східних слов'ян майже до другої половини IX ст., ґрунтувався на "уявленні про загальну рівність всіх небіжчиків у потойбічному світі. Внаслідок посилення великих племінних союзів та появи впливової соціальної верстви — княжо-болярської дружини поховальний культ, а отже, і вірування у загробний світ зазнали істотних змін.

Починаючи з другої половини IX—X ст. поблизу великих міст з'явилися так звані дружинні поховання, які відрізнялися від загальної маси багатством та різноманітністю поховального інвентаря, а також наявністю поруч з небіжчиком залишків невеличких човнів, кісток коней або інших людей (жінок, дітей). Деспотичні східнослов'янські володарі, які акумулювали в IX—X ст. у своїх руках велику владу над одноплемінниками та істотні матеріальні цінності, почали вірити в те, що і після смерті вони збережуть шановне місце в соціальній ієрархії. Найбільш показовим у цьому відношенні прикладом є поховання "Чорна могила" в Чернігові. Померлий князь, "мешканець" цієї могили, мав взяти в "інший світ" не тільки речі "першої необхідності" — одяг, їжу і т. д., а й атрибути княжої влади — позолочені баранячі роги та коштовну зброю. Цікаво, що на цьому його потойбічні функції не завершувалися. "Хазяїн" "Чорної могили" мав би виконувати в "іншому світі" і жрецькі функції, адже у похованні знаходилися бронзовий ідол та два жрецьких ножі.

Повідомлення арабських істориків свідчать, що наприкінці першого тисячоліття в окремих соціальних верствах східних слов'ян існував свій обряд поховання. Отже, і ієрархічне положення у "світі мертвих" вони мали займати різне. З розповіді Ібн Фадлана відомо, що рабів не ховали, а залишали після смерті на поживу псам та хижим птахам. Бідних людей спалювали на невеличких суднах разом з частиною майна. Зі знатним русичем ховали (також через кремацію) й одну з невольниць та багатий скарб. Піп ж стосується князів, то їх спалювали після складного культу, який розтягався на великий проміжок часу. Це поховання передбачало вбивство чималої кількості тварин або навіть людей ⁷².

Звичай приносити в жертву померлому рабів, які б мали служити своєму "господарю" після смерті, був відомий з творів інших арабських дослідників — Аль-Масуді, Аль-Бекри, Димешки.

Є відомості про наявність подібного звичаю у східних слов'ян і в творах візантійського історика V ст. Льва Диякона. В його "Історії" воїни

князя Святослава Ігоревича під час поховання своїх загиблих товаришів вбили велику кількість полонених — чоловіків та жінок і спалили їх разом з небіжчиками. Русичі, за словами візантійця, боялися загинути у війні, бо в цьому випадку вони мали стати рабами в "іншому світі" своїх вбивць⁷³.

Ієрархію у світі мертвих, яку уявляли східні слов'яни-язичники X ст., відбивають і договори давніх русичів з візантійцями. Наші пращури погоджувались у випадку недотримання своїх клятв бути рабами у "наступному житті": "да не ймуть помощи отъ Бога и отъ Перуна... и будутъ раби в сій въ нь и будущий" ⁷⁴.

Смерть людини, на думку наших пращурів, не обов'язково мала привести до розриву сімейних відносин. Тому в деяких випадках одночасно з мертвим чоловіком ховали передчасно вбитих або живих жінок. Так звані "парні поховання" зафіксовані у некрополях старослов'янських міст — Києва, Пскова, Рязані тощо ⁷⁵.

Звичай приносити в жертву живих жінок на могилі чоловіка згадується в творах арабських, візантійських та германських істориків. Так, Аль-Масуді в своїх "Золотих лугах" розповідає, що коли помирає чоловік серед слов'ян, які живуть на землі хозар, то разом з ним спалюють живою його дружину ⁷⁶. Інші арабські дослідники (Ібн Даста, Ібн Фадлан, Гардізі) описували схожий, але дещо пом'якшений, старослов'янський обряд, згідно з яким жінок, котрі мали бути спалені на поховальному багатті разом з мертвим чоловіком, заздалегідь або душили спеціальні жінки-янголи смерті, або дружини вчиняли самогубство. Ці матеріали дістали підтвердження і в інших писемних джерелах. Візантійський імператор Маврикій у своєму "Стратегіконі" теж згадує ритуальне самогубство слов'янських жінок біля чоловіка-небіжчика. Цей жорстокий звичай він пояснює чистотою нравів первісних народів ⁷⁷. Дослідники підкреслили одну цікаву деталь — жінки йшли на смерть цілком добровільно, вірячи в те, що в майбутньому продовжуватимуть своє існування разом з чоловіками у раю.

Можливо, що обов'язкова смерть дружини на могилі чоловіка була однією з умов старослов'янського шлюбного договору між знатним русичем, з одного боку, та його нареченою — з іншого. Але цей договір швидше був привілеєм соціальної верхівки старослов'янського суспільства у IX—X ст. Текст шлюбного договору між представником київського князя та жінкою-нареченою згадується у староруській билині "Михайло Потик". Головний герой, одружившись з іноземною княжною, умовився з нею, що "каоторый то у да наперед умрет, тому и идти во матушку сыру-землю на три году ис тьим со телом со мертвым"⁷⁸. Михайло Потик не тільки не відмовився від "уговору", а й дуже поспішав на свою смерть, побоюючись, що його жінку поховують саму і тоді він залишиться і в реальному, і в "іншому" світі самотнім. "Лебідь біла" — дружина Михайла мала змогу в цьому випадку в світі мертвих знову вийти заміж. Вірою в можливість у потойбічному світі жінкам одружуватися пояснюється те, що їх інколи ховали у весільному одязі. Наприклад, у трьох жіночих похованнях білих хорватів (кінець IX — початок X ст.) недалеко від с. Добровляни знайдені залишки весільних головних уборів — вінків ⁷⁹.

Звичай ховати неодружених дівчат у весільному вбранні зберігся до нашого часу в Україні⁸⁰. Слід згадати і слов'янські чарівні казки, де головні герої відправляються шукати собі наречених саме в "іншому" світі. Таким чином, можна зробити висновки, що давні слов'яни ще задовго до прийняття християнства мали вже складну систему уявлень про існування людської сутності після смерті. Звичайно, в дослідженні подані лише основи цієї системи. В джерелах, що стосуються теми, є відомості не тільки про світ небіжчиків у місці поховання або на далекому заході (сході), а й

на небесах, під землею, під водою. Деякі етнографічні та археологічні джерела наводять на думку, що наші пращури вірили в метемпсихоз, тобто перевтілення людських душ у рослини, тварин, птахів, риб і навіть у метеликів. У цих віруваннях знайшли своє відбиття як найдавніші тотемістичні уявлення давніх слов'ян, так і християнство, вплив якого наші пращури почали відчувати ще задовго до X ст.

Разом з тим, слов'янське язичництво, як вірно зазначили В. М. Ричка та О. П. Моця, "вмішувалось" в загальну індоєвропейську систему уявлень. Дохристиянська релігія слов'ян в своїх головних рисах багато в чому збігалася з язичництвом давніх германських, кельтських, балтських народів.

¹ Мифы древних славян. — Саратов, 1993. — С. 3.

² В е л е ц к а я Н. Н. Языческая символика славянских архаических ритуалов. — М., 1978. — С. 19.

³ Попович М. В. Мироззрение древних славян. — К., 1985. — С. 62.

⁴ В у н д т В. Миф и религия. — СПб. — С. 108.

⁵ Жития святых. — Т. 2. — К., 1855. — С. 312.

⁶ Там же. — Т. 1. — С. 217.

⁷ Златоструй. Древняя Русь X—XIII вв. — М., 1978. — С. 200.

⁸ Великая хроника о Польше, Руси и их соседях XI—XIII вв. — М., 1987. — С. 105.

⁹ Софонович Феодосій. Хроніка з літописців стародавніх. — К., 1992. — С. 194.

¹⁰ Полное собрание русских летописей. — Т. 2. Ипатьевская летопись. — СПб, 1908. — С. 761.

¹¹ Полное собрание Русских летописей. — Т. 1. Лаврентьевская и Суздальская летописи по Академическому списку. — М., 1962. — С. 38.

¹² Мудрое слово Древней Руси. — М., 1989. — С. 65.

¹³ Изборник. Повести древней Руси. — М., 1987. — С. 90.

¹⁴ С е д о в В. В. Восточные славяне в VI—XIII вв. — М., 1982. — С. 146.

¹⁵ Д у б о в И. В. Северо-Восточная Русь в эпоху раннего средневековья. — Ленинград, 1982. — С. 18.

¹⁶ В и н н и к о в А. З. Славянские курганы лесостепного Дона. — Воронеж, 1984. — С. 170.

¹⁷ Русские древности в памятниках искусства издаваемым графом И. Толстымъ и Н. Кондаловымъ. Вып. V. — СПб, 1889. — С. 56.

¹⁸ В и н н и к о в А. З. Указ соч. — С. 38—39.

¹⁹ Седов В. В. Указ. соч. — С. 196.

²⁰ Там же. — С. 96.

²¹ В и н н и к о в А. З. Указ. соч. — С. 170.

²² Г а р к а в и А. Я. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских с пол. VII до кон. XI века. — СПб, 1870. — С. 270.

²³ Там же. — С. 98.

²⁴ Феофилакт Симокатта. История. — М., 1957. — С. 79.

²⁵ ПСРЛ. — Т. 1. — С. 57.

²⁶ Покровский М. Н. Русская история. — Т. 3. — СПб, 1833. — С. 20.

²⁷ Аничков Е. В. Язычество и Древняя Русь. — СПб, 1914. — С. 89.

²⁸ З е л е н и н Д. К. Восточнославянская этнография. — М., 1987. — С. 352.

²⁹ Киево-Печерський патерик. — К., 1991. — С. 35.

³⁰ Изборник // Повести Древней Руси. — С. 75.

³¹ ПСРЛ. — Т. 1. — С. 30.

³² Там же. — Т. 2. — С. 248.

³³ А н и ч к о в Е. В. Указ. соч. — С. 385.

³⁴ Там же. — С. 89.

³⁵ ПСРЛ. — Т. 1. — С. 40.

³⁶ Там же. — С. 206.

³⁷ Исландские саги. — М., 1956. — С. 304.

³⁸ Исландские саги. Ирландский эпос. — М., 1975. — С. 688.

³⁹ Н е ч у й — Левицький І. Світогляд українського народу. — К., 1993. — С. 191.

⁴⁰ Изборник // Повести древней Руси. — С. 86.

⁴¹ П р о п п В. Я. Исторические корни волшебной сказки. — Ленинград, 1945. — С. 47.

⁴² С е д о в В. В. Указ. соч. — С. 63, 188, 248.

⁴³ Махабхарата. Араньякапарва. — М., 1987. — С. 681.

⁴⁴ Калевала. — Петрозаводск, 1940. — С. 195.

- ⁴⁵ Златоуструй. Древняя Русь X—XIII вв. — С. 278.
- ⁴⁶ Памятники древней письменности. — СПб, 1878—79. — С. 77.
- ⁴⁷ Полное собрание русских летописей. — Т. 8. Воскресенская летопись. — СПб, 1889. — С. 55.
- ⁴⁸ С е д о в В. В. Указ соч. — С. 63.
- ⁴⁹ Г а р к а в и А. Я. Указ. соч. — С. 98.
- ⁵⁰ Там же. — С. 136.
- ⁵¹ П р о п п В. Я. Указ. соч. — С. 59.
- ⁵² С е д о в В. В. Указ. соч. — С. 253.
- ⁵³ Д у б о в И. В. Указ. соч. — С. 53.
- ⁵⁴ Г а р к а в и А. Я. Указ. соч. — С. 98.
- ⁵⁵ ПСРЛ. — Т. 1. — С. 83.
- ⁵⁶ З е л е н и н Д. К. Указ. соч. — С. 350.
- ⁵⁷ Русская летопись съ Воскресенского списка. — СПб, 1799. — С. 209.
- ⁵⁸ ПСРЛ. — Т. 2. — С. 354.
- ⁵⁹ Там же. — С. 236.
- ⁶⁰ Там же. — С. 461.
- ⁶¹ Там же. — С. 206.
- ⁶² Українські міфи, демонологія, легенди. — К., 1992. — С. 113.
- ⁶³ Беовульф. Старшая Эдда. Песнь о Нибелунгах. — М., 1975. — С. 267.
- ⁶⁴ Р ы б а к о в Б. А. Язычество Древней Руси. — М., 1987. — С. 99.
- ⁶⁵ Г а р к а в и А. Я. Указ. соч. — С. 98.
- ⁶⁶ Там же. — С. 62.
- ⁶⁷ ПСРЛ. — Т. 2. — С. 277-278.
- ⁶⁸ Российская л-топись по списку софийскому Великому Новограда. — С. 268—270.
- ⁶⁹ ПСРЛ. — Т. 2. — С. 225.
- ⁷⁰ Т а л а н ч у к О. М. Українознавство. — К., 1998. — С. 55.
- ⁷¹ ПСРЛ. — Т. 2. — С. 277-278.
- ⁷² Г а р к а в и А. Я. Указ. соч. — С. 62.
- ⁷³ Лев Диакон. История. — М., 1988. — С. 78—79.
- ⁷⁴ Российская л-топись по списку софийскому Великому Новограда. — С. 28.
- ⁷⁵ С е д о в В. В. Указ. соч. — С. 148, 155, 159.
- ⁷⁶ Г а р к а в и А. Я. Указ. соч. — С. 129.
- ⁷⁷ Котляревский А. А. Сочинения в 3 т. — Т. 3. — СПб, 1893. — С. 694.
- ⁷⁸ Былины. — М., 1986. — С. 66.
- ⁷⁹ С е д о в В. В. Указ. соч. — С. 128.
- ⁸⁰ М а к а р ч у к С. А. Етнографія України. — Львів, 1994. — С. 354.

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

Проблеми історії України нового та новітнього часу

А. М. КРУГЛАШОВ (Чернівці)

Політична етика Михайла Драгоманова (теоретичні аспекти)

Політична етика — найважливіший критерій, за яким можна визначити характер, спрямування і можливі наслідки суспільних та політичних рухів. Особливого значення питання співвідношення моралі і політики набувають у переломні, кризові епохи, в час радикальної зміни духовних орієнтирів, масових рухів, політичних переворотів, нарешті, соціально-економічних трансформацій. Відповідь на питання — кому буде належати влада — навряд чи завжди залежить від продекларованих етичних цінностей. Але визначення меж використання влади, дійсні способи реалізації цілей політиків значною мірою залежать, а нерідко безпосередньо визначаються рівнем етичної свідомості лідерів, загальним станом політичної культури учасників суспільних процесів.

Михайло Петрович Драгоманов — один з провідних ідеологів, теоретиків і, частково, організаторів українського національного руху — діяв у той час, коли історія Європи наближалася до критичних поворотів і політика переставала бути справою привілейованих соціальних груп, справляючи дедалі більший вплив на різноманітні сфери людського буття. Включення у політичну діяльність інтелігенції, її намагання отримати масову підтримку відкривали нові канали для політичної творчості, актуалізували питання про цілі, завдання і засоби політичної боротьби. Офіційна етика, ідеологія правлячих імперських режимів дедалі менше задовольняла нові суспільні запити. Соціальні і національні ідеологи пропонували у різноманітних варіаціях альтернативні до існуючого ладу проекти, апелювали до "справжніх" людських цінностей, які, на їх думку, не були і не могли бути захищені офіційною владою. Формувалась і ширилась "культура опозиційності", активніше заявляли про свої права та інтереси національні рухи. На роль творців найкращого майбутнього претендували представники різних революційних організацій.

В умовах дискредитації або, принаймні, зростаючого невдоволення політичними режимами Російської імперії і, меншою мірою, Австро-Угорщини перед українською інтелігенцією постала ціла низка запитань, а серед них і про моральну "легітимізацію" національно-культурних і політичних прагнень, про вибір засобів до втілення цих прагнень у життя, про бажане і небажане для національної моральності, про прийнятне і неприпустиме у поведінці членів національного табору. Ці питання мали як важливе теоретичне, так і неабияке практичне значення. Без їх розв'язання неможливо було ні заявити про особливості і сенс українського руху, ні мобілізувати під його прапори співвітчизників, ні визначити, якою дорогою і з ким прямувати до досягнення національних цілей.

На ці питання намагався дати відповідь і М. П. Драгоманов. Специфіка формування його поглядів на політичну етику полягає в тому, що він змушений був не лише розмірковувати, теоретично визначати моральні орієнтири для національного руху, а й брати безпосередню участь у практичній діяльності українських громадських організацій, у російському революційному русі, у спільних проектах політичних діячів різних народів Центрально-Східної Європи. Різномісність його теоретичних зацікавлень залишила по собі вагомий друкований й рукописний спадщину, а його участь у реальній політичній практиці призводила до ситуації "перманентного" етичного вибору і водночас конфлікту. Відтак М. П. Драгоманов цілком справедливо може вважатися одним з найяскравіших українських мислителів серед тих, які зверталися до проблем політичної етики і разом з цим були певним прикладом етичної поведінки для своїх послідовників і однодумців. Оскільки ж як в Україні, так і за її межами діяльність Михайла Петровича мала не лише прихильників, а й відвертих ворогів, його особиста моральна позиція, його погляди на етичні аспекти політичної діяльності знаходили певний відгук в оцінках і критичних виступах сучасників.

Запропонована стаття є спробою аналізу основних теоретичних аспектів політичної етики Драгоманова.

Історико-філософські засади поглядів М. Драгоманова на політичну етику

З початку своєї діяльності як науковця, викладача, публіциста і активіста Київської Старої "Громади" Драгоманов звертав увагу на проблеми етики, на місце моралі у системі людських відносин, на політичну поведінку історичних діячів. Поділяючи погляди західноєвропейських філософських шкіл, насамперед раціоналізму і позитивізму, Драгоманов уже в ранніх

своїх творах стверджував: "Як тільки людство вийшло з первісно-дикого стану, то стало усвідомлювати певний моральний ідеал, який був відправним пунктом для оцінки сучасності, минулого і майбутнього, тобто ембріоном і філософії історії" ¹. Сам Драгоманов не брався формулювати зміст морального ідеалу людства у різні епохи його історії. Проте міркуваннями над пошуками такого ідеалу різними цивілізаціями пронизані його історичні, фольклорні наукові розвідки та пізніші науково-популярні праці. Останні він почав видавати ще перед еміграцією у Києві, а з особливою плідністю працював над ними наприкінці свого життя, призначаючи їх для потреб просвіти галицьких і буковинських селян та робітників.

Як громадський діяч, серед найважливіших рис людської етики Драгоманов на перше місце ставив потребу в суспільній солідарності, взаємодопомозі та підтримці. "Вироб такої солідарності — справа не легка, — зазначає він. — Вона потребує перш усього розуму досить сильного і сміливого, щоб він міг поглянути на діло без усяких упереджень, вільно від усяких споминів історичних і від теперішніх зріслих на історичному ґрунті інституцій, почастних інтересів, звичок і інстинктів, а також і від теперішньої опозиції їм, котра часто єсть тільки копією з status-quo, до котрої лишень поставлено плюс замість мінус" ². Очевидно, відчуваючи у собі здатність саме до такого погляду на історію людства, Драгоманов неодноразово пропонував своє бачення еволюції суспільної моралі, значення тих чи інших чинників у етичному розвитку окремих цивілізацій та народів.

Загальний погляд на розвиток людства у Драгоманова відрізнявся відчутним оптимізмом. Він неодноразово в різних творах наголошував на дієвості людського прогресу, на спрямованості розвитку людства від гіршого до кращого: "І хоча тепер ще багато треба праці, аби всі люди жили щасливі, та все-таки придивляючись, як живуть різні народи на світі, і читаючи, як вони гинули від найдавніших часів аж до наших, побачимо, що в життю людським іде поступ до ліпшого. З сего просвічені люди виводять надію, що колись то буде добре всім жити на землі" ³. Висловлюючи не так переконання, як надію на краще, Драгоманов вірив, що тільки така надія може "освітити" дорогу в майбутнє, підтримати у скрутні часи сьогодення і не дати занепасти духом серед тих туднощів, якими переповнене життя будь-якої людини, а тим більше пересічного його сучасника-світчизника.

Окрім ствердження загального переконання у просуванні до щасливіших часів, він намагався показати, в який спосіб можна наближати такі часи і що саме для цього слід робити. "Науки і умілости, навичка думати про правду і почувати прекрасне роблять людей інакшими і ліпшими, підбивають людей до того, аби думати не тільки про себе самих, але й про других, виробляють поступ людських звичаїв і норівів, поступ громадської справедливості, — писав він. — Чим далі, все більше стає людей, котрі готові навіть самі терпіти, аби завести справедливість у громаді, та й іншими способами поліпшити долю других, і при тім не ждуть за те для себе ніякої заплати ані на сім, ані на тім світі" ⁴.

Наука і мистецтво не здавалися навіть їх популяризатору бездоганними засобами етичного поступу людства. Але він визнавав: "Наука, хоч і не зразу доводить людей до правди, хоч по дорозі дає людям і помилки, а іноді і горе, та лишень пробою та взаємною наукою люде доходять до правди" ⁵. Втім, роль науки як духовного провідника, за Драгомановим, є порівняно новим явищем в історії, більше того, не в усі часи вона була спроможна ефективно виконувати свою світоглядну, етично-спрямовуючу функцію. Вчений наголошував: "Філософи вважали, що людей треба так

виховувати, аби вони робили по правді і відверталися від неправди, щоби там з ними не було на сім, чи на тім світі. Але філософська наука, котра опиралася лише на розум, розходилася межі людьми помалу. А наука християнська, котра опиралася на проповідь про рай і пекло, була приступна і для найменше просвічених, для найгрубіших людей" ⁶.

Релігійна модель впливу на поведінку людей особливо привертала увагу Драгоманова. І за цим було не лише абстрактно-наукове зацікавлення, вираз позитивістського ставлення вченого до проблем релігії. Якщо врахувати, що більшість популярних драгоманівських видань писалися для потреб поширення радикальної політичної програми в Галичині та Буковині, а вже через них — на підросійську Україну, то творення національної концепції політичної етики, визначення того, хто саме є її носієм, було одним з першочергових завдань. На думку Драгоманова, ні офіційна релігія правлячих католицьких і православних церков, ні її традиційний носій — підконтрольне правлячим режимам духовенство — не могли стати спрямовуючими для нового етапу українського руху. Це завдання мала виконати нова, світська інтелігенція, освічена відповідно до західних наукових стандартів, політичне мобільна і здатна бути провідником українських селян і міщан. Звідси походило його бажання відсторонити від морального впливу на українську громаду духовенство, звідси ж постають його спроби поширити протестантську етику та організацію в Україні.

Без врахування таких національно-політичних орієнтирів Драгоманова важко зрозуміти його увагу до проблем формування християнства та інших світових релігій, його надзвичайно активну публіцистичну і публікаційну активність у часи піднесення діяльності Русько-української радикальної партії.

Дезінтегроване українське суспільство (за державно-політичними, конфесійними та культурними ознаками) передусім потребувало консолідації, можна навіть сказати "соціальної реконструкції", тобто подолання тих численних "розламів" у загальнонаціональному бутті, які перешкоджали навіть поміркованій культурницькій діяльності і робили більш аніж обмеженими можливості загальноукраїнської політичної дії. Звідси, як уже зазначалося, особливий наголос Драгоманова на потребі, пріоритетності, особливій значущості суспільної солідарності. Тому важливо було підтвердити, що зусилля українських діячів не марні, вони потрібні, вони обгрунтовано відповідають як національним потребам, так і "вимогам" всесвітнього прогресу. З таким "союзником", як всесвітній поступ, можна було б сміливо братися до справ на будь-яких ділянках національного розвитку. Драгоманов зазначав: "В історії очевидний зріст солідарності людей од роду-племени до націй-держав і далі до людськості. Зріст цей іде не тільки через самий поступ і інтелекту, і моралі, або через поступенну зміну "жизнеописаній", а й через зріст матеріальних інтересів, при чому поступові помагають навіть хижі інстинкти людей (Sic! — А. К.), бо люди все ж таки звірі, і те, що ми звемо гуманністю, не єсть їх первісне, істотне, а вироста тільки помалу" ⁷.

Гуманність як продукт поступового і далеко не безперервного розвитку цивілізації була надто тендітним створінням, щоби у розв'язанні матеріальних і духовних проблем життя покладатися виключно на неї. Характерно, що Драгоманов наголошував на особливій ролі національної держави як гаранта і головного інституту захисту основних людських потреб, у тому числі охоронця суспільної моральності. Полемізуючи з ідейними анархістами та іншими критиками "державності" як аморальної установи, зокрема з Л.М. Толстим, М. П. Драгоманов наголошував: "Річ у тім, що який би не був початок держав, які б не були їх неправди, — а все таки

державні Інституції стали тепер акумуляторами і колективною думкою і волі, котра мусить же принаймні касувати неправду, коли вона признана за таку більшістю хоч найбільше освічених людей, коли не всією державною людністю. В державах вільних, таких як Швейцарія або Англія, така колективна думка швидче може скупчитись у парламентах, ніж у самодержавних монархіях, а Толстой одним махом б'є і парламенти і царів" ⁸.

Проте більшість українців жила в країні, де парламентський устрій і вплив освічених і гуманних громадян на суспільну думку і державну політику все ще був тільки мрією і віддаленим майбутнім. Та й в Австро-Угорщині демократична політична культура щойно починала набувати суспільного значення. У цих умовах Драгоманов звертався до розгляду історичного досвіду країн, які мали багато спільного з Російською імперською державністю. Спільного в тому числі і в приреченості на загибель. А в "приреченості" Росії, як і інших імперій, на розпад він не мав жодного сумніву.

Наприклад, змальовуючи пізній імперський Рим, Драгоманов проводить прозорі паралелі з можливою майбутністю революційної Росії. "Кожний новий порядок виникає у наслідок боротьби інтересів. Але ця боротьба інтересів може освітлюватися ясним усвідомленням ідеалів; тоді вона буде боротьбою ідей на ґрунті інтересів; тоді і на чолі партій, що борються, стануть ідеалісти, люди з прямо і чесно поставленими прапорами. Якщо ж боротьба інтересів іде в суспільстві малоосвіченому і грубому, якщо класи пригнічені мають мало спільного з класами пануючими, якщо поміж ними існує національна різниця, причому інколи переможені національності розумово вище переможців, якщо минуле пануючих класів є тільки егоїстична експлуатація кожного, хто слабший, якщо тому всякий поступ вперед буде різко підривати егоїстичні інтереси пануючих, а низький рівень їх розвитку посилює консерватизм стародумством, — тоді боротьба набере характеру громадянських, а то й національних війн, рух вперед відбудеться не за посередництвом широких реформ, а через відкриті поступки окремим інтересам", — робить висновок Драгоманов. Тому, на його думку, "політичні діячі в такій боротьбі будуть агітатори, честолюбці, безчесно експлуатуючі на власну користь потреби класів, які домагаються прав..."⁹. Він також робив незаперечний і лаконічний (останнє йому вдавалося не завжди) висновок-застереження: "Розвиток марнославства, розвиток особистості (політичного лідера. — А. К.), при політичній нерозвинутості мас, завжди перебирає брудні форми" ¹⁰. З цим спостереженням Драгоманова про рівень політичної культури у "перехідних суспільствах", висловленим в його ранній академічній розвідці, важко не погодитись.

Політичні процеси, що в них брав участь Драгоманов, і пізніший досвід розпаду Центрально-Східноєвропейських імперій підтвердили і навіть значно випередили за масштабом трагізму його передбачення як розмахом нехтування гуманістичними вартостями, так і цінністю людського життя загалом.

Етика і політика: цілі і засоби

Філософсько-історичні розмірковування Драгоманова не завжди мали виразного адресата, хоч і були переважно спрямовані на з'ясування найбільш актуальних для того (і не тільки) часу суспільно-політичних проблем. Але в тих його працях, які торкалися "поточної політики", розглядали вузлові проблеми розгортання українського, російського та польського визвольних рухів, питань зовнішньої і внутрішньої політики Росії, Австро-Угор-

щини, Німеччини тощо, — тема "політика і етика" займала постійне і важливе місце. Для Драгоманова — громадського діяча і науковця, етика була насамперед найвірнішим засобом оцінки "якості" спрямування і можливих наслідків політичного процесу. Аналізуючи етичний компонент сучасних йому політичних процесів, дії їх учасників, Драгоманов орієнтувався сам і прагнув орієнтувати своїх земляків, читачів і кореспондентів у тому розмаїтті подій, на яке була так багата друга половина XIX ст.

До яких би тем не звертався Драгоманов — доля освіти та шкільництва в Україні, становище земств та їх політичний потенціал, політика царату стосовно неросійських національностей, ситуація в Європі крізь призму протистояння імперських амбіцій, — майже всюди він знаходив за можливе і доречне висловити етичну оцінку процесів, які аналізував. І, як правило, такий спосіб аналізу в поєднанні з гострим публіцистичним пером, глибокою науковою ерудицією і допитливим інтелектом ученого давали плідний результат. Він не був новатором у використанні етики як критерію оцінки політики, не всі його судження можна назвати оригінальними. Проте як послідовність, доречність, так і системність включення етичного компонента до політичного аналізу відрізняють Драгоманова від багатьох його сучасників і роблять його теоретичну спадщину в цьому відношенні унікальною — у масштабах української політичної традиції і цілком помітною — у вимірах російської та східноєвропейської політичної думки XIX ст.

Найбільше насиченими роздумами про співвідношення етики і політики були праці Драгоманова, які побачили світ наприкінці 70-х — на початку 80-х років XIX ст. на сторінках російських, українських, сербських і західноєвропейських видань, а також у двох видавничих проєктах, пов'язаних головним чином з Драгомановим. Йдеться про український часопис "Громада" і російське видання "Вольное Слово", що виходили у Швейцарії. Спостерігаючи за розвитком так званої Балканської кризи, Михайло Петрович поділяв очікування тих суспільних кіл, які вважали, що національно-визвольні рухи балканських народів повинні стати початком радикальних перетворень і в межах Російської імперії. Тому "фокусом" драгоманівської публіцистики стає порівняння очікувань і устремлень народів Балкан, прогресивних кіл Російської імперії та офіційної політики Петербурга, як і інших столиць "зацікавлених держав Європи". Висловлюючи справедливе переконання в тому, що для визволення інших від неволі треба бути вільним самому (маючи на увазі протиріччя зовнішньополітичної ролі Росії з її становищем "північної копії" Туреччини), Драгоманов сформулював своє універсальне "етичне кредо" в оцінці будь-яких політичних заходів: "Свіжу, нову, чисту справу треба і ставити на свіжій ґрунт, доводити чистими аргументами, а не підлагоджуватися до застарілих, часто патологічних інстинктів". І хоч у цьому випадку мова йшла про застарілий загарбницький інстинкт "турків петербурзьких", загальне гасло — назва драгоманівської статті — стає одним з широко відомих афоризмів у політичному лексиконі його сучасників: "Чиста справа потребує чистих засобів" ¹¹. Цим переконанням пройняті пізніші твори, епістолярна спадщина та й практична діяльність Драгоманова. "Чистота засобів" була для нього найвірнішою запорукою чистоти справи і показником особистої порядності людей, які бралися відстоювати ті чи інші політичні цілі.

Проте цей заклик до "чистоти", етичності, моральності у політиці, як тоді, так нерідко і тепер, може видаватися моральною сентенцією, максимумом, що прикрашає пропаганду, але мало значить у світі "реальної політики". Над Драгомановим тяжіла загроза перетворитися на ідеаліс-

тичного Дон Кіхота в політиці або на абстрактного моралізатора, який маніпулює тими чи іншими риторичними засобами, свідомий їх практичної маловартості. Усвідомлюючи обидві небезпеки, він намагався бути і в слові, і в ділі підтвердженням щирості своїх переконань, більше того, дійсної можливості та необхідності дотримання раз сформульованих етичних принципів.

Для сучасників Драгоманова втіленням "зла", нерідко абсолютного, була "офіційна етика", етика подвійної моралі (однієї — для публіки, іншої — для "сімейного кола"), брехні і підступності, інтриг і пристосовництва, хабарництва і казнокрадства тощо. Для тих, хто не мирився з офіційним режимом, нерідко не існувало іншого вибору як "розривати" з усім, що цей офіційний світ уособлював. "Абсолютність зла" пануючих класів, аморальність правлячих режимів ставали не тільки "аксіомою", а й моральним обов'язком боротися зі злом, який вони породжують і підтримують, боротися "не на життя, а на смерть", до повної перемоги. Відтак, виникала нездоланна спокуса відчутти себе носіями найвищої, жертвовної та "святої" етики революційного порятунку людства. Етики, що вимагала готовності вмерти за інших в ім'я їх спасіння, але водночас пробачала, навіть передбачала легкість у пожертвуванні іншими і вже, поза всяким сумнівом, "звичайною людською мораллю" і моральністю (особливо, якщо проголосити цю мораль класовою, буржуазною, нарешті міщанською і так далі). Революціонери різних гатунків, у тому числі представники радикальних течій національних рухів, нерідко прямо чи завуальовано погоджувалися з відомим макіавеллістсько-єзуїтським принципом: "Мета виправдовує засоби". Принадність досягнення "благородної мети" за будь-яку ціну, виправдання своїх дій "величчю мети" — були і поки що залишаються найбільшим випробуванням політика. А сама політика, з морального боку, є нічим іншим як вибором поміж метою і засобами, між етичністю і функціональними резонами, нарешті, між моральним імперативом і політичною доцільністю.

Драгоманов намагався не відступати від свого етичного вибору і прагнув усебічно обґрунтувати слушність такого підходу в різних, у тому числі "раціональних категоріях". Ось лиш один з таких характерних пасажів з його листа до М. Ковалевського: "Принципу "Мета виправдовує засоби" не визнавав і не визнаю. Він просто не практичний для людей з ідеями, тому що відкриває свободу правдивим, професійним пройдисвітам, а оскільки ці останні майстерніші у застосуванні одного принципу, ніж ідеологи, то й лишають їх у дурнях"¹². Дещо курйозна аргументація була наслідком не лише особистих побоювань Драгоманова того, що "ідеолог" може бути "пошитим у дурні" спритними пройдисвітами (котрих справді не бракувало в будь-якому русі). Вона посилювалася тим враженням, яке Драгоманов виніс з праці над Бакунінськими матеріалами, його листуванням і тією сумнівною роллю, яку цей відомий теоретик анархізму відіграв у сумнозвісній "Нечаєвській справі". Приводів для роздумів ця справа давала більш ніж достатньо, і Драгоманов щиро сподівався, що публікація названих документів з його розгорнутими коментарями може стати свого роду "імунізацією" української і російської молоді від вірулентної пошесті революційного макіавеллізму¹³. (Тому, хто зацікавлений детальніше ознайомитися з поглядами Драгоманова на Бакунінсько-Нечаєвську співпрацю, рекомендуємо це видання, яке і досі не втратило історико-історіографічного значення для дослідників російського революційного руху).

Негативне ставлення Драгоманова до "виправдання засобів метою" стосувалося різних ситуацій і практично не мало винятків. Не сама тільки "раціональна" занепокоєність наслідками застосування такого принципу,

а й його антигуманізм відштовхували українського мислителя і громадського діяча від людей, що ним керувалися. З численних прикладів доречно навести хоча б один. У 1873 р. російський уряд, висувуючи різні (здебільшого нічим не обґрунтовані) звинувачення стосовно дівчат, які виїхали з Росії для навчання за кордоном, зажадав їх негайного повернення додому, загрожуючи різними санкціями в разі непослуху. Цей крок російського уряду викликав обурення Драгоманова. За офіційною версією, уряд виявляв "батьківський клопіт" про порятунок дівочих душ від розтління революційною крамолою. Побоюючись, що з Швейцарії молоді випускниці вищих учбових закладів повернуться не тільки з дипломами лікарів, педагогів та юристів, а й з революційними, соціальними ідеями, уряд вдався до брутальної брехні. Він звинуватив студенток в аморальному способі життя, в розпусті тощо. На подив Драгоманова, не лише офіційні органи російської преси підтримали позицію уряду. Навіть відомі своїм лібералізмом газети і журнали висловлювалися на користь урядових дій. Він обурювався: "Я був там (у Цюріху. — А. К.), коли сталась стаття Урядового Вісника і коментарі на неї в Санкт-Петербурзьких Відомостях і Голосі, — і зізнаюсь, — це одна з самих сумних хвилин у моєму житті, — до того несправедливі звинувачення, висунуті проти бідних і здебільшого ще дуже молодих дівчат, і до того позбавлена усякої тіні гідності поведінка Голоса і СПБВ. Якщо би останні навіть придумали такий розрахунок: принести у жертву цюріхських дівчат аби лише отримати жіночі університети в Росії, то і тоді потреба застосувати такі жорстокості свідчила би про жалюгідний стан країни" ¹⁴.

Отрута "новітнього єзуїтства" була досить сильною і вимагала не менш потужної протидії. Етична послідовність, принциповість у політиці, вважав Драгоманов, належали до важливих засобів протидії нездатності мислити і працювати так, щоб слова не розходились зі справами, щоб "зачароване коло" — влада і дзеркально протилежна, але в сутності з такими ж моральними рисами опозиція, могло нарешті бути роз'єднане, відкриваючи простір для того, що він вважав за справжній поступ людства і людяності. При цьому, він не вимагав нездійсненого, а лише відповідального, тверезого ставлення до своїх прагнень і можливостей від кожного, хто збирався стати на нелегкий і небезпечний шлях громадської, політичної діяльності. "Сказав: "Іди — умирай!" — так сам і іди і вмирай. Сказав: "кров!", вийшов на вулицю і площаць, так роздумай чи варто йти, а коли вже пішов за те, що справді варто, так бери револьвер, ніж, хоч вила, та не тікай, а стріляй, ріжся, коли треба. А боїшся, так ліпше клич людей не до крові, а до "мирного прогресу", котрий зовсім не така погана річ сама по собі, як багато людей говорить" ¹⁵.

Не заперечуючи "етики революції" загалом, Драгоманов з великими застереженнями ставився до "блага" революційних перетворень. Але тим більше гострій критиці він піддавав ту повну підміну справи словами, що, зокрема, була властива так званим російським та й українським ліберальним колам. Ось один з яскравих прикладів його ставлення до "етичної маніловщини": "Недавно довідався з "Народу", що в Росії ідуть у хід "етичні товариства". Подробиць не маю, але судячи з невдоволеного тону кореспонденції, товариства, мають бути, теоретичні... їй-же Богу, це етичне розбещення, — "сказав би таке слово, та перед людьми непристойно!". Етика без практики, за теперішнім часом скерованої на зміну загальних умов життя, — є чисте стовпництво. Ну кому яка користь, що Сімеон Стівнік 7 років до шинку не ходив, а стояв факіром? Краще б він зрідка клюкнув, та ближнього не цурався. Вже як у Росії не можна займатися "політикою", то взяли би етики приклад хоч із салютистів, які, кажуть, в

Англії інколи борються із сатаною так, що прийде їх купа з віниками і губками, та й вичистить брудний квартал під глупу музику і глупі пісні. А який біс толку з того, що наші будуть і розумні розмови вести поміж собою" ¹⁶.

Очевидно, що схоластичні спекуляції на теми етики дратували Драгоманова не менше, аніж відверте, цинічне нехтування моральними нормами. Дійсних підстав для такого його ставлення було більш аніж достатньо.

Етика російської революції: оцінки та прогнози М. Драгоманова

Для М. П. Драгоманова та й не тільки для нього було зрозумілим: спроби реформ "згори" у 60-х — 70-х роках ХІХ ст. не задовольнили ні соціальних, ні політичних запитів народів Росії, самодержавна влада дедалі більше перетворювалася на гальмо розвитку як країни в цілому, так і кожної нації, що входила до її складу. Передчуття радикальних змін, усвідомлення наближення революційних подій спонукали Драгоманова до теоретичної розробки питань, що стосувалися діяльності опозиційних сил, можливих шляхів встановлення політичної свободи, задоволення національних прагнень українців. Водночас він уважно ставився до того, хто і якими засобами проводитиме в Росії боротьбу з царатом, з абсолютистсько-централістичною державністю. Адже, як справедливо наголошував на цьому аспекті спадщини М. П. Драгоманова І. Лисяк-Рудницький, попередня організація (додамо: і моральність) опозиції фактично моделювали організацію і спосіб діяльності післяреволюційної влади в Росії¹⁷. До безсумнівних заслуг Драгоманова належить те, що він скрупульозно довів, як багато значить не просто для "успіху" революційної боротьби, а й для самих її наслідків те, з якими саме: "чистими" чи брудними руками братиме, а отже, й оперуватиме владою "нова Росія". Боротьба, "безумовно, чистими засобами" ¹⁸ — таким був лейтмотив його публіцистики, це було *conditio sine qua non* * у різних його спробах творення опозиційних організацій.

Передбачення можливих сценаріїв революційного майбутнього Росії спонукали Драгоманова різко критикувати недоліки російського революційного табору. На перше місце серед них він ставив нехтування не тільки інтересами моралі, а й свідоме використання брехні та містифікацій. Зокрема, перспективи зрощення бойовиків революційного підпілля та майстрів політичної провокації у своїх перших проявах були усвідомлені Драгомановим. Причини такого розвитку подій були і в моральній атмосфері самих підпільних організацій. Тому він наголошував: "У російських революційних гуртках нерідкі приклади легкого поводження з правдою в інтересах поточного моменту: скрізь і всюди ми бачимо суперечності у маніфестах, звернених людьми однієї і тієї ж самої партії до публіки в Росії і за кордоном, до так званого суспільства, проголошення одних принципів в теорії та інших на практиці" ¹⁹. В "Автобіографії" Драгоманов узагальнював, які саме найхарактерніші риси революціонерів у Росії викликали у нього відразу: "Окрім їх великоруського централізму та антикультурних тенденцій, народницьких ілюзій, макіавеллізму засобів: таких, як фальшиві маніфести Я. Стефановича й інших, замахів на крадіжки з банків, казначейств та пошт з убивствами сторожів, мене ріжнило від них прийняття політичного вбивства, або, як вони казали, "терору", за принцип революційної боротьби, тоді як я дивився на цей терор як на природний, хоча й патологічний наслідок терору самого уряду" ²⁰.

* Неодмінна умова (лат.).

На погляд Драгоманова, переважна більшість російських революційних течій була серйозно обтяжена політичними та етичними вадами. Найбільш широкого суспільного резонансу набула Драгоманівська критика російського терористичного руху. Він, як це видно і з вищенаведеного уривку, не заперечував того очевидного факту, що вчинки революційних терористів передусім породжені діяльністю російського уряду, політичною та духовною атмосферою царату. Але водночас Драгоманов бачив, до яких згубних політичних, моральних наслідків може призвести терор як практика розв'язання політичних суперечок, як засіб досягнення цілей і самих революціонерів, і російське суспільство в цілому. Він вважав ці наслідки, як і саму терористичну боротьбу, не менше страшними, аніж те зло, проти якого повставали революціонери. Він наголошував: "Погляд же теоретиків і систематиків тероризму ми вважаємо за шкідливий, як тому, що він, справедливо обурюючи суспільну совість, схиляє її на користь уряду, так і тому, що він створював у російському суспільстві, і без цього вихованому у традиціях суб'єктивної сваволі, нові прецеденти, вкрай небезпечні для майбутнього політичного життя і боротьби партій, так, нарешті, і тому, що виправдання свавілля (а те, що в основі терористичного вчення знаходиться ідея особистого свавілля, це ми вважаємо за аксіому) притягає до партії особистості сумнівні, котрі обов'язково виявляться шкідливими їй самій, як базикали і нечисті, а то й просто як зрадники"²¹.

М. П. Драгоманов цілком вірно попереджав, що і теорія революційної диктатури, і практика революційних організацій в Росії змушують "з жахом дивитись на будучність тієї країни, де різні елементи, ретроградні, консервативні, як і революційні, так настійливо проповідують і практикують теорію надзвичайних заходів та військових станів. Бо ж, засадничо, ця теорія або зовсім безпосереднього об'єктивізму, або ж єзуїтська теорія виправдання засобів ціллю, що, в кінці кінців, призводить до деспотизму особи. Історія показує, що довготривала проповідь і практика цих устремлень ніяку країну до добра не може довести"²².

Наводячи різні історичні приклади післяреволюційної трансформації, передусім Франції наприкінці XVIII ст., Михайло Петрович переконливо зауважував, що Росія завдяки московському та петербурзькому періоду історії "ще краще Франції приготовлена до всякого рода суб'єктивно-деспотичних ідей і єзуїтської моралі"²³.

"Етика" деспотизму вже чітко бачилася Драгомановим у поведінці тих революціонерів, які претендували на ролі завтрашніх визволителів і керманічів Росії. Через це він ставив цілком слушне запитання і давав на нього таку відповідь: "Що ж побачили б ми, якби хоч якась із теперішніх революційних фракцій дійсно наблизилась до влади? "Виконавчий комітет" ("Народної Волі". — А. К.) являв собою тільки віддалену подібність влади, а вже і нині в певних колах ми бачимо ознаки свого роду придворних звичок: наприклад, страх суперечити йому у чому б то не було, навіть вказати йому, для його ж користі, на явні помилки, безсловесність і підтакування його централістичній державності з боку вчорашніх федералістів і анархістів, що прагнуть помазатися його славою і т. п. і т. п. Ці ж звички приймають ще більш ідейну сторону у російському революційному русі і, цього мало, наближують революційне середовище до середовища офіційного, а, відповідно, наближують і той політичний устрій, заснуванню якого російські революціонери тепер можуть сприяти, як не самий заснувати, до того устрою, який вже існує"²⁴. Автор цього прогнозу досить точно побачив і показав, які саме тенденції діють у Росії, до яких наслідків вони можуть призвести. Проте, масштабності "відтворення" московського і петербурзького деспотизму, помноженого на більшовицьку переконаність у

тому, що саме їм і нікому іншому історія дала право бути її творцями, вільними від жодних сумнівів, цього Драгоманов, як і інші його сучасники, не передбачали і, ймовірно, не могли передбачити.

Не тільки народники 60-х і 70-х років ХІХ ст., "бакуністи", "нечаєвці", "лаврісти", "ткачовці" та інші, що "несть їм числа", були об'єктом аналізу і критики Драгоманова. Він також одним з перших побачив недосконалість, якщо не хибність російської марксистської альтернативи. "Не плехановщина", зауважував він, може порятувати цю країну²⁵. Попри численні політичні аргументи, незгоду з догмами і діями російського революційного табору, Драгоманов ніколи не полишав етичного аналізу розвитку російської революційної теорії та практики. При кожній нагоді він використовував усі доступні йому засоби, щоб пояснити, попередити, виправити те, що, йому здавалося, можна було виправити. Він не боявся бути "невірно зрозумілим", непопулярним, врешті, залишитись у стані моральної та політичної ізоляції. Публікацію своїх заяв, листів і статей, спрямованих проти різноманітних "хвороб" російських революціонерів, він пояснював тим, що вони необхідні: "через дії та слова "послужливих" друзів революції, які через нерозвинутість або зіпсованість переносили у революційну справу всю нерозбірливість "старого суспільства", від попівської нетерпимості та єзуїтської моралі до самих брутальних звичок та інстинктів того середовища, з якого вони вийшли, і тим самим сильно шкодили репутації дійсних революціонерів"²⁶.

Діагностика захворювання вимагала пошуку засобів лікування. Масштабність "патологій" російського визвольного руху потребувала не менше масштабної протидії її поширенню. Драгоманов надіявся, що такі ліки все ж таки існують, і тому закликав "освічене суспільство" не допускати "дітовбивства" уряду, вказував російським "вільнодумцям" на те, що громадянська сплячка знаючих і зрілих призводить до того, що за вирішення політичних питань беруться юні і недосвідчені, які згорають у пекельному вогні революційного протистояння, ледь залишаючи слід. Він закликав і самих революціонерів бути гідними свого "історичного покликання", свідомими наслідків політичного "курсу" власних організацій. "Нехай ці чиновники втоплять у багнюці останній престиж держави, а революціонери нехай залишаться з бездоганною репутацією. Вузько практичним людям чистота принципу здається іноді донкіхотством, але в кінці-кінців, перемагає все ж таки принцип, — порушення ж його має властивість зі сходинки на сходинку заводити навіть і чистих людей туди, куди вони на початку і не думали йти, і, окрім того, розперезує погані інстинкти людей нечистих, від яких ніяка група не може бути гарантована і які тим скоріше приб'ються до групи, чим більше вона допустить можливість порушення основних, об'єктивних принципів моральності в ім'я партійних міркувань — завжди суб'єктивних"²⁷.

Не саме тільки слово М. П. Драгоманова було поставлене ним на сторожі моральної чистоти, принципової послідовності та демократизму, в яких він бачив найнагальнішу необхідність як для українського визвольного, так і російського революційного та опозиційного рухів. Він не був кабінетним теоретиком, хуторянським мислителем або відстороненим від життя мрійником. Справа повалення царату і встановлення політичної свободи, як першооснови всякого дальшого прогресу на території Російської імперії, була надто важливою для нього, щоб задовольнятися виключно чи переважно творінням теорії та публіцистикою. Він сам неодноразово виступав ініціатором різних практичних організаційних заходів, які територіально охоплювали не менше ніж Східну Європу, а їх ідеологічна амплітуда обіймала як поміркований "земський лібералізм", так і, частко-

во, "революційний соціалізм". І в усіх цих спробах, без відомого нам винятку, твердження Драгоманова були виразом його справді власних переконань. А це останнє якраз і дратувало ідейних опонентів і особистих ворогів, позбавляючи їх зручної зброї у поборюванні впливів Драгоманова.

Щодо закидів політичних супротивників Драгоманова, то відомо, що в історичній літературі ведеться і час від часу поживається дискусія про ступінь його включеності в акцію Аркадія Мальшинського, зовнішнім виразом якої стало видання газети/журналу "Вольное Слово". На ці теми написано кілька десятків статей, і так чи інакше різні дослідники трактували цей сюжет²⁸. Лишаючи осторонь деталізацію останнього, бо лише в історіографічному ключі він вимагатиме, щонайменше, окремої розвідки, хочемо зазначити одне: навіть найзапекліші політичні вороги Драгоманова не дозволяли собі твердити, що він погодився співпрацювати з російськими урядовими колами. Це по-перше²⁹. А по-друге, до сих пір дослідникам, у тому числі й автору цієї розвідки, не вдалося знайти документальних підтверджень агентурної співпраці Михайла Петровича з російським урядом. У той час як різноманітних свідочств — спростувань цієї "гіпотези", починаючи зі свідчень його дружини Людмили Драгоманової, зятя Івана Шишманова³⁰ та закінчуючи відомими твердженнями близьких співробітників і сучасників, є більше ніж достатньо.

Не лише через "презумпцію невинності", а й спираючись на баланс "здогадок і припущень" та контраргументів, можна вважати, що докази незаплямованості етичної репутації і політичної позиції Драгоманова значно переважають міркування на тему, що він міг, принаймні, здогадуватися, звідки йдуть гроші на видання "Вільного Слова". Як вияв певної дивовижної зацикленості окремих дослідників на "комплексі вини" Драгоманова, треба нагадати, що, зокрема, в російській історіографії ніхто серйозно не ставить у провину М. Бакуніну ні його знаменитої "Сповіді", ні те, що він, як і більшість інших російських революціонерів, часом цілковито довіряв агентам III відділення. І, що більш курйозно, за деяких таких агентів російські революційні кола, зокрема в Швейцарії, могли ледь не вести "війну", прагнучи за будь-яку ціну пригорнути безцінного рекрута майбутньої армії революції і перетягнути "новоприбулого товариша" саме до своєї групи раніше за гурткових конкурентів. Звісно, не всі архіви досліджені, і якісь деталі можуть постати в новому світлі. Але до появи таких нових деталей, обговорення цієї теми здається непродуктивним. Між іншим, треба було б окремо проаналізувати досить чітку закономірність — коли саме і чому вона "витається на світ Божий".

Чи було драгоманівським "фіаско" те, що попри його нерідко "титанічні" (чи все ж таки "сізіфові"?) зусилля, незважаючи на всі, часом блискучі, теоретичні аргументи на користь конечності дотримання норм етики для всіх, хто прагне політичних перемін і бере участь у будь-якій громадській і політичній діяльності, — все це так і "не врятувало" Росію від явищ, що далеко перевершили уявлення та прогнози українського вченого і публіциста? Сама поява такого питання можлива, але буде не зовсім коректною, принаймні, в історичному плані. Голос М. П. Драгоманова, його застереження не були "криком у пустелі". Проте, набагато більше "голосів", якщо не просто криків, лунало зовсім з протилежних драгоманівським і подібних етичних позицій. Та обставина, на яку Драгоманов сам звертав увагу, що в умовах відсутності політичної свободи, зокрема свободи слова, кожне покоління громадських діячів "починає від куша", і набутий дорогою ціною досвід попередників, як правило, не ставав "спадщиною" наступників, і сам історико-культурний клімат Росії з впертою послідовністю репродукував нових Нечаєвих і Дегаєвих. Врешті, по-

літична немічність освіченого суспільства" і "виховна політика царату—це і багато іншого унеможливлювали, відкидали на периферію суспільного процесу "будителів" совісті, до яких справедливо буде віднести М. П. Драгоманова. Якщо ми і зараз звертаємося до його думок і сумнівів, значить ті питання, котрі здавалися "проклятими" його сучасникам, так і не втратили своєї актуальності. Якщо ті принципи, що їх відстоював Драгоманов, все ще вимагають підтримки і захисту, ясна річ, вони тим більше були "новим словом" у другій половині ХІХ ст. І тут закінчується компетенція історії, а радше починаються володіння філософії...

Український національний рух і М. Драгоманов: етичний вимір

Перед тим, як перейти до розгляду участі Драгоманова у формуванні етичних принципів українського політичного, національного руху, треба згадати про існування безпосереднього зв'язку тієї його діяльності, яку можна вважати "всеросійською", з власне національною ділянкою його праці. Російська опозиція, російський революційний рух, зокрема, цікавили його тому, що переважна більшість українців були підданими Російської імперії, тому що національна майбутність України багато в чому залежала від майбутнього Росії, тому що політика післяреволюційної Росії, за Драгомановим, навряд чи могла бути політикою чужоземної держави, нарешті тому, що все ще з допомогою оновленої федеративної Росії демократична Україна могла домогтися об'єднання своїх територій. Такі очікування і плани передбачали створення найсприятливіших умов для реалізації українських стратегічних планів у взаємодії з силами, що могли б визначити характер "нової Росії" і чималою мірою цей характер залежав від політичної культури і етики цієї нової Росії.

Звідси походить зовнішньо суперечлива поведінка Драгоманова — найсуворіша критика практично всіх відтінків російської політичної думки і практики і найактивніші, наполегливі спроби впливати на "бажану" еволюцію провідних російських течій. Для пізніших національних критиків така поведінка була доказом "малоросійської роздвоєності" драгоманівської душі, його "ренегатства" стосовно щиро національних інтересів і правдиво українського руху³¹. Демонізація ролі Драгоманова, впливу його ідей на поразку визвольних змагань 1917—1920-х років є не тільки опосередкованою формою визнання масштабності його впливу, а й проявом комплексу інтелектуальної меншовартості окремих представників покоління, якому дісталися не так дії, як рефлексії з приводу дій попередників. Але це інша, хоча й важлива тема.

Зазначимо, що для самого Драгоманова "інтерес" до "позитивного" спрямування всеросійського опозиційного руху був продиктований чітким усвідомленням реалій: звільнення України в тогочасних історичних і політичних обставинах неможливе без звільнення і демократизації всього Сходу Європи, насамперед Росії. Це було його власне прочитання: "За нашу і вашу свободу". Поки що історія дозволяла принципово погодитися з основною ідеєю його підходу.

Драгоманов не ототожнював ні цілей, ні завдань, ані тим більше умов діяльності українського національного і російського опозиційного рухів. Його "націоцентрична" точка зору дратувала провідників російської опозиції в часи його життя не менше, ніж його зацікавленість справами позаєтнічними (та все ж не державними!) межами України — деяких наших національних провідників за життя і після його смерті. Але мало сумнівів залишає уважне прочитання драгоманівської спадщини. У своїх працях,

які стосувалися "російських питань", він неодноразово чітко і послідовно підкреслював не тільки те, що він не росіянин, а українець, а також і те, що він не належить до жодної з російських "політичних партій"³².

Драгоманову притаманне виразне наголошення на суттєвих особливостях української нації, на вищій, принаймні, у порівнянні з великоруською, народній культурі і моральності пересічних українців. У цьому відношенні, гадав він, українські діячі мають значно кращі умови для досягнення цілей своєї визвольної боротьби, оскільки їм є "на що опертись" у традиціях і колективній пам'яті власного народу. Але попри позитивні історичні та морально-культурні передумови, не бракувало і власних, хатніх хвороб. Та й впливи загальноімперської культури приносили далеко не саму лише "цивілізацію" в Україну. Полемізуючи з ідеологами великоруського інтернаціонал-централізму, Драгоманов наголошував, що для будь-якої роботи в Україні, а тим більше — політичної діяльності серед українців, необхідно щонайменше знати те, що його співвітчизники — "не механічна сукупність двоногих істот, що живуть у певних провінціях певної держави, а стільки ж органічна цілість, скільки може бути населення певної нації, тому ніяка моральна робота серед нього не може бути успішною і глибокою без ясного визнання цієї його органічності"³³.

Нищівність драгоманівської критики непорядності, часом свідомого аморалізму російських політичних діячів аніскільки не допускала поблажливості стосовно своїх, українських суспільно-політичних лідерів та активістів. Етична "мірка", яку він застосовував до оцінки процесів в Україні, до роботи національної інтелігенції, справді була часом досить високою, а може, і занадто високою. Загальний принцип національної праці уявлявся йому досить простим: "Не віддавайся людиноненависництву, іди вперед, працею і отримаєш таке місце у світі, яке відповідає твоїм силам і світовим потребам"³⁴. Незважаючи на загальну теоретичну ясність, виникало безліч конкретних питань. Українцям доводилося домагатися щонайменшого руху вперед в умовах, коли в Росії майже все українське або було заборононе, або ж розглядалось як, щонайменше, вкрай підозріле, а то й відверто "злочинне". Отже, легальна національна робота, публічна політика в ті часи для українців в Росії були практично неможливі. Це, в свою чергу, "заганяло" українську національну справу або в глибоке підпілля, або викидало її поборників за кордон (як, до речі, і самого Драгоманова). Чи, насамкінець, нерідко сіяло зневіру та збайдужіння серед української інтелігенції. У цьому відношенні "моральний вибір" був не таким уже й великим (варто нагадати, що бути українцем — це вже був моральний вибір!). А як додати ще постійну загрозу денационалізації, постійне "перехоплення" кращих представників молоді до лав всеросійських і польських організацій, то цілком зрозуміло, чому національні діячі перебували у стані довготривалого перевантаження своїх справді відносно скромних організаційних, інтелектуальних і моральних ресурсів.

На ці "хвороби" Драгоманов теж намагався відшукати "ліки". Передусім, він пробував переконати земляків, що не так важлива радикальність досягнутих результатів, як неухильність руху у потрібному напрямку. При цьому він чітко відділяв проблеми легальності національної роботи від питань моральності в доборі засобів втілення українських прагнень. "Звісно, що коли можна зробити законно, — то треба робити й так, а коли ні, — то що ж робити?! Треба робити наперекір закону"³⁵. Проте, якщо відносно "офіційних законів" Росії та Австро-Угорщини він почував і демонстрував край умовний піетет (на протигагу легальним установам демократичних держав, до яких Драгоманов ставився з помітною повагою), то щодо "неписаних законів моралі" його позиція була цілком недвозначною.

Національні аналоги "нечаївщини" відвертали його не менше, якщо не більше, аніж загальноросійські. Зокрема, коли дехто з українських діячів, бажаючи посилити національну свідомість земляків, вдавався до "пересмикування фактів", до відвертої містифікації тощо, Драгоманов категорично заперечував виправданість і принципову припустимість таких вчинків і засобів в "арсеналі" діячів національного відродження. "Мета та добра: щоби люди любили свою країну, свій народ, свою мову. Та тільки до цієї мети треба вести людей так, щоб не зламати чистої правди", — застерігав він співвітчизників³⁶.

Пошуки "чистої правди" — процес ледь не одвічний. Але перед провідними національними діячами, як і будь-якими політичними лідерами, поставало багато різних питань, серед них і таке: що важливіше — "абстрактні вимоги" етики чи "конкретні" потреби національної справи? Чи не є справа визволення власного народу, досягнення національної волі настільки самозрозумілою святою справою, що її успіх важливіший, ніж скрупульозне розважування: наскільки засоби її досягнення етичні чи гуманні. Врешті, хіба біди власної нації не вимагають рішучих і беззастережних дій, насамперед дій на її користь? У часи Драгоманова такі питання ще тільки починали турбувати українців, їх актуальність, здебільшого, належить до ХХ ст. Та вже Драгоманов наполегливо радив чіткіше визначитися з орієнтирами, критеріями оцінки досягнень і поразок, нарешті "справжніх" цілей українського визвольного руху.

За всієї суб'єктивності і відкритості простору для різних тлумачень таке визначення для нього полягало у наголошенні на пріоритетності гуманістичного підходу до розв'язання найзаплутаніших питань вибору політичної стратегії і тактики. Національна етика, як і національна культура для нього були не стільки завершеною дійсністю, що успадкована від попередників, скільки фунтом, що його належало "культивувати", матеріалом, що потребував серйозної, постійної і дбайливої обробки. Національну свідомість належало створити саме на реальному ґрунті, національну етику необхідно було не просто захищати, а й формувати, творити — свідомо, цілеспрямовано і послідовно. У Драгоманова було власне бачення, як саме цього досягти. Зокрема, він радив інтелігенції покласти в основу своєї діяльності "третій спосіб, що повинен змістити ідею народності з любов'ю до мас народу і просвіти: це спосіб у тім, аби на першому плані покласти інтереси "чоловіка" та шукати їх і в народності, і в народі, полишивши прикмети археологічної та етнографічної народності у всьому їх безрозбірному об'ємі чистим вченням, а задля практичних цілей шукати в етнографії та історії лише прикмет от того чоловіка, вживаючи їх як ключки або форми при подаванні суспільності й масам народу знання й ідей, що повинні розвинути в них поняття про людську гідність і подати їм способи задля боротьби за нього з природою та останками понять, які нагнітають чоловіка. Рухові, заснованому на таких ідеях, можна пророчити повільний, але певний, нарешті, успіх"³⁷.

Пріоритет "людського" не був у Драгоманова протиставленням національному, він був підставою, формою і змістом реалізації національних прагнень, мірилом успішності їх досягнення. Таке гуманістичне бачення етики національного було рідкісним для його часу і, напевне, для пізнішої історії.

Заявляючи: "про мир з неправдою я не думав ніколи", — Драгоманов дійсно намагався відповідати за свої слова. На це йому закидали, зокрема з середовища Старої Київської "Громади", мовляв, там, в еміграції, йому легко "воювати" з неправдою, виступати з відкритим заборолом, спробував би він це робити під пильним жандармським оком. Він намагався

відповісти: "Звісно, я пам'ятаю, що "храбрость не обов'язательна", і розумію, що, сидючи в Женеві, мені не слід бадьорити (хоч вірте чесному слову: не раз мені отут приходять так, що я завидував тим, кого повісили і розстріляли, і коли б я мав право перед взятою на себе працею піти на шибеницю, я б пішов на неї з дорогою душею). Та я завше казав і казати-му, що тим з українофілів, котрі не хочуть ризувати собою, треба в Росії зовсім притаїтись особисто (знати не знаю, ведать не ведаю), та за те за границею показувати свою думку ясно і без урізок, щоби була маяком сміливих"³⁸. До цього він додав ще в листах до своїх київських товаришів, роз'яснюючи власну позицію: "Я, як перше, так і тепер не ділив діл по принципу на легальні й нелегальні, а на потрібні й непотрібні. Як перше, так і тепер ставив прапор во весь рост і в 1/2 роста і у 1/4 роста, як де можна, пробував говорити й усю правду й 1/2, 1/4, навіть 1/10, або самі тільки матеріал и, з-за котрих могла сама виходити правда; одного тільки я не виносив і не виношу, це мішати до правди брехню, навіть в мінімальній пропорції"³⁹.

"Мінімалізм" його вимог до ступеня самопосвяти, самозречення в політичній боротьбі у поєднанні з максималізмом етичної вимогливості щодо вірності зробленому вибору добре ілюструють такі рядки з драгоманівської "Громади": "Ми нікого не силуємо і не можемо силувати. Мало того, ми радимо кожному попереду розважити добре над тим, чи здолає він винести таку чи іншу працю, потрібну для того, щоб дати правдиву науку і волю мужицьким громадам. Ліпше вибрати собі найменше, найлегше, найнебезпечніше діло та зробити його до ладу, — ніж ради того, що йому на хвилину вдарила гаряча кров у голову, або показатись сміливим і щирим, узятись за найбільше, трудне і небезпечне діло та зробити його погано і пійматись з ним на першому кроку, іноді як раз через те, що не стало правдивої сміливості саме в трудну хвилину!"⁴⁰.

Наскільки самому Драгоманову вдалося дотримуватись проголошеної лінії поведінки — це, напевно, можна оцінювати з різних позицій. Втім, без сумніву, він таки намагався бути відповідальним за власні принципи і діяти відповідно їм. Наприклад, коли у 1877 р. у Львові його молоді прихильники були заарештовані і віддані під суд, він цілком серйозно намірився потрапити на судовий процес, щоб допомогти І. Франкові, М. Павлику та іншим звинуваченим і довести безпідставність їх судового переслідування. "Прийдеться познайомитись з австрійськими "кутузками", що я надіюсь і виконати", — зазначав Драгоманов в одному з листів того часу⁴¹. Цей задум не здійснився виключно через те, як свідчив М. Павлик (і ніхто це твердження не оскаржив), що самі учасники процесу категорично заперотестували проти нього, після чого Михайло Петрович обмежився відповіддю до суду, "в котрій боронив не тільки нас, але й галицьких народовців і вп'ять ставив бажання, що він волів особисто стати перед судом"⁴².

Галичина, яку Драгоманов називав своєю духовною Батьківщиною, була тим національним осередком, де він чимало зробив для розбудови національної організації, для створення "плацдарму" всеукраїнської єдності. Визнання виключно важливого призначення Галичини мало наслідком його особливу увагу до всього, що відбувалося на теренах цього краю. Яким було входження Драгоманова до реальних обставин галицької політики, його бачення місцевих реалій, також і у сенсі політичної етики, може засвідчити його твердження, що відноситься до 1873 р. "Останні роки галицького політичного життя привели, можна сказати, до повного банкрутства вождів русинського народу. Кількісна мізерність, відсутність принципів, непослідовність, відсутність такту і дисципліни і в результаті

безплідність усіх задумів і експериментів, — ось що викрив останній час у становищі галицько-руських політиків"⁴³.

Серед різних граней теми "Драгоманов і Галичина" треба поглянути на один з аспектів його діяльності для цього краю, а саме — намагання виховати нове покоління національних діячів, яке було б, за словами Драгоманова, "Європейцями-Українцями". Тому він підкреслював: "Вся штука у тому, щоби в останній (Галичині. — А. К.) утворилося хоча б сумірне, не безоглядно-прогресивне європейське зерно, а це було б, якби європейське освічені люди у нас тримали себе чисто і твердо"⁴⁴. Звідси постійні зусилля Драгоманова виховати, сформувані і зберегти таких діячів. Звідси ж його висока, а інколи зовсім незручна і обтяжлива вимогливість до тих, хто брався у Галичині за національну справу. Вони завжди могли розраховувати на підтримку Драгоманова — моральну, організаційну, інколи й на матеріальну. Єдине, на що їм не доводилось розраховувати, так це на його поблажливість.

Усі роки своєї "галицької акції" Драгоманов послідовно залишався вірним наміру змінити "правила" місцевої політичної гри, домогтися не просто єдності та ефективності дій національних сил, а й зміни морально-політичної атмосфери у краї, щоб тамтешні політичні партії "покинули нечесні способи боротьби — доноси, клевети й т. п."⁴⁵. Інколи його зауваження влучали в ціль з разючою точністю, як, наприклад, про "галицький спосіб толкувати про згоду партій, який полягає в тому, що один чіпляється до іншого з пропозицією: "визнай себе дурнем і негідником", — замість того, аби домовитись про узгоджену дію з практичних питань"⁴⁶.

Інколи ж Драгоманов втрачав чуття реалізму і категорично вимагав від своїх послідовників партійної "недоторканості" у стосунках з політичними опонентами. Зокрема, цілком характерна драгоманівська скарга сестрі О. Пчілці щодо контактів Франка з "народовцями": "На жаль, серед самих молодих твердості мало. Франко, напр., котрий сам дуже добре розуміє усю мерзотність льв. народовців, — ні-ні, тай поцілується з ними, вибачаючись потім, що "не можна обійтись без них" і т. д."⁴⁷. До цих прикладів можна віднести і його жорстке наполягання на повній відмові від залучення молоді до партійних справ. Справді, важко уявити успішною політику радикалів і не тільки в Галичині, якби вони некритично керувалися окремими настановами Драгоманова. Його спілкування навіть з власними однодумцями не було монологом, та й сам діалог часом набирав "високих нот". Взагалі ж, у тому, що саме галицькі національні діячі, які перебували під його ідейним та особистим впливом, стали провідниками культурного і політичного життя у Галичині та за її межами — підтвердження немарності зусиль Драгоманова, його "педагогічної політики".

Насамкінець, у найбільш концентрованому вигляді практичне розуміння Драгомановим особливої цінності політичної етики для національного руху дає можливість побачити і його проект утворення нової всеукраїнської організації "Вільна Спілка". Тут він формулює кілька принципових положень, що мали регулювати організаційну діяльність товариства, застерігати його учасників від етичної деградації. Моральні приписи Драгоманов вважав настільки важливими, що виніс їх у кількох окремих пунктах статуту та програми організації. Він наголошував: "Усі окремі прояви діяльності "Вільної Спілки" повинні бути узгоджені з визначеними вище ідеалами зокрема, а також із загальними правилами моралі". І далі, у примітках до цього ж пункту, пояснював: "Всяка крадіжка і будь-яке обдурювання населення для членів "Вільної Спілки" мають бути, безумовно, не-

припустимими" ⁴⁸. У цьому ж проекті він недвозначно висловлювався проти застосування політичного терору самою організацією або, від її імені, будь-яким з її членів.

Українське політичне товариство "Вільна Спілка" не стало реальністю (хоч окремі спроби й були), на чому немає можливості докладніше тут зупинитися. Втім, етичний вибір М. П. Драгоманова ще раз чітко підтвердився тоді, коли перед ним особисто з'явився шанс застосувати на практиці свої теоретичні погляди.

Історична дистанція, яка віддаляє Драгоманова від нас, дозволяє критично оцінити концептуальні засади його політичної діяльності, його теоретичні погляди на проблеми політичної етики. Віра в прогрес, а звідси і спроби створити світський, позацерковний аналог релігії, священної етики гуманізму не завжди виявлялися тією позитивною перетворюючою силою, на яку він так розраховував. Його намагання підточити авторитет традиційних соціальних і політичних інститутів приносили не самі лише позитивні результати навіть у масштабах тільки українського руху. Можна зауважити, що, виголошуючи максимальні етичні вимоги, він подекуди не враховував ані можливості, ані реальні обставини, в яких жили і діяли його товариші та однодумці на Батьківщині.

Окрім того, навряд чи можна вважати цілком успішною діяльність Драгоманова, спрямовану на запобігання аморалізму, на своєрідне етичне виховання нових, молодших поколінь політичних діячів України. Логіка політичної боротьби нерідко перемагала етичні застереження і відкидала найслухніші аргументи на користь людських, гуманних вартостей там, де йшлося про можливість політичного успіху — негайного або, хоч би, швидкого. Схоже, що це одна з тих фундаментальних проблем, яку кожне нове покоління політичних діячів, як і суспільство в цілому, повинні вирішувати ледь не знову, повертаючись до розв'язання "вічних питань" у нових історичних умовах.

Проте в загальному підсумку наголошування Драгоманова на неприпустимості нехтування моральними нормами для політичного діяча; який бореться за краще життя і дійсно намагається досягти благородних цілей, було і все ще є важливою, життєздатною стороною його теоретичної спадщини. "Чиста справа" дійсно вимагає "чистих засобів". Не тільки ХІХ, а ще з більшою переконливістю ХХ ст. показали, як далеко заходять ті політики та політичні сили, які нехтують, зневажають моральні виміри політичного життя.

І сьогодні облудна ідея — "мета виправдовує засоби" все ще нерідко залишається філософією "практичної політики". Проте давно вже час визнати, що "благородність мети" не може виправдати засоби, а навпаки: нечисті засоби призводили і надалі призводитимуть тільки до протилежних проголошеним "чистим" цілям результатів.

Отже, не мета виправдовує засоби, а засоби визначають кінцевий результат. До такого висновку спонукає як аналіз праць М. Драгоманова, так і історичний досвід, розглянутий під кутом зору політичної етики.

¹ Драгоманов М. Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит. — К., 1869. - Ч. 1. - С. 1.

² Й о г о ж. Лист до товариства "Академічна Громада" у Кракові. — ЦДІА у Львові, ф. 663, оп. 2, спр. 50, с. 20.

³ Й о г о ж. Оповідання про заздрих богів. — Львів, 1901. — С. 47.

⁴ Й о г о ж. Рай і поступ. - Б/м, 1915. - С. 55.

- ⁵ Його ж. Оповідання про заздрих богів. — С. 50.
- ⁶ Його ж. Рай і поступ. — С. 28.
- ⁷ Його ж. "Царство Божіє внутрі вас" Л. Толстого. — К., 1910. — С. 10.
- ⁸ Там же. — С. 13.
- ⁹ Драгоманов М. Вопрос об историческом значении... — С. 302.
- ¹⁰ Його ж. Император Тиберий. Рассуждение. — К., 1864.
- ¹¹ Його ж. Чистое дело требует чистых средств // Молва. — Санкт-Петербург, 1876. — №41.
- ¹² М. Драгоманов — М. Ковалевському 28.XII.1892. — Переписка М. Драгоманова з М. Павликом. — Чернівці, 1911. — Т. VII. - С. 126.
- ¹³ Письма М.Бакунина к А.И. Герцену и Н.П. Огареву. С приложением его памфлетов, биографическим введением и объяснительными примечаниями М. П. Драгоманова. — Женева, 1896.
- ¹⁴ М. Драгоманов — М. Стасюлевичу 21.06.1873. — Институт Российской литературы. Пушкинский Дом (ИРЛИ), ф. 53. — № 267. — С. 14.
- ¹⁵ Громада. - Женева, 1878. - № 2, - С. 416.
- ¹⁶ М.Драгоманов — А. Гольштейн //Матеріали до історії літератури і громадської думки. Листування з американських архівів 1857—1933. — Українська Вільна Академія у Сполучених Штатах Америки. — 1992. — С. 133.
- ¹⁷ Лисяк-Рудницький І. Драгоманов як політичний теоретик. Історичні есе. — К., 1994. -Т. 1. -С. 339.
- ¹⁸ Драгоманов М. Терроризм и свобода, муравьи и корова. — Ответ на ответ "Голоса" М. Драгоманова. — Женева, 1880. — С. 5.
- ¹⁹ Його ж. Обязательность энергии // Вольное Слово. — Женева, 1882. — № 34.
- ²⁰ Його ж. Автобіографія. - К., 1917. - С. 42.
- ²¹ Його ж. К биографии А. И. Желябова. — Женева, 1882. — С. 34.
- ²² Його ж. Обязательность энергии.
- ²³ Там же.
- ²⁴ Там же.
- ²⁵ Драгоманов М. — Шишманову И. — Българска Академия на науките. Архивен Институт, ф. 11 к. И. Шишманов, оп. 3, № 1865, с. 49 об.
- ²⁶ Драгоманов М. Нечто о чистоте средств. По поводу заявления "Исполнительного комитета". — Собрание политических сочинений. — Т. 1. — С. 370.
- ²⁷ Там же. - С. 376.
- ²⁸ Див., напр.: Ефремов С. Нові матеріали про Вільне Слово // Рада. — 1914. — № 7 2 ; К и с т я к о в с к и й Б. Орган "Земского Союза" Вольное Слово и легенда о нем //Украинская жизнь. — 1912. — С. 97—119; 3 а с л а в с к и й Д. И. М. П. Драгоманов и Вольное Слово (по неизданным материалам // Былое. — 1925. — № 27—28, С. 90—122; А н а н ь и ч Б. В., Г а н е л и н Р. Ш. С. Ю. Витте, М. П. Драгоманов и "Вольное Слово" // Исследования по отечественному источниковедению. — М.—Л., 1964. — Вып. 7. — С. 163—178; Shmuel Galai / Early Russian Constitutionalism, "Vol'noe Slovo" and the "Zemstvo Union". A study in Deception. — Jahrbucher fur Geschichte Osteuropas. Neue Folge. — Band 22, 1974. — Heft 1. - P. 35-55 і т.д.
- ²⁹ Див., напр.: Мухин М. Більше світла! М. П. Драгоманов на тлі своєї доби. Історичні нариси. — Чернівці, 1936. — С. 19.
- ³⁰ Див., напр.: Письма Л. М. Драгомановой к В. Я. Богучарскому. — Российский Государственный архив литературы и искусства, ф. 1696, оп. 1, спр. 117, арк. 6; Ш и ш м а н о в М. К вопросу о роли графа Шувалова в конституционном движении 80-х годов // Вестник Европы. 1914 — Книга 1. — Ч. 197—221; Книга 2. — С. 183—198.
- ³¹ Д о н ц о в Д. Драгоманов і ми // Літературно-науковий вісник. — 1923. — № 3. — С. 260-267.
- ³² Див., напр.: Драгоманов М. Терроризм и свобода, муравьи и корова. — С. 2.
- ³³ Його ж. Великорусский Интернационал и Польша. Украинский вопрос. — Казань, 1906. - С. 109.
- ³⁴ М. Драгоманов — О. Косач. 3. 1. 1891. — Відділ рукописів Інституту Літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. — № 28/686. — С. 3 зв.
- ³⁵ Його ж. Народні школи серед життя і письменства в Росії. — Женева, 1877. — С. 127.
- ³⁶ Його ж. Неправда — не просвіта. — Літературно-публіцистичні твори. — К., 1970. -Т. 2. - С. 797.
- ³⁷ Його ж. Українське письменство 1867—1873 років. — Літературно-публіцистичні твори. — Т. 1. — С. 294.
- ³⁸ М. Драгоманов — До "Старої Громади". — Архив М. Драгоманова. — Варшава, 1938.-Т. 1. -С. 272.

³⁹ Там же. -С. 336.

⁴⁰ Драгоманов М. Вісті з України. 1876–1877 // Громада. — Женева, 1878. — С. 269.

⁴¹ М. Драгоманов — А. Н. Пыпину. 26.IV.1877. — Отдел рукописей и редкой книги Российской Национальной Библиотеки им. М. Салтыкова-Щедрина, ф. 261. Пыпин А. Н., № 287, с. 2 зв.

⁴² Лист Драгоманова до редакції газети "Правда" і замітки М. Павлика з цього приводу. — ЦДІА України у Львові, ф. 663, оп. 1, спр. 267, с. 2.

⁴³ Драгоманов М. Русские в Галиции. Литературные и политические заметки // Вестник Европы. — СПб, 1873. — Книга 11. — С. 797.

⁴⁴ М. Драгоманов — О. Косач. 25.XI.1885. — Відділ рукописів Інституту Літератури ім. Т. Шевченка НАН України. — № 28/675, с. 2 зв.

⁴⁵ М. Драгоманов — М. Павлику. 20.II.1890. — Переписка М. Драгоманова з М. Павликом. — Т. IV. — С. 23.

⁴⁶ М. Драгоманов — О. Русову. 18.03.1873. — ЦДІА у Львові, ф. 663, оп. 2, спр. 62, с. 50.

⁴⁷ М. Драгоманов — О. Косач. 8.V.—22.V. 1885. — Відділ рукописів Інституту Літератури ім. Т. Шевченка НАН України. — № 28/671. — С. 3 зв.

⁴⁸ Драгоманов М. Вольный Союз — Вільна спілка. Опыт украинской политико-социальной программы. — Женева, 1884. — С. 20.

О. А. ПИРІГ (Київ)

Місце грошової реформи 1922—1924 рр. у здійсненні нової економічної політики

Після 1991 р. ні в українській, ні в російській історіографії не з'явилося серйозних праць, присвячених новій економічній політиці. Раніше надзвичайно популярна серед істориків і економістів проблема непу поступово стає "білою плямою". Адже не можна задовольнятися досягненнями радянської історіографії у висвітленні нової економічної політики.

Серед економічних здобутків першої половини 20-х рр. особливу увагу привертає грошова реформа 1922—1924 рр. Блискуче проведена економістами і фінансистами дореволюційної школи, вона закріпила нові, ринкові засади взаємовідносин між націоналізованими "командними висотами" радянської економіки і багатомільйонними селянськими масами. Грошова реформа допомогла швидше відбудувати зруйноване багаторічними війнами народне господарство, її теоретичний арсенал зберігає своє значення і в наші часи, тому що в пострадянських державах відбувається важкий перехід від директивної до ринкової економіки.

Найбільша кількість праць з проблем грошової реформи 1922—1924 рр. було видано в першій половині 20-х років, тобто по "гарячих слідах". У працях Л. Юровського¹ і Г. Сокольнікова² розкриваються причини, засади грошової реформи, питання практичної її реалізації. Саме вони найбільш об'єктивно відбивають пошуки оптимальних шляхів стабілізації грошової системи. Однак в цих працях не порушувалися питання грошової політики правлячої партії.

В радянській історіографії, присвяченій непу, основна увага зосереджувалася на двох аспектах фінансової політики: відмові більшовиків від грошового обігу "при соціалізмі" й заміні його прямим продуктообміном та грошовій реформі 1922—1924 рр. І перша ідея, що була зафіксована у другій програмі РКП(б), і друга, яка була реалізована в період непу, оцінювались істориками як нове слово в теорії і практиці "соціалістичного будівництва". Поза увагою дослідників залишилися питання теорії грошей, причин нехтування більшовиками надбань світової економічної

думки щодо грошей. Порушувався принцип історизму при розгляді історії розробки грошової реформи, що привело до перебільшення ролі Г. Я. Сокольнікова у підготовці та проведенні грошової реформи.

В умовах реформування економіки незалежної України на ринкових засадах з'явилися праці, автори яких з нових методологічних позицій розглядають історію грошей, у тому числі й історію грошової реформи 1922—1924 рр. Помітне місце серед таких досліджень займає колективна праця "Гроші в Україні"³. У цьому фундаментальному виданні представлена історія грошей від їх виникнення до сьогодення. Автори, використовуючи широке коло джерел та спеціальної літератури, розкривають також причини грошової реформи першої половини 20-х років, послідовність її реалізації. На наш погляд, цій праці притаманний описовий характер, бракує наукового аналізу, грошова реформа розглядається у відриві від загальних економічних проблем Союзу й УСРР.

Привертає увагу також стаття Т. І. Дерев'янкіна та Р. Д. Толстого "З історії введення стійкої валюти в країні на початку 20-х рр."⁴. Автори в хронологічній послідовності розкривають невдалі спроби радянської влади стабілізувати грошову систему на основі запровадження товарного, а потім золотого карбованця, показують, як у керівників правлячої партії формувалося розуміння необхідності радикальної грошової реформи. Особливістю статті є те, що в ній чи не вперше в історіографії грошової реформи 1922—1924 рр. аналізуються її причини і хід у зв'язку з проблемами внутрішнього ринку, станом його інфраструктури. Разом з тим грошова реформа розглядається як суто економічне явище. Питань її місця в економічній політиці більшовиків автори не торкалися.

Історія грошової реформи першої половини 20-х років тією чи іншою мірою знайшла своє висвітлення у працях економістів О. Гриценко "Гроші та грошово-кредитна політика"⁵, В. З. Черняк "Гроші"⁶, І. Березіна "Коротка історія економічного розвитку"⁷. Автори цих досліджень не ставили за мету глибоке розкриття державної грошової політики, тож і висвітлення реформи поверхове. Це й обумовлює необхідність розгляду грошової політики державної партії в контексті ринкових відносин 20-х років.

На час проведення грошової реформи 1922—1924 рр. припадає зміна державного статусу радянської України: незалежна республіка стала союзною. Досить дивний, на перший погляд, конгломерат незалежних держав, які не мали офіційної спільної назви, перетворився на єдину багатонаціональну державу — Радянський Союз. Насправді, однак, країна без назви була і залишалася після проголошення СРСР централізованим утворенням з державною владою диктаторського типу. Найбільш централізованою, зрозуміла річ, була структура фінансових органів та органів державної безпеки. Будь-яких особливостей у проведенні реформи 1922—1924 рр. в Україні не могло існувати за означенням.

У 20-ті роки ХХ ст. проблема грошового обігу на світовому ринку набула особливої актуальності. Це було пов'язано насамперед з економічними наслідками Першої світової війни. З усіх держав, які воювали, лише США та Японія збільшили за роки війни своє національне багатство — відповідно, — на 40 та 25 %. США за рахунок продажу зброї зосередили у себе близько половини світових запасів золота⁸. Світовий золотий ринок було повністю зруйновано.

На той час рівень розвитку теорії грошей дозволив виробити політику, яка рахувалася б з об'єктивними закономірностями світового грошового обігу. Гроші розглядають як засіб обігу, міра вартості та засіб нагромадження. Утворення світового ринку привело до виникнення всесвітніх

грошей, які стали еквівалентом золота. Вчені опрацювали методи дослідження взаємозв'язку і взаємовпливу грошей, виробництва, цін, внутрішнього ринку в цілому та зовнішньої торгівлі. Було доведено, що кількість грошей повинна відповідати кількості товарів, виготовлених у країні. Штучне зменшення грошей в обігу призводило до зниження купівельної спроможності населення і спаду виробництва, а збільшення грошей в обігу — до зростання цін, інфляції.

З метою нормалізації світового грошового обігу Ліга Націй у 1920 р. провела міжнародну фінансову конференцію, на якій розглядалися шляхи і методи подолання емісії, що набула поширення в багатьох країнах у роки Першої світової війни. Через рік Ліга Націй доручила професору Касселю проаналізувати стан світового грошового обігу. Цей аналіз показав, що основним засобом подолання грошової емісії більшість країн вважала дефляцію. Процес дефляції диктував зниження цін і заробітної плати, обмеження кредиту за рахунок введення надто високого банківського відсотка. Це мало привести до падіння купівельної спроможності населення і завдяки цьому — зростання вартості грошей. Дефляція повинна була допомогти реалізувати популярну на той час ідею, що нормальні економічні умови можна створити, коли повернутися до довоєнного рівня цін.

Кассель довів, що дефляція у США, Англії боляче вдарила по виробництву, оскільки зробила його збитковим. Крім того, процес дефляції в деяких країнах розпочався тоді, коли в інших ще не було припинено процес емісії. Це призвело до розбалансування міжнародної валютної системи і порушення усталеності міжнародних розрахунків. Саму ідею повернення до довоєнного рівня цін Кассель вважав неприйнятною⁹.

Висновки Касселя були відомі як фахівцям у галузі грошового обігу, так і керівникам Наркомфіну РСФРР. Останні ознайомили з цими висновками фінансове відомство УСРР. Отже, працівники керівних фінансових органів України були знайомі з проблемами світового грошового обігу і запропонованими рішеннями. В Росії і в Україні погляди Касселя на роль грошей у ринковому господарстві, методи корегування грошового обігу поділяли вчені-економісти, що належали до дореволюційної школи політекономії — Л. Юровський, Н. Кутлер та ін. Ця школа володіла могутнім інтелектуальним потенціалом, який могла використати державна партія для вирішення економічних проблем.

На початку 20-х років грошова система РСФРР та УСРР була розбалансованою. Інфляція, що набула поширення в роки Першої світової війни, переросла у гіперінфляцію. Реальна вартість 100 тис. крб. дорівнювала вартості однієї довоєнної копійки¹⁰. В обігу знаходилися золоті монети царського карбу, "керенки" Тимчасового уряду, гроші УНР, гетьманської Української держави, радянські грошові знаки, гроші місцевих і приватних випусків. Водночас у розрахунках використовувалась іноземна валюта. За підрахунками Р. Й. Тхоржевського, на території України в обігу знаходилися гроші та їх сурогати близько 7 тис. найменувань¹¹.

Наркомат фінансів УСРР був об'єднаний з аналогічним комісаріатом Росії. Вищим фінансовим органом республіки було Управління уповноваженого народного комісара фінансів РСФРР при Раднаркомі УСРР. Договір між Україною та РСФРР від 28 грудня 1920 р. і постанова РНК УСРР від 25 січня 1921 р. у загальних рисах визначили взаємовідносини країн у сфері фінансів, а також порядок призначення і затвердження уповноваженого Наркомфіну Росії при РНК УСРР, не зачіпаючи взаємовідносини фінансових апаратів. Угода між Народним комісаріатом фінансів РСФРР та його уповноваженим в Україні стала основою будівництва фінансового апарату УСРР. Вона визначила, по-перше, відносини НКФ і уповноваже-

ного та місцевих фінансових органів. По-друге, дозволила Народному комісаріату фінансів України самостійно складати бюджет по необ'єднаних наркоматах. По-третє, складати місцевий бюджет. Було також затверджено положення про взаємовідносини уповноваженого НКФ Росії при РНК УСРР з Наркомфіном РСФФР¹².

Уповноважений НКФ РСФФР розглядався як представник НКФ Росії на території України. Народний комісаріат фінансів Росії реалізовував фінансову політику державної партії через уповноваженого. Останній складав держбюджет України і подавав на розгляд законодавчого органу. Через нього і за його візою затверджувалися прибуткові та витратні кошториси об'єднаних комісаріатів. Уповноважений також контролював рух грошових ресурсів. Він брав безпосередню участь у нормалізації грошового обігу на території України. В управлінні уповноваженого існували бюджетний, податковий, валютний підрозділи та управління місцевими бюджетами, управління справами¹³. Структура губфінвідділів у різних регіонах України на початку 20-х рр. була неоднаковою. З метою її уніфікації було запропоновано у складі губфінвідділів виокремити управління справами, розрахунково-операційний відділ, відділи прямих і непрямих податків¹⁴. Директиви уповноваженого НКФ РСФФР були обов'язковими для місцевих фінансових органів. Вся фінансова політика, зокрема грошова, визначалась у Москві.

Керівним органам КП(б)У відводилася роль провідників рішень РКП(б). Усі проблеми грошового обігу, що виникали в УСРР (невчасне надходження розрахункових знаків, а потім і червінців, дефіцит валюти для операцій Укрзовнішторгу, розмінна криза), розглядалися на засіданні політбюро ЦК КП(б)У, але вирішувались у Москві.

З переходом до непу було скасовано обмеження грошового обігу. Згідно з постановою Раднаркому УСРР від 19 липня 1921 р. громадянам надавалося право мати на руках, переказувати, вносити на поточні рахунки будь-які суми грошей, що не могли бути ні заарештовані, ні конфісковані без рішення судових органів¹⁵. Це певною мірою знімало з власників грошей почуття страху, пов'язаного з можливою їх втратою. Водночас Наркомфіну пропонувалося розгорнути мережу своїх кас з метою розвитку внескових операцій і залучення у грошовий обіг приватного капіталу. Радзнаки в Україну надходили із запізненням, нерегулярно, що викликало політичні ускладнення¹⁶. Вони швидко втрачали свою купівельну силу, що змушувало господарників обертати їх у товар, хоча він був їм непотрібний. За свідченням Л. Н. Юровського, господарські підприємства "перетворились у якісь універсальні магазини, що зберігали на своїх складах все що завгодно, аби не тримати у касі падаючих радзнаків"¹⁷.

Оздоровлення фінансів було визнано першочерговою справою тільки восени 1921 р. 10 жовтня 1921 р. ВЦВК прийняв декрет "Про заходи щодо впорядкування фінансового господарства". У ньому запроваджувався поширений серед партійців-господарників погляд на фінанси як віджите явище¹⁸. Господарські органи зобов'язувалися згідно з цим декретом вжити заходів до збільшення державних доходів і здійснення політики найсуворішої ощадливості у витраті коштів, щоб максимально скоротити емісію радзнаків¹⁹. Дія декрету автоматично поширювалася на Україну, а 4 січня 1922 р. його текст був продубльований постановою ВУЦВК під цією ж назвою²⁰.

12 жовтня 1921 р. було започатковано Державний банк. Він мав налагодити грошовий обіг, сприяти розвитку народного господарства, оволодіти внутрішнім ринком і торговельним оборотом. Тоді ж В. І. Ленін відправив повпредом у Берлін М. М. Крестінського, який з 1918 р. працю-

вав наркомом фінансів, аніскільки в них не розбираючись. Фактичним керівником фінансового відомства на посаді заступника наркома фінансів став Г. Я. Сокольніков.

Оздоровлення грошової системи останній намагався домогтися регулюванням системи грошового обігу і розробкою засад грошової реформи. Заходи правлячої партії щодо впорядкування грошового обігу характеризувалися непослідовністю. Для подолання дефіциту бюджету М. М. Крестінський не знайшов іншого шляху, ніж емісія. Декретом Раднаркому РСФРР від 11 червня 1921 р. було започатковано проведення емісій і в умовах непу. Спочатку було випущено розрахункові знаки номіналом 100, 250, 500, 1000, 5000 та 10 000 крб. Через місяць РНК РСФРР санкціонувала проведення ще однієї емісії. У грошовий обіг було випущено радзнаки вартістю у 25 000, 50 000 і 100 000 крб. Тоді ж було випущено в обіг термінові безвідсоткові зобов'язання РСФРР вартістю 1,5 та 10 млн. крб.²¹ Випуск грошей великого номіналу свідчить про високі темпи інфляційних процесів.

Інфляція, що поглиблювалася, не дозволяла здійснювати точні кошторисні розрахунки на тривалий час. Тому було зроблено спробу запровадити умовну грошову одиницю — довоєнний карбованець з переведенням у неї радзнаків. Майже рік (листопад 1921 — листопад 1922 р.) розрахунки проводились у довоєнних карбованцях. Практика довела не ефективність такої системи. З листопада 1922 р. використовувалася інша умовна грошова одиниця — золотий карбованець. Почали публікуватись офіційні курси золотого карбованця та іноземних валют. Але й це не врятувало радзнак.

XI Всеросійська конференція РКП(б) (грудень 1921 р.) як одне з основних завдань по відбудові господарства назвала "відновлення грошового обігу на металічній основі (золото), першим кроком до якого є неухильне проведення плану обмеження випуску паперових грошей"²². IX Всеросійський з'їзд рад конкретизував завдання щодо скорочення емісії, вказавши один з вірогідних її шляхів — систематичне проведення податкової політики й платності господарських послуг. Водночас йшли пошуки можливостей вилучення з обігу надлишкової кількості грошових знаків. Однак інфляція розвивалася такими темпами, що впоратися з господарськими проблемами влада могла лише знову запустивши друкарський верстат. А державна партія на XI своєму з'їзді висувала завдання "припинення знецінення грошових знаків", "відновлення золотого забезпечення грошей"²³.

Прагнучи їх реалізувати, влада провела дві деномінації — у листопаді 1921 р. та у грудні 1922 р. З вересня 1921 р. по 1 червня 1922 р. було випущено 21 050 млн. у знаках 1922 р.²⁴. Один карбованець нового грошового знака дорівнював 10 000 крб. кредитних білетів і розрахункових знаків усіх попередніх випусків²⁵. Обміну підлягали кредитні білети зразка 1918 р., розрахункові знаки зразків 1919, 1920 та 1921 рр. і безвідсоткові термінові зобов'язання РСФРР випуску 1921 р.²⁶

Нові знаки було випущено вартістю 50 коп., 1, 3, 5, 10, 25, 50, 100, 250, 500, 1000 крб. Однак скоро стало очевидним, що для розрахунків потрібні грошові знаки більшої вартості. У липні 1922 р. в обіг було випущено гроші вартістю 5 та 10 тис. крб.²⁷ Для організації обміну старих розрахункових знаків створювався спеціальний обмінний фонд грошей зразка 1922 р. Оскільки існувала можливість використання нових грошових знаків як оборотні кошти касових установ, Наркомфін акцентував увагу на необхідності використання грошових знаків 1922 р. за призначенням²⁸. З липня 1922 р. усі каси уповнаркомфіну та Всеукраїнської контори Держбанку

припинили видачу грошових і розрахункових знаків, випущених в обіг до 1922 р. У процесі обміну Наркомфін вилучив з обігу 55 трильйонів крб. усіх попередніх випусків²⁹.

У травні 1922 р. на допомогу Г. Я. Сокольнікову з України було викликано в Москву і призначено на посаду заступника наркома фінансів талановитого господарника М. К. Владимірова. На посаду наркома фінансів восени 1922 р. було призначено Г. Сокольнікова. Саме вони залучили до роботи в Наркоматі багатьох видатних фінансистів з числа дореволюційних спеціалістів, які опрацювали засади грошової реформи.

Спробою обмеження і скорочення емісій було введення безгрошових взаємних розрахунків для усіх центральних урядових установ, державних промислових, торговельних і комунальних підприємств та установ. У Всеукраїнській конторі Держбанку було створено відділ взаємних розрахунків. Ці заходи запроваджувалися навмання, про що свідчить останній пункт постанови УЕР від 21 серпня 1922 р., в якому пропонувалось уповнаркомфін у розробити звернення до фінорганів, установ і підприємств з метою з'ясування ефективності безгрошових розрахунків.

Незважаючи на неодноразовий випуск грошей, їх постійно не вистачало. У складній ситуації опинилась УСРР, оскільки радзнаки друкувались у Москві і надходили в Україну нерегулярно, в обмеженій кількості. Відсутність готівки зв'язувала руки господарським органам. Не випадково питання про своєчасне надходження грошей в Україну неодноразово порушувалося на рівні ЦК КП(б)У. Особливо гостро відчувався дефіцит радзнаків у губернських центрах, портах, селах України. Місцеві органи влади часто вдавалися до нецільового використання радзнаків, що вважалося порушенням фінансової дисципліни. Ця практика набула такого поширення, що Раднарком відреагував постановою, яка забороняла розбронювання місцевими органами грошових знаків³⁰. За порушення цієї постанови винних мали притягнути до суду ревтрибуналу. Однак потреба у грошах була такою великою, що перспектива покарання не зупиняла місцеві органи влади. Розбронювання грошових знаків губвиконкомом, губекономрадами та іншими місцевими органами стало системою. Тож ВУЦВК продублював постанову Раднаркому про заборону розбронювання радзнаків на місцях³¹.

Постановою від 24 жовтня 1921 р. РНК УСРР заборонила приватним особам, організаціям та установам, за винятком органів Наркомфін, купівлю у приватних осіб і громадських організацій золота, платини й іноземної валюти³². Цим самим підірвалися основи чорного ринку. В грудні 1921 р. Раднарком України уточнив: монопольне право купівлі і продажу на території УСРР іноземної валюти та дорогоцінних металів у зливках

і монетах надавалося Всеукраїнській конторі Держбанку та її відділенням³³. Офіційний курс на дорогоцінні метали й іноземну валюту встановлював Держбанк.

Вивіз благородних металів і дорогоцінних каменів дозволявся не більш як на 50 крб. золотом по курсу Держбанку на кожну особу. Крім того, можна було вивезти один золотий або срібний годинник, одну весільну обручку, а також один фунт виробів із срібла³⁴. Нормалізації грошового обігу сприяла заборона тримати у касах державних підприємств, об'єднань та установ грошей більше, ніж це потрібно для виплати заробітної плати і довше, ніж один місяць. Після цього терміну усю готівку треба було здати у касу уповнаркомфін. Восени 1922 р. було дозволено ввіз з-за кордону виробів з благородних металів з дорогоцінним камінням і без нього у кількості, необхідній для власного використання. Монети і валюта на суму більш як 500 крб. золотом підлягали обов'язковій здачі у митні

установи для внесення на поточний рахунок у Держбанк з наступним одержанням у тій же валюті³⁵.

У травні 1923 р. було дозволено установи по купівлі-продажу золота і срібла у зливках, іноземної валюти, а також операції з чеками і векселями, виписаними в іноземній валюті. Вони мали здійснюватись або на фондовій біржі, або через кредитні установи, які мали право на здійснення валютних операцій. Якщо державне чи кооперативне підприємство або установа не є членом фондової біржі, або фондового відділу товарної біржі, вони повинні були одержати дозвіл особливої валютної наради при уповноваженому НКФ на кожну таку операцію. ВУЦВК зобов'язував такі підприємства й установи, а також приватних осіб тримати валюту на поточному рахунку Всеукраїнської контори Держбанку. Усі члени та постійні відвідувачі фондових бірж і фондових відділів товарних бірж мали щомісяця подавати відомості про свої валютні операції особливої валютній нараді. Таку ж інформацію подавали й державні та кооперативні підприємства, приватні особи, що мали дозвіл на зовнішньоторговельну діяльність. Отже, постанова ВУЦВКу встановлювала всеохоплюючий контроль держави над валютними операціями, як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках.

Водночас із заходами по нормалізації грошового обігу йшла розробка засад реформи. В історію вона ввійшла під назвою "реформа Сокольнікова". Деякі автори намагаються заслугу у проведенні грошової реформи 1922—1924 рр. приписати лише наркомфіну Г. Я. Сокольнікову³⁶. Не зменшуючи ролі останнього у підготовці і проведенні реформи, слід пам'ятати, що її основи є результатом колективного розуму і праці багатьох людей — учених, фінансистів, керівників фінансових органів, промисловців і підприємців у галузі торгівлі.

В історико-економічній літературі є дві точки зору щодо її підготовки. Перша розкрита у працях відомого російського економіста В. Ю. Маневича³⁷, який стверджує, що "з перших днів радянської влади В. І. Ленін, партія більшовиків прагнули упорядкувати грошовий обіг, налагодити кредитування та фінансування народного господарства, побудувати централізовану систему ціноутворення". В. Ю. Маневич також наголошує, що грошова реформа готувалася ще у 1918 р. Такої ж думки дотримується й Р. Й. Тхоржевський³⁸.

Ю. Голанд у статті "Фінансова стабілізація і вихід з кризи" доводить, що "характерною рисою політики "воєнного комунізму", яка проводилася у 1918—1920 рр., був курс на ліквідацію грошового обігу"³⁹. Наведемо кілька фактів. Прийшовши до влади у жовтні 1917 р., більшовики успадкували розхитану фінансову систему. НКФ РСФРР визнавав, що "в перші роки після Жовтневої революції при замерзлій промисловій діяльності, при порушеному товарообігу і повній ізоляції від економічного зв'язку з закордонними ринками уряд змушений був максимально звертатися до допомоги друкарського верстата"⁴⁰. Першим кроком у цьому напрямі була емісія грошей, підготовлена ще Тимчасовим урядом. Перші радянські гроші — радзнаки — з'явилися в обігу у березні 1919 р. Водночас з емісією радзнаків державна партія проводила політику обмеження грошового обігу, заборонивши вільну торгівлю, запровадивши натуралізацію заробітної плати, ліквідувавши комунальні платежі тощо. Отже, В. І. Ленін, правляча партія у 1918 р. готувалися до ліквідації існуючої грошової системи й аж ніяк не ставили за мету створення стійкої радянської грошової одиниці. Визнання необхідності оздоровлення грошової системи прийшло значно пізніше.

Першим, хто запропонував конкретний шлях реформування грошового обігу, був Н. Кутлер. Навесні 1921 р. він запропонував ввести в обіг

золоту монету, одночасно припинивши емісію паперових грошей. А для подолання дефіциту бюджету було запропоновано замінити натуральний податок грошовим. Однак його ідеї щодо оздоровлення грошової системи не знайшли підтримки.

В Інституті економічних досліджень НКФ РСФРР обговорювався й інший проект стабілізації грошового обігу. Його автор — В. Тарновський — запропонував ввести в обіг банкноти, які б розмінювалися на золото. Паперові радзнаки і банкноти, забезпечені золотом, мали б знаходитися в обігу паралельно. Ця пропозиція теж не була реалізована.

Питання про заходи щодо врегулювання грошового обігу обговорювалося на великій нараді, організованій Держбанком у листопаді 1921 р. Більшість її учасників (в роботі наради брали участь, крім керівників Наркомфіну і Держбанку, науковці, промисловці і фінансисти) визнала, що вирішити проблему стабілізації грошової системи можна лише на основі відбудови економіки в цілому⁴¹. Пошуки засобів оздоровлення грошової системи тривали.

Проте життя, зокрема, зростання цін на продукти харчування, використання золота для закупівлі продовольства на зовнішньому ринку диктували необхідність якнайшвидшого вирішення питання врегулювання грошового обігу. 25 червня 1922 р. заступник голови Раднаркому О. Риков підписав декрет про надання Держбанку права випуску банківських білетів — червінців. Для проведення грошової реформи було створено мінімальний стабілізаційний фонд у вигляді валютних ресурсів. До 1 січня 1923 р. золотий та інвалютний запас Держбанку становив 15 млн крб.⁴² Перші радянські червінці були випущені в обіг наприкінці 1922 р. На чверть вони були забезпечені золотом, а на три чверті — короткотерміновими зобов'язаннями та високоліквідними товарами. Один червінець дорівнював 10 крб. золотом дореволюційного карбування.

Декретом Раднаркому РСФРР від 15 липня 1922 р. Держбанку надавалося право випустити в обіг банківські білети у 10, 25, 50 та 100 червінців. Однак цей декрет не було реалізовано. Основна причина полягала в тому, що 10 червінців дорівнювали приблизно сумі десяти середньомісячних зарплат. Користуватися такою грошовою одиницею у повсякденному житті було неможливо. Тоді ж було прийнято рішення про емісію грошових знаків зразка 1923 р. Один карбованець зразка 1923 р. дорівнював 100 крб. зразка 1922 р.⁴³ Це була друга деномінація радзнаків. Всі розрахунки з 1 січня 1923 р. проводились у нових радзнаках. Як бачимо, в обігу знаходились і червінці, і радзнаки, тобто по суті була реалізована ідея В. Тарновського про паралельні грошові знаки.

Система двох валют — червінців і радзнаків — розглядалась як тимчасова, розрахована на перехідний період до встановлення стійкої валюти. Г. Я. Сокольніков писав: "Грошовий обіг у перехідну епоху є... ланкою, яка пов'язує внутрішній і зовнішній ринки. Нормальний розвиток зовнішньої торгівлі вимагає стійкого співвідношення між грошима внутрішнього обігу і грошима світового ринку. Оскільки грошима світового ринку є золото, з цього випливає необхідність стійкого курсу внутрішньої валюти щодо золота"⁴⁴. Зрозуміло, що, незважаючи на паралельний обіг червінця і радзнаків, червінці викликали більшу довіру. Підприємства, приватні особи, розуміючи неминучість нових емісій радзнаків, намагалися свої кошти перевести у червінці. Це привело до зростання попиту і курсу червінця, вираженого в карбованцях. Призначення ж грошових одиниць було різним. Радзнаки випускалися для покриття бюджетного дефіциту, а червінці мали забезпечити нормальний господарський обіг. З 15 лютого 1924 р. емісія старих грошових знаків — радзнаків — була завершена, і починається поступовий обмін тих, що були в обігу, на червінці.

Операції по викупу радзнаків в Україні розпочалися 10 травня 1924 р. Дефіцит червінців відчувався у Запоріжжі, на Поділлі, Волині, Харківщині та в інших великих містах України, де й до реформи в обігу в основному знаходилася золота і срібна монета старого карбу. Нестача червінців призвела до підвищення цін на золото і срібло, що свідчило про недовіру населення до радянської валюти. Для ліквідації кризи було заборонено приймати золоту і срібну монету старого карбу як платіжний засіб по єдиному сільськогосподарському податку та як засіб платежу за облігації селянського займу, заборонено хлібозаготовчу скупку таких монет. Такі заходи стабілізували становище грошового ринку.

Оскільки до 1924 р. в обігу була лише валюта у великих купюрах, то відразу ж виник розмінний голод, який внаслідок зростання випуску червінців загострювався. До того ж обмін проводився у великих торговельних центрах. Політбюро ЦК КП(б)У констатувало, що валюта залишається в губернських містах, не доходячи до округів⁴⁵.

В селі ж, навіть, у 1924 р. розмінити гроші було важко. Це викликало у селян незадоволення. Дефіцит розмінної валюти позначився на торгівлі й роботі транспорту. Тому вживалися заходи по збільшенню випуску дрібних купюр, їх нагромадженню для забезпечення нормальної роботи великих ярмарків, в першу чергу Контрактового.

М. Глейзер розповідає, що коли в селі Григоріополі Одеської губернії у березні 1924 р. з'явився перший радянський гривеник, то його щасливий власник став показувати цю монету в базарний день на торговельному майдані села. За власником гривеника ходили ватагою більшою, ніж за ведмедем, якого незадовго до цього водили селом⁴⁶.

Наркомфін СРСР шукав шляхи подолання розмінної кризи. На тримісячну роботу було переведено Ленінградський Монетний двір, запропоновано карбувати срібну і мідну монету в Одесі на штампувальних підприємствах, що входили до об'єднання електромеханічних заводів. Однак брак коштів, фахівців, досвіду зробили цю справу нереальною. Тоді ж, за посередництвом колишнього глави уряду УСРР, а тепер повноважного представника СРСР у Великій Британії Х. Раковського, було вирішено розмістити замовлення на карбування радянських монет у Лондонському Монетному дворі, на заводі "Кінгс Нортон Метал Корпорейшн Лімітед" та Бірмінгемському Монетному дворі. Проте для виконання цих замовлень потрібен був час, а проблему розмінного голоду вимагалось розв'язати негайно. Тож влада терміново випустила в обіг розмінні паперові бони вартістю 1, 2, 3, 5 та 50 копійок.

З квітня по серпень 1924 р. в Україну надходила у потрібних кількостях срібна і мідна монета. Нормалізувався товарообіг. Розмінний голод було подолано. Подолання розмінної кризи, стабільність червінця в середині 1924 р. позитивно вплинули на стан внутрішнього ринку. В усіх губерніях УСРР було зареєстровано оживлення дрібної торгівлі, збільшення обігу біржової торгівлі, посилення притоку грошей в ощадні каси.

Внаслідок грошової реформи 1922—1924 рр. склалася грошова система, характерною рисою якої була взаємодія двох нерозмінних видів грошей: банкнот і казначейських білетів. Банкноти забезпечувалися золотом, але золотий грошовий обіг був відсутній. Червінець, як основа валютної системи СРСР мав, з одного боку, взаємозв'язок, з іншого, — автономію свого валютного курсу і внутрішньої купівельної спроможності.

Грошова політика партії першої половини 20-х років була важливою складовою загальної економічної політики більшовиків. Вона визначалася станом ринкових відносин, зокрема, проблемами внутрішнього товарообігу. В 1921 р., коли найгостріше відчувалися наслідки неврожаю, брак

промислових товарів, а бюджет був дефіцитним, держава вдається до емісії розрахункових знаків, і грошова маса різко зростає. Влада шукає засоби стабілізації грошової системи. У 1922 р. внаслідок позитивних зрушень у господарстві (переведення частини промислових підприємств на госпрозрахунок, виникнення синдикатів, поява бірж і ярмарків) проблема реформування грошової системи набуває особливої актуальності. В цих умовах приймається рішення про запровадження стійкої радянської валюти — червінця. Поступовий, "безстресовий" перехід до нової грошової одиниці повинно було забезпечити паралельне використання радянських розрахункових знаків і червінців. Економічна ситуація 1923 р. характеризувалася швидким розвитком промислового виробництва внаслідок залучення у виробництво законсервованих раніше основних фондів. У січні того ж року курс червінця на вільному ринку становив 4,36 дол. Купівельна спроможність радзнаку падає. Ціни на промтовари різко зростають, що призводить аж до виникнення "кризи збуту". Остання була подолана адміністративним шляхом.

Отже, розвиток ринкових відносин покликав до життя грошову реформу 1922—1924 рр. Стан ринку, коливання ринкової кон'юнктури корегували її проведення. Разом з тим стан грошового господарства впливав на розвиток ринку. Очевидні взаємозв'язок і взаємообумовленість стану ринкових відносин і грошової системи першої половини 20-х років.

Таким чином, грошова політика правлячої партії визначалася, виходячи з основної проблеми більшовиків початку 20-х рр. — зняття соціальної напруги та збереження влади в своїх руках. Допускаючи в країні ринкові відносини, партія встановлювала жорстокий контроль за їх розвитком, застосовуючи для цього, як правило, засоби адміністративного впливу. Більшовикам вдалося запровадити власну конвертовану валюту. Однак зберегти престиж червінця вони не змогли. З початком індустріалізації державна партія знову повертається до практики емісії.

¹ Ю р о в с к и й Л. Н. Денежная политика Советской власти (1917—1927 гг.). — М., 1928.

² Сокольников Г. Денежная реформа и пути ее закрепления. — М., 1924.

³ Дмитрієнко М., Ющенко В., Литвин В., Яковлева Л. Гроші в Україні. — К., 1998.

⁴ Д е р е в'я н к і н Т. Л., Толстое Р. Д. З історії введення стійкої валюти в країні на початку 20-х рр. // Історія народного господарства та економічної думки України. — К., 1995. — Вип. 28. — С. 13-20.

⁵ Гриценко О. Гроші та грошово-кредитна політика. — К., 1996.

⁶ Ч е р н я к В. З. Деньги. — М., 1997.

⁷ Б е р е з и н И. Краткая история экономического развития. — М., 1998.

⁸ Лойберг М.Я. История экономики. — М., 1997. — С. 93.

⁹ ЦДАВОВУ, ф. 30, оп. 1, спр. 252, арк. 80.

¹⁰ Лукашевич Л. М. Україна: історико-економічний огляд. — К., 1997. — С. 157.

¹¹ Тхоржевський Р. Й. Паперові грошові знаки і бони як історико-економічні джерела і об'єкт боністики (1917—1925 рр.). Автореф. дис... докт. іст. наук. — К., 1995. — С. 2.

¹² Див.: Экономическая жизнь. — 1922. — 25 авг.

¹³ ЦДАВОВУ, ф. 30, оп. 1, спр. 372, арк. 48.

¹⁴ Там же, арк. 50.

¹⁵ Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Украины (далі — СУ). — 1921. — № 14. — Ст. 447.

¹⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 13, арк. 1а.

¹⁷ Цит. за: Е ф и м к и н А. П. Дважды реабилитированные. — М., 1991. — С. 88.

¹⁸ На початку 20-х рр. курс державної партії на створення безгрошового нетоварного господарства почав уже обґрунтовуватися теоретично. Див., наприклад: С т р у м и л и н С. Г. Проблемы трудового учета // Вестник труда. — 1921. — № 1—2; Чайнов А. В. Методы безденежного учета хозяйственных предприятий. — М., 1921.

- ¹⁹ Собрание узаконений РСФСР. - 1921. - № 69. - С. 550.
- ²⁰ Сборник постановлений и распоряжений ВУЦИК Советов VI созыва. — Харьков, 1923. - С. 138.
- ²¹ Дмитрієнко М., Ющенко В., Литвин В., Яковлева Л. Назв, праця. — С. 638.
- ²² Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. — Т. 1. — М., 1967. — С. 261.
- ²³ Там же. - С. 303, 304.
- ²⁴ ЦДАВОВУ, ф. 30, оп. 1, спр. 218, арк. 124.
- ²⁵ СУ. - 1921. - № 25. - Ст. 733.
- ²⁶ ЦДАВОВУ, ф. 30, оп. 1, спр. 218, арк. 125.
- ²⁷ СУ. - 1922. - № 29. - Ст. 447.
- ²⁸ ЦДАВОВУ, ф. 30, оп. 1, спр. 218, арк. 125 зв.
- ²⁹ Д м и т р і є н к о М., Ющенко В. та ін. Назв, праця. — С. 102.
- ³⁰ СУ. - 1921. - № 19. - Ст. 533.
- ³¹ Там же. - № 23. - Ст. 664.
- ³² Там же. - № 21. - Ст. 615.
- ³³ Там же. - № 26. - Ст. 776.
- ³⁴ Там же. - 1922. - № 44. - Ст. 652.
- ³⁵ Там же. - № 19. - Ст. 533.
- ³⁶ Див.: Березин И. Указ. соч. — С. 187.
- ³⁷ М а н е в и ч В. Е. Развитие теории денежного обращения в советской экономической литературе. — М., 1986. — С. 15.
- ³⁸ Тхоржевський Р. Й. Назв, праця. — С. 34.
- ³⁹ Коммунист. - 1991. - № 3. - С. 54.
- ⁴⁰ ЦДАВОВУ, ф. 30, оп. 1, спр. 218, арк. 34.
- ⁴¹ Коммунист. - 1991. - № 3. - С. 54.
- ⁴² Д е р е в ' я н к і н Т. І., Толстов Р. Д. Назв, праця. — С. 15.
- ⁴³ СУ. - 1922. - № 47. - Ст. 703.
- ⁴⁴ Цит. за: Н и к и т и н М. И. Г. Я. Сокольников // Истоки. Вопросы истории народного хозяйства и экономической мысли. — М., 1990. — Вып. 2. — С. 311.
- ⁴⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 52, арк. 32.
- ⁴⁶ Г л е й з е р М. Проект чеканки советских медных монет в 1924 г. в Украине // Нумизматика и фалеристика. — 1997. — № 8. — С. 7.

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

З історії релігії та церкви

І. П. ВОРОБІЙОВА (Київ)

Християнські свята в середньовічному Києві

В аспекті вивчення духовної культури давньоруського суспільства тема, що розглядається автором, становить безперечний інтерес як предмет дослідження вітчизняної медієвістики.

Здавна найважливіші свята, котрі відзначали в Києві протягом року, були пов'язані з шануванням Пресвятої Богородиці, святих Климента, Миколи, Михайла та інших, які входили до київського пантеону святих¹.

Храмове свято св. Софії — Премудрості Божої припадало на 8 вересня. Воно починалося службою Різдва Богородиці. В цей день тисячі християн збиралися до Софійського храму. Віруючі вважали, що кожний, хто погляне на Богоматір-Оранту, отримає небесне покровительство. Вони були переконані: доки стоїть в храмі св. Софії "Непорущна стіна", доти стоятиме й Київ.

Культ Богородиці-Заступниці був домінуючим у сакральній культурі Києва². Її вважали покровителькою Київської держави. Свято Різдво Бо-

городищі, чи Мала Пречиста, — перше в циклі великих дванадесятих свят. Андрій Критський називає його "початком свят", але за часом появи Різдва Богородиці чи не одне з найостанніших серед дванадесятих³. Остаточно воно встановилось у VI ст. 8 вересня, коли жнива вже закінчилися, врожай обмолочений, а зерно засипане в засіки, відзначалось язичницьке свято збору врожаю. Тому саме цього дня було встановлене нове свято, пов'язане з подіями священної історії, — Різдво Богородиці.

Друге велике християнське свято — свято Воздвиження Хреста Господня. Церковна легенда розповідає, як у 311 р. імператор Костянтин перед вирішальною битвою з Максенцієм побачив на сонці хрест. Вночі уві сні йому з'явився Ісус Христос і наказав виготовити військовий стяг з таким хрестом. Здобувши перемогу над римським імператором, Костянтин звелів спорудити свою статую, яка тримала військовий стяг з хрестом. У 324 р. мати Костянтина Олена ходила на прощу в Палестину, де знайшла Життєдайний Хрест Господень. В пам'ять цієї події почали споруджувати храми. 13 вересня 335 р. в Єрусалимі було освячено храм, закладений Оленою, а наступний день став днем свята Воздвиження Хреста Господня.

614 р. на Палестину, яка потрапила під владу Візантії, напали перси. Вони пограбували Єрусалим, захопили святині, серед них — Хрест Господень. Лише через 14 років імператор Іраклій, розбивши персів (628 р.), повернув Хрест у Єрусалим. Він сам вніс його до храму. З приводу такої події відбувся урочистий молебен, і Хрест було знову воздвигнуто.

Перший християнський імператор Костянтин Великий, канонізований Східною Церквою, був для київських князів ідеалом християнського правителя. З ним часто порівнюють князя Володимира⁴. Так, Іларіон у "Слові про закон і благодать" зазначав: він "сь матерію своєю Еленою кресть от Іерусалима принесьше.., ты же сь бабою твоею Ольгою кресть от новаго Іерусалима — Константина града"⁵. А Яків Мніх у "Пам'яті і похвалі князеві Володимирі" ніби продовжує: "И ты, блаженый княже Володимерю, подобно Константину Великому створи. Яко же онъ... приведе къ Богу святымъ крещеньемъ бесчисленное множество, и требиша б'ѣсовская потреби, и храмы идольския раздруши, и церквами украси всю вселеную и грады, и заповіла въ церквахъ памяти святыхъ творити п'ѣньи и молитвами и празднигы праздновати на славу и на хвалу Богу. Тако же и блаженный князь Володимеръ створи с бабою своєю Ольгою"⁶.

Пам'ять Костянтина та Олени кияни шанували і в 15 день травня, але великим це свято не було.

Виняткове місце в сакральній культурі Києва належить святу Покрова Пресв. Богородиці. За царювання Льва VI Філософа, під час облоги Константинополя сарацинами Св. Андрій Юродивий зі своїм учнем Єпіфанієм, перебуваючи у Влахернському храмі, побачили Богородицю, яка розкрила над віруючими свій омофор(покрову). Після цього підбадьорені греки відбили сарацинів. Облогу було знято. На згадку про цю подію з 1 жовтня 910 р. встановлено свято Покрова Пресвятої Богородиці.

Існують дві версії стосовно появи свята Покрова в Руській Церкві: 1) воно має київське походження; 2) було встановлене Андрієм Боголюбським у Володимире-Суздальське му князівстві. Наведемо докази на користь першої версії.

Церква Успіння Пресв. Богородиці в Києво-Печерській Лаврі зведена грецькими будівничими, котрим перед поїздкою до Києва, як повідомляє Києво-Печерський патерик, Цариця Небесна сказала: "Хощу церковь възградити себ-ѣ въ Руси, въ Киев-ѣ... Прииду же и сама видати церкве и в ней хощу жити"⁷. Грецькі майстри принесли з собою дарунок Божої Матері — мощі мучеників та Ікону Пресв. Богородиці з Влахернського Хра-

му. Отже, Успенська церква мала безпосередній зв'язок з Константинопольським Влахернським храмом. Як свідчать літописи, у Києві існував храм, який часом називали Влахернським: "...Кончаща верхъ стѣга Бца на Клов-Ѣ заложенъ беи Стефаном игуменом Печерськы"⁸. Уславлюючи діяльність Ярослава Мудрого, митрополит Іларіон підкреслював: "Славный градъ Киевъ величествомъ яко в-ѣнцемъ обложилъ, пр'ѣдал люди твоя и градъ святѣи всеславныи скорби на помощь хрестианомъ святѣи Богородици". Простежується подібність культу Богородиці-Заступниці, покровительки Києва, якій присвячувалась переважна більшість храмів столярного града, до ідеї Покрови Богородиці: "Град, почитающий Тя и по долгу славящий, покрывавши, Пречистая, Твоим омофором честным от нахождения противных, от глада же и трусла, и междоусобных брани"⁹.

Ймовірно, що в Києві свято Покрова Пресв. Богородиці було встановлено в 1103 р. за ігумена Києво-Печерського монастиря Феоктиста з ініціативи Володимира Мономаха. Того дня церква служила Акафіст Покрові Богоматері, в якому повторювалися слова: "Радуйся, радосте наша, покрый нас від усякого зла честним своїм омофором"¹⁰.

До пантеону київських святих входив св. Дмитро з Солуні. За відкрити проповідь християнської віри імператор Максиміліан звелів ув'язнити його і стратити 26 жовтня 306 р. Відомо, що 597 р., коли авари взяли в облогу Солунь, саме св. Дмитро врятував мешканців рідного міста. Його бачили на білому коні і в білому одязі. Допоміг він солунянам і при нападі болгар (1040 р.). Св. Дмитро був християнським покровителем київського князя Ізяслава. Пам'ять св. Дмитра кияни шанували 26 жовтня — в день його загибелі.

Християни Києва відзначали 8 день листопада як "Собор Архістратиґа Михаїла". Свято "Собору" святих ангелів на чолі з Архангелом Михаїлом відоме з ГУ ст. Слід зазначити, що культ ангелів, які виконують важливу роль у встановленні Царства Божого на землі, мав величезне значення. Віруючі вважали Архангела Михаїла захисником віри, великим князем небесних сил, борцем проти зла. Він був християнським покровителем візантійського імператора Костянтина, Карла Великого й Оттона III. Архістратиґа Михаїла шанували й київські князі¹¹. Святополк Ізяславич на честь свого святого заступника збудував у Києві 1108 р. Михайлівський Золотоверхий монастир. 8 листопада вперше відзначалося храмове свято Золотоверхого собору. Християни збиралися на урочисту службу. Залита світлом церква мала чудовий вигляд, коли під час літургії розчинялися срібні Царські врата, очі киян зупинялися на фресках і мозаїках. Головною святинею храму були мощі св. Варвари. 8 листопада та 4 грудня, в день пам'яті великомучениці, її мощі обносили навколо Михайлівського Золотоверхого собору.

З часом культ святого воїтеля набув у Києві значного поширення¹². Ще 1088 р. на дніпрових кручах у Видубицькому монастирі постала церква св. Михаїла¹³. Зображення Архістратиґа Михаїла можна було побачити на стягах та інших атрибутах влади.

Київський храм Успіння Богородиці (Десятинна церква) був центром культу св. Климента — учня апостола Петра. Він очолював Римську кафедру в 92—101 рр. Імператор Траян вислав Климента з Рима до Херсонеса, де він поширював Христову віру серед засуджених на каторжні роботи в Інкерманських каменоломнях. 101 р. св. Климента, за наказом імператора, було втоплено в Чорному морі. Кирило (Костянтин) Філософ, прямуючи до Хазарського каганату з церковно-політичною місією (860 р.), відвідав Херсонес і знайшов мощі святого, їх помістили в єпископській церкві св. Климента (частину мощей слов'янські просвітителі подарували па-

пі Андріану II), там було поховано і самого Кирила (Костянтина). Князь Володимир, прийнявши християнство, привіз голову Климента і тіло його учня Фіфа до київської Десятинної церкви, яку саксонський хроніст Тітмар Мерзебурзький називав Климентовою. 30 січня у Десятинному храмі читали "Слово на перенесення мощей св. Климента". Відтоді в цей день кияни шанують його пам'ять.

Роже Шалонський, який відвідав Київ 1048 р. у складі французького посольства, що приїхало сватати доньку Ярослава Мудрого Ганну, підтвердив відомості про те, що в Києві знаходяться мощі св. Климента Римського. Зауважимо, що у IX ст. про нього було створено не менше 5 оригінальних творів.

25 листопада кияни також відзначали як день пам'яті "заступниче стране Русей" (так його називає "Слово на оновлення Десятинної церкви": "Иже умножил своего Господина талант, не токмо в Риме, но всему и в Херсонесе, еще и в Русем мире")¹⁴.

Культ св. Климента утверджував святість столяного града Києва, перекреслював прагнення Візантії монополізувати право поширення Христової віри на теренах Руської землі, об'єднував Рим, Херсонес, Русь у цій справі. Однак з часом культ св. Климента витісняється культом св. Миколи.

В пантеоні київських святих значне місце займав св. Георгій. Шанування його киянами почалося в середині XI ст. За розпорядженням Ярослава-Георгія Мудрого, коло собору св. Софії було закладено монастир з храмом на честь християнського патрона великого князя. Георгіївський храм був освячений митрополитом Іларіоном у 1051 р., і щороку день 26 листопада присвячувався пам'яті св. великомученика Георгія. Цього дня, шануючи святого, кияни згадували, як Георгій вбив дракона і врятував принцесу¹⁵.

Виходець з шляхетної родини Каппадокії, Георгій обрав кар'єру воїна, згодом прийняв християнство, що за часів імператора Діоклетіана розцінювалось як державний злочин. Після жорстоких катувань Георгія страчили в Нікомедії в 303 р.¹⁶ Культ великомученика Георгія виник у V ст., був популярний в Сирії, Палестині, Малій Азії, на Кавказі, в країнах Західної Європи, на Балканах. Візантійські імператори шанували св. Георгія як свого християнського патрона, його образ зустрічався на монетах Комнінів і Палеологів, на стіні Константинопольського Великого Палацу. З Візантії культ св. Георгія поширився на територію Київської держави.

Популярність святого пояснювалася різноманітністю його функцій. До нього зверталися по допомогу на полі брані. Він дбав про родючість землі, оберігав від диявола, від хвороб¹⁷. Свято Св. Георгія Побідоносця відзначали не тільки 26 листопада, а й у 23-й день квітня (про це ми розповімо нижче).

До пантеону київських святих входив апостол Андрій Первозваний — перший з 12 апостолів Христових, родом з Віфсаїди, брат св. апостола Петра, учень св. Іоанна Хрестителя. Св. Андрія вважають фундатором Царгородської єпархії. На початку християнської ери у сферу його повноважень було виділено узбережжя Понтійського моря, Крим, Скіфію, Балкани. Він проповідував християнство у Малій Азії, Греції, Фракії, Македонії. В церковній легенді зазначається, що під час третьої подорожі до Скіфії св. Андрій відвідав і благословив Київські гори¹⁸. "Андрію оучащю в Синопови, и пришедшо ему в Корсунь, увид'Ъ, яко ис Корьсуны близъ оустъе Днепръское, и вьсхот'Ъ пойти в Римъ, и приде вь оустъе Днепръское, и ОТгаирѣ поиде по Днепру гор-ѣ и по приключоу приде и ста подъ горами на березі. И заутра вьставъ рече к сущимъ с нимъ оучени-

комь: "Видите горы сия яко на сихъ горахъ вьсіяеть благодать Божия; иматъ и городъ великъ быти, и церкви мьногы иматъ Богъ въздвигнути". И вьшедь на горы сиа, и благослови я, и постави крестъ. И помолился Богоу, и слъзе съ горы сея, идеже посл'Б же бысть Киевъ" ¹⁹. Ця розповідь поклала початок утвердженню в Києві культу св. апостола Андрія Первозванного. Звичайно, киянам імпонувало те, що першопросвітником країни став сам засновник Константинопольської кафедри. Це збільшувало авторитет Києва, київської князівської династії і місцевої ієрархії. Св. Андрій був покровителем князя Всеволода, і той на честь свого святого збудував для доньки Янки церкву, коло якої незабаром виник Андріївський монастир.

День пам'яті Андрія Первозванного, який скінчив свій життєвий шлях в Ахаї, у м. Патрасі (чи Патрах), де близько 62 р., за наказом єпарха Егеата, був розп'ятий на хресті, кияни відзначали 30 листопада.

Шанували християни Києва і святу Варвару (4 грудня), доля якої схожа з долями інших ранньохристиянських святих. Вона народилася за часів правління імператора Максиміліана в багатій і знатній родині. Мати рано померла, а батько Діоскор був грубою, жорстокою людиною. Він сповідував язичницьку віру. Коли Варвара підросла, батько почав шукати їй нареченого, але дівчина відмовилася виходити заміж і заявила, що вона — християнка. Діоскор сам відвів доньку до начальника області Мартіана з проханням піддати її жорстоким катуванням. Варвару прирекли на страту, вирок виконав сам Діоскор.

Як уже зазначалося, мощі св. Варвари були головною святинею Київського Михайлівського Золотоверхого монастиря. Вважалося, що ті, хто доторкнувся до нетлінних мошей, врятується від тяжких і невиліковних хвороб ²⁰ та від раптової смерті. 4 грудня під час церковної служби мощі св. великомучениці обносили навколо храму.

Пам'ятники киево-руської культури свідчать про величезну популярність у середньовічному Києві культу св. Миколи, небесного захисника Руської землі. Центром культу Мірлікійського Чудотворця з 90-х років XI ст. стає Софія Київська. Св. Микола — покровитель паломників, мореплавців, рибалок, захищав від нападів кочовиків, оберігав від стихійних лих. В будинку кожного добропорядного киянина з часом можна було побачити образ св. Миколи. Популярність цього святого підтверджується численними легендами про його чудеса: "Приди вь Русь и вижь: яко н'Бсть града и села, ид*Бже не быша чудеса святого Николы их же не можно за множество писанію предати" ²¹.

Одна з них: 1113р. великий князь Мстислав Володимирович заблукав у лісі під час полювання. Після тривалих пошуків втраченого шляху він раптом побачив яскраве світло і незабаром зрозумів, що йде світло від ікони св. Миколи. Неподалік проходив і загублений шлях. На тому місці Мстислав Володимирович побудував церкву Чудотворця, куди перевів з Аскольдової могили Миколаївський монастир.

Св. Миколу в Києві ще називали Мокрим Миколою. Ця назва пояснюється цікавою легендою. Одного разу на день святих Бориса і Гліба до Вишгорода вшанувати пам'ять братів-мучеників відправився киянин зі своєю родиною. Додому поверталися на човні по Дніпру. Дружина киянина задрімала і впустила дитину. Тяжко переживаючи, батько нарікав на святих, але вранці дитину знайшли живою на хорах св. Софії. Дитина була мокрою, як і чудотворна ікона св. Миколи ²².

В іншій легенді розповідається, як Святитель разом з братами Борисом і Глібом покарали жінку, котра в день св. Миколи не пішла до церкви ("Чудо Святителя съ неблагогов-Бйной женщиной"). Допомога св. Мико-

ла киянам і в боротьбі з половцями, як свідчить легенда "Чудо св. Николая о половчине, створившеєся в граде Києве".

Поширення культу св. Миколи послаблювало зв'язок киево-руського християнства з традиціями кирило-мефодіївської спадщини.

Одне з найважливіших християнських свят — свято Різдва Христова. Але виникло воно не зразу. З метою протиставити святу еретиків-гностиків своє, рівноцінне за значенням, православна Церква проголосила урочисте свято Богоявлення, тобто приходу на землю Христа в образі людини (але це ще не було відзначення Різдва Христова). З часом до свята Богоявлення вона приєднала святкування Хрещення. Це сталося 6 січня. Відтоді цей день кияни шанували як свято Хрещення. Вперше свято Різдва було відокремлене від Хрещення в римській Церкві у першій половині IV ст. Це було пов'язане з тим, що язичницький римський культ урочисто відзначав у кінці грудня день зимового сонцеповороту. Щоб відвернути християн від цього язичницького свята, в Римі перенесли святкування Різдва Христова з 6 січня на 25 грудня²³. Приклад Рима наслідувала східна Церква. З проповідями про це свято вперше виступили святителі Василь Великий, Григорій Богослов та Іоанн Златоуст.

Різдво Христове — велике дванадцяте свято, і, безумовно, його відзначали і в християнському Києві.

В березні (25 день) кияни вшановували ще одне свято Богородичного циклу — Благовіщення. Ярослав Мудрий над Золотими Воротами спорудив церкву Благовіщення Пресв. Богородиці. В "Повісті временних літ" читаємо: "Заложи Ярославъ город великій, у него же града суть Златая врата, заложи же и церковь святыя Софья, митрополью, и посемь церковь на Золотыхъ ворогѣхъ святыя Богородица благовещенье, посемь святого Георгия манастирь и святыя Ирины" ²⁴.

23 квітня, як зазначалося вище, Київ знову шанував пам'ять св. Георгія. Цього дня під час церковних служб читались уривки з життя святого та легенди про його чуда. Після урочистого богослужіння проводилися хресні ходи на поля, кропили їх святою водою, читали молитви і благали Господа про великий врожай.

2 травня 1072 р., за правління київського князя Ізяслава, у Вишгороді було перенесено мощі св. Бориса та Гліба до нової церкви і на честь цієї події встановлено свято. 1115 р., за Володимира Мономаха, мощі братів-мучеників знову перенесли до нового кам'яного храму. Перенесення мощей проводилося дуже урочисто, а після літургії князі влаштовували веселі бенкети, роздаючи багату милостиню бідним та убогим. Не викликає сумніву, що свято на честь Бориса та Гліба було популярним у Києві, оскільки цей перший власний культ святих увінчував ореолом святості великокнязівську владу²⁵.

3 травня кияни святкували Успіння Преподобного Феодосія²⁶. "В сій бо день, — згадується в Києво-Печерському патерику, — учитель наш, наставник же и пастырь преставися въ вечный животъ, великій въ отцѣхъ отецъ Феодосіе, прежній св-ѣтильникъ, трудоположникъ же и чудотворецъ въ земли Русѣи" ²⁷. Завдяки намаганням киево-печерського ігумена Феоктиста в 1108 р. Феодосія було причислено до сонму святих. У дні пам'яті Преподобного Феодосія влаштовувалися благочинні трапези.

Шанували в Києві святу Ірину (5 травня), її хрестив учень апостола Павла св. Тимофій. Донька князя Лікінія, вона проповідувала християнську віру на батьківщині. За три роки, незважаючи на переслідування язичників, вона навернула в християнство 11 тис. чол., у тому числі свого батька та його найближче оточення. Продовжила свою діяльність у Фракії, в м. Солунь її спіткала мученицька смерть ²⁸. У Києві діяв монастир

св. Ірини, закладений Ярославом Мудрим на честь християнської покровительки його жінки Інгігерди-Ірини.

1097 р. у Київській митрополії Єфремом II було встановлено свято перенесення мошей св. Миколи з міста Мір (Мала Азія) до італійського міста Бари. Перенесення відбулося 1087 р., а причиною його були часті турецькі напади.

Св. Микола народився близько 260 р. в м. Патарі у багатій християнській родині. Будучи посвяченим у сан, він займався благочинністю. Здійснив паломництво в Палестину, під час якого виявив у собі дар чудотворця. В Єрусалимі Микола відвідав храм Воскресіння. Після повернення додому був обраний архієпископом Мірлікійським. Займався справами своєї єпархії, зазнав переслідувань від язичників. За царювання імператора Костянтина Микола став відомий як захисник безвинно засуджених. Помер у досить похилому віці 6 грудня 324 р., похований у соборі м. Мір. Після смерті був канонізований²⁹.

Традиційно в Києві відзначали святами закладення та завершення будівництва храмів. У 989 р. на тому місці, де був розташований двір варягів-мучеників, київський князь Володимир заклав церкву Богородиці. Побудова храму на крові та кістках мучеників відповідала канонічним вимогам.

12 травня 996 р. була освячена Десятинна церква. Цього дня Володимир влаштував велике свято для митрополита, єпископів, бояр та старців. "Повість временних літ" свідчить: "И сотвори праздникъ великъ въ тѣ день бояромъ и старцемъ градским, и убогим раздая имение много"³⁰. В пам'ять цієї урочистості було впроваджено щорічне святкування дня 11/12 травня (так відзначали дні освячення найвідоміших храмів у Греції). Відтоді храм Успіння Пресв. Богородиці (Десятинна церква) став уособленням Святої Русі.

23 травня кияни святкували день пам'яті св. Михайла, який став покровителем Києва і перебрав функції святого Миколи. Подібну контамінацію форми Микола — Михайло пропонують вчені Ф. Є. Корш і М. Фасмер, але не наводять доказів культурно-історичного характеру. Побічно їхню думку підтверджує те, що словник Ілчева болгарську форму Мікул подає як форму імені Михайло³¹.

1471 р. на гербі Київського воеводства з'явилося зображення Архістратига Михаїла, святого Заступника Києва.

Можливо, що з перенесенням у 1007 р. мошей княгині Ольги з Вишгорода до Десятинної церкви Володимир встановив місцеве шанування княгині Ольги, "предтечі" християнізації Русі (11 липня). Перенесення мошей відбулося після молебню в храмі і проходило як хресний хід великого князя, митрополита з усім Собором, бояр, старійшин та простих киян. Вони йшли з іконами, хрестами і свічками, співаючи псалми. Яків Мніх згадував: "Въ гроб'ѣ, ид-йже лежитъ блаженое и честное тѣло блаженныя княгини Олгы, гробъ камень малъ въ церкви святыя Богородица, ту церковь созда блаженны князь Володимиръ каменую въ честь святіш Богородици. И есть гробъ блаженныя Олгы и наверху гроба оконче створено и туда видити тѣло блаженныя Олгы лежаще ціюю. Да иже с в'ѣрою придетъ, отворится оконче и видить честное тѣло лежаще Ц'ѣло и дивися чюду таковому, толико л-ѣтъ въ гроб'ѣ лежащо г'ѣлу не раздрушимуся"³³. Офіційна канонізація княгині відбулася пізніше, точна дата її невідома.

Щорічно 12 липня було днем пам'яті київських мучеників. Як свідчить літопис, у 983 р., щоб відзначити успішне завершення походу Володимира на ятвягів, було вирішено здійснити жертвоприношення язичницьким богам. Жереб пав на сина одного варяга, але батько відмовився від-

дати його в жертву дерев'яним ідолам. Варяги — Федір та Іоанн — сповідували християнську віру. Натовп розгромив їх двір, і обидва вони загинули³⁴. Мощі варягів (можливо, частки) були покладені Володимиром у Десятинному пантеоні. З часом давній київський культ став загальноцерковним.

24 липня християнська церква знову шанувала пам'ять святого Бориса, на честь святого Гліба було встановлено свято 5 вересня.

6 серпня християни відзначали день Преображення Господнього — дванадцять свято на честь Ісуса Христа. Серед храмів, присвячених Христу, переважна більшість була Преображенськими. Літопис повідомляє: "Об'яща Володимерь поставити црковъ Василеві Ста Преображенъга б'ѣ, бо въ ть днь Преображенъе Гне егда си бы С'ѣча избывъ же Володимерь сего постави црквъ и створи праздни великъ"³⁵.

14 серпня 1091 р. до Успенської церкви Печорської лаври були урочисто перенесені мощі Феодосія, а цей день стали відзначати як свято на його вшанування³⁶.

На честь перемоги Андрія Боголюбського і грецького імператора Мануїла 1 серпня 1164 р. було встановлено свято Спаса³⁷. Цього дня, здійснюючи молебен на подяку за перемоги, вони побачили вогнені промені від ікони Спасителя, що покривали їхні полки. Свято швидко стало дуже популярним, князі закладали церкви на честь Всемилоствішого Спаса. В "Повісті временних літ" зазначено: "В л'ѣто 6544. Мъстиславъ изиде на ловы, разбол'ѣся и умре. И положиша и в церкви у святого Спаса, юже б'ѣ самъ заложилъ"³⁸.

15 серпня християни Києва святкували Успіння Пресв. Богородиці. Достовірні відомості стосовно свята Успіння в Грецькій церкві припадають на кінець VI ст. Здобувши перемогу над персами 15 серпня, імператор Маврикій переніс свято Успіння з 18 січня на 15 серпня і оголосив його загальноцерковним³⁹.

Як уже зазначалося, культ Богородиці-Заступниці був домінуючим у київському християнстві. Десятинний храм присвячувався Успінню Пресв. Богородиці. Цей день був храмовим святом Успенської церкви Лаври, освяченої 1089 р. митрополитом Іоанном II і собором єпископів. Там зберігалася чудотворна ікона Божої Матері. Кияни знали, що 15 серпня, а також напередодні грізних випробувань, ікону знімали із звичного місця й обносили навколо храму. Цього дня відбувалася й трапеза для братії Христової, яку за традицією благословляв митрополит.

В літопису під 1107 р. читаємо: "Стополкъ же приде в Печерьскыш манастирь на заутреню на Оуспенъе стыга Бца"⁴⁰, а "Повість временних літ" повідомляє: "Праздновавъ князь дний 8, и възвращашеться Киеву на Успенъе святыя Богородица, и ту пакы сотворяще праздник великъ, сзывая бешисленое множество народа"⁴¹.

Пасха — головне християнське свято на честь воскресіння Христа. З послання київського митрополита Никифора до великого князя Володимира: "...И сподобить тя въ Господьскыи день Въскресения дойти в радости телесень и въ здравии и въ веселии душевнымъ и духовнымъ"⁴². Святкували кияни й Трійцю. В "Постановах Апостольських" підкреслювалося: "Сей день да будет великим праздником, ибо в третий час сего дня Господь Иисус послал дар Святого Духа. Пятидесятницу празднуйте одну седмицу"⁴³.

Кожне велике церковне свято відзначали не лише спеціальними церковними службами, в ці дні відбувалися й громадські зібрання з піснями, танцями, частуванням. За звичаєм, князь відкривав двері свого палацу для простих людей і влаштовував бенкети за участю музикантів та скоморохів.

Церква засуджувала таку поведінку, наполягала, щоб свята шанували, відзначали їх духовно і бенкетів не влаштували. В святкові дні були заборонені ігри та сміх: "См*йха б-Бгаи лихаго. Скомороха и слаточ'Бхара, и гудця и свирця н^ уведи у домъ глума ради"⁴⁴.

На закінчення зазначимо, що кожен день року був пов'язаний з пам'яттю святого чи згадкою про якусь подію. Оскільки свято завжди мало зв'язок із сакральним, воно робило киян безпосередніми учасниками подій Священної історії. Християнські свята принесли до Києва добро, мудрість, красу. Вони вчили допомагати ближнім, розуміти, що таке добро і що є зло.

¹Срезневский И. И. Древнерусский календарь по месячным минеям XI—XIII века // Христианские древности и археология. — СПб., 1862. — С. 2-19.

²Мицько І. До проблеми становлення популярних християнських культів в Україні // *Mediaevalia Ucrainica: Ментальність та історія ідей*. — К., 1998. — Т. V. — С. 26—43.

³Християнские праздники (Рождество Пресвятой Богородицы). — К., 1915. — 134 с.

⁴П л ю х а н о в а М. Сюжеты и символы Московского царства. — СПб., 1995. — С. 120-124.

⁵Молдаван А. М. "Слово о законе и благодати" Илариона. — К., 1984. — С. 97.

⁶З и м и н А. А. Память и похвала Иакова Мниха и житие князя Владимира по древнейшему списку // Краткое сообщение Института славяноведения. — М., 1963. — Вып. 37. — С. 66-75.

⁷Киево-Печерський патерик. — К., 1991. — С. 6.

⁸ПСРЛ. — Т. 1: Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по академическому списку. — М., 1962. — С. 283.

⁹Молдаван А. М. Указ соч. — С. 97.

¹⁰Александров А. Об установлении праздника Покрова Пресвятой Богородицы в Русской Церкви // Журнал Московской патриархии. — 1983. — № 10, 11; Александров и ч е . Старокиївський культ Богородиці-Заступниці і становлення іконографії Покрова Богородиці // *Mediaevalia Ucrainica: Ментальність та історія ідей*. — К., 1994. — Т. III. — С. 47—67; Спасский Ф. К происхождению иконы и праздника Покрова // Православная мысль. — 1953. — № 9. — С. 138-151.

¹¹Р и ч к а В. М. Культ св. Миколи-Михайла у Києві // Святий князь Михайло Чернігівський та його доба; Матеріали церковно-історичної конференції (Чернігів, 1—3 жовтня 1996 р. — Чернігів, 1996. — С. 22-23).

¹²Ф и л а р е т. Жития святых, чтимых православною церковью, со сведениями о праздниках Господских и Богородичных, и о явленных чудотворных иконах. — М., 1888. — С. 31—33 (сентябрь).

¹³ПСРЛ. — Т. 1. — С. 207.

¹⁴Л а р о в П. Памятники христианского Херсонеса. — М., 191. — 184 с.; Жития святых таврических (крымских) чудотворцев. — М., 1882. — 72 с.

¹⁵Веселовский А. И. Разыскания в области русских духовных стихов: св. Георгий в легенде, песне и обряде // Сборник ОРЯС. — СПб., 1891. — Т. 21. — № 2. — С. 1-228.

¹⁶Житие и страдание святого славного великомученика Победоносца Георгия. — К., 1897. — 55 с.

¹⁷Вилинбахов Г., Вилинбахова Т. Святой Георгий Победоносец. — СПб., 1995. — С. 5-13.

¹⁸Брайчевский М. Ю. Утверждение христианства на Руси. — К., 1989. — С. 9-13.

¹⁹ПСРЛ. — Т. 2: Ипатьевская летопись. — М., 1962. — С. 6-7.

²⁰Памятники славяно-русской письменности. Великие Минеи Четий (дек. 1—5). — М., 1901.

²¹Вознесенский А., Гусев Ф. Житие и чудеса св. Николая Чудотворца, архиепископа Мирликийского и слава его в России. — СПб., 1899. — С. 228.

²²Б а г р и й А. В. Киевский список чуда св. Николая об утопшем детище. — Петроград, 1914. — 17 с.

²³Христианские праздники (Рождество Христово). — К., 1915. — 195 с.

²⁴Повесть временных лет (далі — ПВЛ). — М., Л., 1950-1951. — Ч. 1. — С. 102.

²⁵Филарет. История русской церкви. — М., 1888. — С. 151-153.

²⁶Федотов Г. Святые Древней Руси. — Paris, 1989. — С. 32-48.

²⁷Киево-Печерський патерик. — С. 87.

²⁸Ф и л а р е т. Жития святых (май). — С. 99-102.

²⁹Святитель Николай. Архиепископ Мирликийский, чудотворец. — 1991. — 64 с.

- ³⁰ПВЛ. -Ч. 1. -С. 85.
- ³¹Успенский Б. А. Культ Николая на Руси в историко-культурном освещении (Специфика восприятия и трансформация исходного образа) // Труды по знаковым системам. — Тарту, 1978. — С. 86-130.
- ³²Горський В. С. Святі Київської Русі. — К., 1994. — С. 23-51.
- ³³Макарий. История Русской Церкви. — Кн. 2. — М., 1995 (репр.). — С. 52-53.
- ³⁴Марков А. Как звали первых святых мучеников на Руси? — Харьков, 1909. — 4 с.; Нікітенко М. Найдавніший Києво-руський пантеон святих у Десятинній церкві // Все-укр. міжнар. християнська асамблея. Науково-практична конференція. — К., 1998. — С. 132-137.
- ³⁵ПСРЛ. -Т. 1.-С. 125.
- ³⁶Голубинский Е. Е. История русской церкви. — Т. 1, 2-я пол. (Период первый киевский или домонгольский). — М., 1881. — С. 336—337.
- ³⁷Плюханова М. Указ. соч. — С. 124—131.
- ³⁸ПВЛ. -Ч. 1.-С. 101.
- ³⁹Христианские праздники (Успение пресв. Богородицы). — К., 1916. — 119 с.
- ⁴⁰ПСРЛ. - Т. 2. - С. 282.
- ⁴¹ПВЛ.-Ч. 1.-С. 85.
- ⁴²Понырко Н. В. Эпистолярное наследие Древней Руси. XI—XIII вв. — СПб., 1992.-С. 71.
- ⁴³Христианские праздники (Пятидесятница). — К., 1916. — С. 98.
- ⁴⁴Понырко Н. В. Указ. соч. - С. 152.

О. П. РЕЄНТ (Київ)

Патріарх українського краєзнавства

Небагато знайдеться сьогодні в Україні людей, які б пройшли такий довгий, сповнений напруженої мирної й ратної праці, тривог і сподівань шлях, і так багато зробили й роблять для своєї Вітчизни, як Петро Тимофійович Тронько. Мало й таких, хто б не чув про цю людину — дивовижну своєю відкритістю людям, великим багатством душі, глибокою відданістю народу, з колиски якого вийшов.

Родовід Троньків має вікове коріння на Слобожанщині. Сільські трударі з діда-прадіда, пращури Петра Тимофійовича заклали і в нього шанобливе ставлення до землі, традицій і звичаїв українських хліборобів, чеснот, які формував сільський устрій життя.

Петро Тимофійович народився 12 липня 1915 р. у родині Тимофія Федоровича та Явдохи Олексіївни Троньків у с. Заброди Богодухівського повіту на Харківщині. Крім нього, в сім'ї було ще двоє менших дітей — Дмитро і Ганна. Лиха доля не оминула цей дім, як і багато інших у важкі 20-ті роки. Від тифу помер Тимофій Федорович і турботи про родину лягли на матір та старшого сина, який навчався у школі, потім — технікумі, а влітку випасав громадську худобу, працював на сезонних сільськогосподарських роботах. Не шукав легкого хліба і надалі. Наприкінці 1932 р. він став робітником шахти в м. Дзержинську, що в Донбасі, вступив у профспілку гірників.

Але потяг до знань брав своє і юнак поступив на вчительські курси, по закінченні яких протягом 1933—1934 рр. працював учителем суспільствознавства й української мови у неповній середній школі с. Кленового. Читаємо сторінки довоєнної трудової діяльності П. Тронька:

VII. 1934—V. 1935 — помічник директора механізаторських кадрів по виховній роботі, с. Кленове Богодухівського району;

П. Т. ТРОНЬКО

V. 1935—IX. 1936 — помічник директора Лебединської школи сільсько-господарського учнівства по виховній роботі, Харківська область;

IX. 1936—VII. 1937 — курсант Єйської військової школи морських пілотів, Краснодарський край;

VI.1.1937—XII.1937 — заступник директора, директор Лебединського дитячого будинку.

За цими скупими рядками — роки змужніння, перший досвід самостійного життя, пошук власного місця в ньому. Молода, енергійна, ініціативна натура шукала гідного застосування своїх сил і Петро Тимофійович знайшов себе в активній громадській роботі. Ще в с. Кленовому він обирався депутатом сільської Ради, делегатом районного з'їзду Рад Богодухівщини, секретарем сільської і заводської комсомольської організації. Брав участь у ліквідації неписьменності, а голодного 1933-го допомагав односельцям і учням школи вижити. Чуйний до людської біди, завжди сумлінний і працьовитий, Петро Тимофійович був висунутий на роботу в апарат Лебединського районного комітету комсомолу, де зайняв посаду завідуючого відділом, а згодом і першого секретаря. У 1937 р. став кандидатом у члени партії, а через півтора року — членом ВКП(б). На початку 1939 р. спілчани обрали його секретарем Сумського обкому ЛКСМУ.

Після возз'єднання Західної України з УРСР у вересні 1939 р. П. Тронько в числі перших відбув у тривале відрядження — налагоджувати нове життя на землях, що поверталися в лоно Великої України. Брав участь у роботі Народних Зборів Західної України як депутат від Назовізького округу (Надвірнянський повіт Станіславського воєводства).

У жовтні 1939 р. ЦК ЛКСМУ затвердив П. Тронька уповноваженим ЦК комсомолу по роботі серед молоді західних областей України, а через два місяці — першим секретарем Станіславського обкому ЛКСМУ. Представляючи як делегат XII з'їзду ЛКСМУ комсомол Станіславщини (1940 р.), обраний до складу ЦК республіканської спілки молоді.

Петро Тимофійович згадує: "В ці роки комсомолом області і його керівними органами здійснювалася багатопланова робота по ліквідації тяж-

ких наслідків соціально-економічного і національного гноблення, залишених у спадщину панською Польщею на західноукраїнських землях — безробіття, неписьменності й малописьменності серед молоді, антисанітарії та епідемій у містечках і селах. Предметом особливої турботи комсомолу стала організація культурно-освітньої роботи, зокрема на селі, створення українських шкіл і навчальних закладів, піднесення національної мови та культури. Значна увага приділялася висуванню комсомольців і неспілкової молоді на керівні посади в державні органи, громадські об'єднання, виробництво". З майже 7 тис. висуванців на радянську роботу 1122 були люди віком до 25 років '.

Комсомол залучав до активного громадського життя десятки тисяч юнаків та дівчат, допомагав здобути освіту тим, для кого у міжвоєнній Польщі це залишалось нездійсненою мрією, організовував культурне дозвілля, створював можливості для заняття фізкультурою і спортом. У 1940 р. Петро Тимофійович долучився до створення Станіславського вчительського інституту, школи гуцульського мистецтва у Косові, інших фахових навчальних закладів. Як депутат обласної Ради від Коломийського сільського виборчого округу він займався вирішенням широкого кола проблем, яких було так багато в той час в області. До початку війни очолювана ним обласна комсомольська організація зросла до 10 тис. чол. І донині Петро Тимофійович, який вкладав у цю справу всі сили і душу, вважає роботу серед молоді Станіславщини кращим періодом свого життя.

А потім була війна... Страшне, приголомшуюче лихо випало на долю народу, який у минулому не раз ставав жертвою агресора. Та цього разу йшлося про життя чи смерть цілої нації, яку нацисти прагнули перетворити на "унтерменшів" — нижчу расу слуг і підневільних безправних рабів. І тут згодилася військова спеціальність Петра Тимофійовича. З перших днів війни він — у діючій армії. У складі військ Південно-Західного, Сталінградського, Південного та 4-го Українського фронтів пройшов важкими дорогами війни, брав участь в обороні Києва і Сталінграда, визволенні Ростова-на-Дону, Донбасу. Двічі був контужений.

Петро Тимофійович не любить розповідати про участь у боях. Тамує гіркоту поразок радянських військ на початковому етапі війни, непоправних втрат бойових побратимів, біль спогадів про сплюндровану чоботом окупанта рідну землю, яка ще ніколи до того не була такою спустошеною та змученою. Ніхто й ніколи не чув від нього про власний героїзм і ратну звитягу. Та про це промовляють бойові нагороди: ордени Червоної Зірки, Вітчизняної війни І ступеня, Б. Хмельницького ІІІ ступеня, медалі "За бойові заслуги", "За оборону Києва", "За оборону Сталінграда", "За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941 — 1945 рр.", "За визволення Києва", "Партизану Великої Вітчизняної війни" І ступеня, ювілейні медалі: "Тридцять років Словацького народного повстання", "Травневе повстання чеського народу за звільнення Чехословаччини Радянською Армією", маршала Г. К. Жукова та інші прикрашають кітель майора авіації у відставці П. Т. Тронька.

З початком визволення України від окупантів постало завдання якнайшвидше відбудувати промисловість і сільське господарство республіки, які мали велике значення для зміцнення обороноздатності Радянського Союзу. Фронт, що неухильно просувався на Захід, вимагав постійного поповнення зброєю, технікою, боеприпасами, продуктами харчування. У жовтні 1943 р., за рішенням керівництва країни, П. Т. Тронько в числі інших командирів і політпрацівників, що мали довоєнний досвід роботи в державних, партійних, комсомольських органах, був відкликаний з діючої армії й затверджений першим секретарем Київського обласного та місько-

го комітетів ЛКСМУ. Йшли вперті бої за Київ. Гітлерівці билися з відчайдушністю приречених і, готуючись до відступу, планомірно руйнували місто. В той час Петро Тимофійович став автором листівки, в якій закликав молодь робити все можливе, щоб перешкодити окупантам доценту зруйнувати столицю.

Вранці 6 листопада 1943 р. разом з маршалом Г. К. Жуковим, М. С. Хрущовим, О. П. Довженком, М. П. Бажаном, Ю. І. Яновським, М. П. Костенком П. Т. Тронько вступив до багатостраждального, але не скореного Києва. О 10-й годині побував на Хрещатику, а згодом — біля пам'ятника Кобзареві. Можливо, саме тоді почала формуватися думка, що стала провідною на всі наступні роки: зробити так, аби "мати міст руських" не лише встала з попелу, а й стала кращою, ніж була до того. А поки що красень-Київ лежав у руїнах. З 850 тис. мешканців у 1939 р. у місті на час звільнення залишалося тільки 330 тис. Люди жили під психологічним пресом недавніх подій: Бабиного Яру, масового вивезення на роботу до рейху, інших жаклих виявів окупаційного режиму. Тисячі зруйнованих будівель, комунікацій, водопроводу, електромережі, антисанітарія, виснаження людей від голоду і холоду вимагали від керівництва республіки невідкладних і дійових заходів. П. Т. Тронько з головою поринув у поточні справи, які вимагали не лише вміння розібратися в різноманітних проблемах, а й чуйності, уваги і співчуття до мешканців міста, що за три роки війни зазнали безмежних страждань, втратили своїх рідних і близьких, майно та житло.

5 грудня 1943 р. у Театрі опери та балету ім. Т. Г. Шевченка відбувся перший молодіжний мітинг, на якому прийнято заклик до молоді столиці й Київської області взяти шефство над відбудовою Хрещатики. На початку 1944 р. з ініціативи обкому ЛКСМУ на відбудову міста прибуло 10 тис. молоді (в основному дівчат) із сільської місцевості Київщини. Всі працівники обкому, міськкому, райкомів комсомолу разом з громадянами Києва щотижня у позаробочий час по 4—6 годин працювали на відбудовних роботах. Пліч-о-пліч працювали школярі й студенти, різноробочі і вчителі, колгоспники і службовці. Поруч з Петром Тимофійовичем розчищав головну вулицю столиці й поет-академік П. Г. Тичина. Як спомин від тієї зустрічі залишився його вірш "О мій дружику, о мій братику, попрацюємо на Хрещатику".

За активної участі молоді й комсомольців у стислі терміни було споруджено перший залізничний міст через Дніпро в межах міста.

Київський комсомол став ініціатором багатьох патріотичних починів і корисних справ. На зібрані кошти було збудовано танкову колону "Київський комсомолець". У Києві дислокувалося кілька військових госпіталів. Комсомольці стали першими і найактивнішими помічниками військових медиків: вони доглядали поранених і хворих червоноармійців, влаштовували концерти, читання газет і книжок, писали під диктовку бійців листи їх рідним. Словом робили все, аби полегшити страждання тих, хто не шкодував свого здоров'я у боях. Під керівництвом Київського обкому та міськкому ЛКСМУ розгорнулася кампанія допомоги вдовам і родинам полеглих воїнів Червоної армії. Та особливої турботи потребували дітси-сироти, з якими війна обійшлася найбільш жорстоко. Організація притулків і дитбудинків вимагала самовідданої праці, повної віддачі, адже в республіці кожен гвіздок, кожна дошка, ліжко чи комплект постільної білизни були на обліку. Та попри всі труднощі, сироти були одягнені, взуті, нагодовані, отримали не лише дах над головою, а й можливість навчатися, здобувати спеціальність. І сьогодні мешканці дитячих будинків воєнного

та повоєнного часу з вдячністю згадують тих, хто змінив їм у ті важкі часи батьків і порадників.

Досвід київського комсомолу став прикладом для наслідування. На прохання редакції газети "Комсомольська правда" П. Т. Тронько підготував статтю "Рік напруженої праці", що була опублікована в кінці 1944 р. Згодом, вже працюючи заступником Голови Ради Міністрів УРСР, Петро Тимофійович ініціював прийняття рішення про нагородження столичного комсомолу орденом Бойового Червоного Прапора.

Вступ Української РСР на правах повноправного члена до Організації Об'єднаних Націй сприяв поживленню міжнародних зв'язків республіки на всіх рівнях. Український комсомол став активним учасником численних молодіжних форумів, двосторонніх контактів. Як член бюро ЦК ЛКСМУ і перший секретар обласної та міської комсомольської організації Петро Тимофійович багато зусиль докладав до того, щоб українська молодь заявила про себе на міжнародній арені, налагодила зв'язки із зарубіжними організаціями. У 1945 р. Київ гостинно зустрів першу в повоєнні роки делегацію югославської молоді на чолі з першим секретарем ЦК Соціалістичної спілки молоді С. Комаром. До речі, з 12 членів делегації 6 носили високе звання Героїв Югославії. На знак дружби молоді двох столиць, скріпленою кров'ю у боях проти спільного ворога, делегації було вручено Червоний прапор київського комсомолу молоді Белграда.

У 1945 р. П. Т. Тронько в складі української делегації брав участь в установчій конференції Всесвітньої федерації демократичної молоді в Лондоні. Визнанням високого авторитету українського комсомолу, а також особистих якостей Петра Тимофійовича стало його обрання членом виконкому ВФДМ.

1946 р. позначений переходом на посаду другого секретаря ЦК ЛКСМУ. Нові масштаби роботи, нові завдання диктували необхідність нетрадиційних підходів, нестандартних рішень. Завжди вимогливий до себе, Петро Тимофійович поряд з навчанням у Вищій партійній школі ВКП(б) закінчує екстерном у 1948 р. історичний факультет Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка. Того ж року він був зарахований до аспірантури Академії суспільних наук при ЦК ВКП(б). Захоплення наукою, постійний потяг до знань згодом допомогли йому стати вченим зі світовим ім'ям. Перший науковий бар'єр ним було взято у 1951 р., коли відбувся блискучий захист дисертації на тему "Комсомольське підпілля Радянської України в боротьбі проти гітлерівських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни". Повернувшись до Києва, Петро Тимофійович очолив відділ науки й вузів Київського обкому партії. І хоча працював на цій посаді недовго, все ж встиг багато зробити для налагодження діяльності київських наукових й академічних установ, побуту вчених, викладачів, студентів. Знав їх проблеми не з чужих уст, адже протягом 1952—1953 рр. читав курс лекцій з історії Другої світової війни в Київському державному університеті. Наступні 8 років П. Т. Тронько виконував обов'язки секретаря Київського обкому КП(б)У, а протягом 1960—1961 рр. — завідувача відділом пропаганди й агітації ЦК Компартії України. Водночас проводив значну громадську, наукову роботу, обирався депутатом Київської міськради і Київської облради IV—VIII (1953—1963 рр.), делегатом XVII—XXIII з'їздів Компартії України, XXII і XXIII з'їздів КПРС.

У березні 1961 р. П. Т. Тронька призначено заступником Голови Ради Міністрів УРСР. Всі 17 років перебування на цій великій посаді він присвятив турботам про розвиток середньої, професійно-технічної, вищої освіти, культури, охорони здоров'я, фізичної культури і спорту. Саме на той час припадає справжній сплеск в Україні народної самодіяльної твор-

чості, поява нових форм організації дозвілля, фізичного виховання й оздоровлення. Глибокою пошаною до світочів української культури, вірою у невичерпні можливості національних талантів позначені заходи по відзначенню ювілейних дат, пов'язаних з іменами Т. Шевченка, І. Франка, Л. Українки, Г. Сковороди.

Не в останню чергу завдяки зусиллям П. Т. Тронька здобутки української культури, промисловості, сільського господарства, спорту стали відомі всьому світу. Очолюючи делегації на різних міжнародних форумах, він багато зробив для піднесення авторитету України в очах зарубіжної громадськості. Так, у 1965 р. П. Т. Тронько очолював урядову делегацію УРСР на XX сесії Генеральної Асамблеї у Нью-Йорку, був керівником делегації на днях культури України в Чехословаччині, а також на Міжнародній виставці "ЕКСПО-67" у Монреалі. У службових і наукових справах він неодноразово виїздив до Данії, Канади, Болгарії, Чехословаччини, Швейцарії, Угорщини, Німецької Демократичної Республіки та інших країн.

Незважаючи на велику завантаженість, Петро Тимофійович не полишає наукових досліджень. 1968 р. він захистив докторську дисертацію "Український народ у боротьбі проти гітлерівських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни". Протягом 50-х — 70-х років написав цілу низку монографій, зокрема "Безсмертя юних", "В боях за Вітчизну (1941—1945 рр.)", "Подвиг твоїх батьків", "Народна сила незборима", "Культура — всенародне надбання", "Защищая советскую Родину", десятки брошур і статей. Був автором, керівником, членом редколегії кількох фундаментальних праць, у тому числі таких, як "Історія Української РСР" у 8-ми томах, 10 книгах, "Історія Києва", "Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941 — 1945 рр." у 3-х томах, збірник документів "Київщина в роки Великої Вітчизняної війни", 3-томного збірника документів "Українська РСР у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр."

Та найбільше Петро Тимофійович може пишатися унікальним виданням — "Історією міст і сіл Української РСР" у 26-ти томах — "батьком" якого його з повним правом вважають. Згадуючи, як народжувалася ця праця, аналогів якій і до сьогодні не існує у світі, він зауважує, що далеко не всі спочатку вірили в можливість реалізації такого масштабного і незвичайного проекту. Однак цілеспрямованість, здатність долати перешкоди, а головне, усвідомлення високого громадянського й наукового обов'язку дали можливість Петру Тимофійовичу довести задум до логічного завершення. Очолити цю справді титанічну справу мала лише людина непересічних якостей. До складу Головної редакційної колегії під головуванням П. Т. Тронька увійшли провідні вчені республіки — історики, економісти, мистецтвознавці, етнографи, правознавці. Понад 100 тис. авторів, наукових рецензентів, консультантів, бібліографів, редакторів, ілюстраторів, архівістів, пошуковців і просто ентузіастів-краєзнавців доклали своїх зусиль, щоб зібрати й систематизувати матеріали кожного з томів. До роботи залучилися ряд міністерств і відомств, видавництво "УРЕ", Архівне управління республіки, Інститут історії партії при ЦК КПУ та Інститут історії АН України, інші інститути секції суспільних наук Академії наук УРСР. Копітка багаторічна робота увінчалася виданням, що стало найбільш повним літописом населених пунктів республіки з найдавніших часів. Вперше всі міста і села України отримали наукову біографію. Весь комплекс робіт по підготовці "Історії міст і сіл Української РСР" дало значний поштовх розвитку краєзнавчого руху в республіці. Праця отримала схвальні відгуки не лише вітчизняних наукових установ, засобів масової інформації, громадськості, а й за кордоном, у тому числі — премії СРСР. Понад 100 учасників проекту відзначені урядовими нагородами УРСР.

У квітні 1978 р. П. Т. Тронька обрано академіком АН УРСР, згодом її віце-президентом. Потяг до наукової роботи перемиг і тому він перейшов до Академії наук України.

Підготовка багатотомника "Історія міст і сіл Української РСР", вивчення й популяризація історико-культурної спадщини, поява по всіх кутках республіки етнографічних та історико-краєзнавчих музеїв стали ознакою розвитку історичного краєзнавства. Очевидною стала нагальна необхідність створення єдиного центру в системі АН УРСР, який міг би на науковій основі організувати історико-краєзнавчі дослідження, а також здійснювати координаційні функції. Враховуючи назрілу потребу в організації науково-методичного забезпечення цієї важливої галузі знань, Президія АН УРСР у березні 1979 р. прийняла постанову про створення в Інституті історії відділу історико-краєзнавчих досліджень. Очолюваний П. Т. Троньком підрозділ перевидав російською мовою 14 томів "Історії міст і сіл Української РСР".

Велике методологічне значення для подальшої активізації краєзнавчих досліджень мали підготовлені у відділі праці: "Історичне краєзнавство в Українській РСР", "Основні підсумки і подальші завдання історико-краєзнавчих досліджень", "Деякі питання розвитку історичного краєзнавства в Українській РСР" та ін. Співробітники відділу виконали кілька колективних праць з історії промислових і сільськогосподарських підприємств республіки, зокрема, "Історія заводу "Арсенал" ім. В. І. Леніна", "Історія колгоспу "Здобуток Жовтня".

Постановою Президії АН УРСР від 4 листопада 1982 р. на відділ покладено наукове забезпечення Зводу пам'яток історії і культури народів СРСР по Українській РСР, складання словників, участь у підготовці й апробація матеріалів, підготовлених обласними редколегіями. За редакцією П. Т. Тронька вийшов каталог-довідник "Пам'ятники історії і культури УРСР" обсягом понад 100 друкованих аркушів, а також довідник про пам'ятки Великої Вітчизняної війни "Навічно в пам'яті народній" (60 друк, арк.). Ці видання поклали початок розробці теми "Науково-методичні основи дослідження пам'ятників історії і культури", що заклали підґрунтя для підготовки "Зводу пам'яток історії та культури України". У червні 1999 р. побачила світ перша книга першого тому цього унікального видання.

Новий імпульс перспективного напрямку наукових досліджень дала постанова Президії АН УРСР (1982 р.) про створення наукової ради "Історичне краєзнавство в Українській РСР", головою якої було призначено академіка П. Т. Тронька. До компетенції ради входила наукова апробація історико-краєзнавчих досліджень, затвердження тем кандидатських і докторських дисертацій по даній тематиці, розробка республіканського координаційного плану.

Як депутат Верховної Ради УРСР дев'яти скликань, П. Т. Тронько займався питаннями правового забезпечення охорони історико-культурного, мовного середовища в республіці. Він брав безпосередню участь у підготовці закону "Про охорону та використання пам'ятників історії і культури УРСР" (1978 р.), закону "Про мови в Українській РСР" (1989 р.), інших законодавчих актів.

Справжнім полігоном наукових дискусій, оприлюднення нових ідей стали загальноукраїнські конференції з історичного краєзнавства, яких з 1980 р. до 1999 р. відбулося вже дев'ять.

Багато зроблено Петром Тимофійовичем для популяризації історичних знань про рідний край на посаді редактора журналів "Пам'ятки України" (1975—1985 рр.) і "Краєзнавство" (з 1992 р. і донині).

З 1992 р. він очолив також Головну редколегію багатотомної серії книг "Реабілітовані історією". Повернення доброго імені безвинних жертв тоталітаризму, відновлення історичної правди П. Т. Тронько вважає одним з головних своїх обов'язків.

Як один з найбільш авторитетних істориків України П. Т. Тронько багато робить для зміцнення міжнародних наукових зв'язків. За часів Радянського Союзу був членом бюро національного комітету істориків СРСР. Як голова радянської частини Комісії істориків СРСР—ЧССР виступав з проблемними доповідями на багатьох міжнародних наукових форумах, брав участь у постановці й обговоренні проблем слов'янознавства. Очолюваний ним оргкомітет по підготовці і проведенню IX Міжнародного з'їзду славистів (Київ, 1983 р.) залучив до участі в ньому майже 2 тис. учених з 26 країн Європи, Північної Америки, Азії, Австралії. Виконуючи обов'язки президента Міжнародного комітету славистів, Петро Тимофійович координував діяльність наукових інституцій багатьох країн та окремих учених.

Сьогодні, коли у Києві постають з руїн і небуття численні пам'ятки історії й архітектури, лише фахівці пам'ятають, що біля витоків руху за збереження історичної спадщини українського народу стояв саме П. Т. Тронько. Ще на посаді заступника Голови Ради Міністрів УРСР він ініціював пропозиції, по яких було прийнято урядове рішення "Про стан і заходи по покращанню охорони пам'яток історії та культури в Києві". Обраний головою правління Українського товариства охорони пам'ятників історії і культури на громадських засадах, Петро Тимофійович протягом 22 років спрямовував у єдине русло зусилля тисяч ентузіастів, учених, студентів, усіх, кого не залишала доля національних історичних надбань. У 70-ті роки розгорнулася справжня кампанія по збиранню коштів на реставрацію Золотих воріт — унікальної пам'ятки XI ст. ВТОПІК виділило 1 млн 600 тис. крб. на відтворення перлини давньоруського зодчества, яка сьогодні є місцем паломництва туристів.

А як нелегко було "пробивати" ідею створення Музею народної архітектури і побуту України! Тепер один з найбільших музейних комплексів Європи вабить своєю неповторною красою тисячі киян і гостей столиці. І кожен, хто приїздить сюди, поринає у предковічні легенди, втілені в національні побутові форми, пісні, будівлі, ремісничі вироби.

Академік П. Т. Тронько брав найактивнішу участь у підготовці відповідних документів і заходів по відзначенню 1500-річчя Києва.

XX ст. в історії українського народу позначене багатьма віхами. Та найбільш трагічною залишається воєнна доба, яка принесла біду в кожную родину. Щоб відтворити і залишити в пам'яті нащадків дійсні масштаби війни, участі народу України в ній, гірких втрат і збитків було вирішено спорудити комплекс "Музей Великої Вітчизняної війни 1941 — 1945 рр.". І в цій справі своє вагоме слово сказали керівники й активісти Товариства. Петро Тимофійович був комісаром будівництва, за що отримав Почесну грамоту Президії Верховної Ради УРСР, а з фондів ВТОПІК на спорудження музею було перераховано 10 млн. крб.

А скільки списів було зламано довкола відтворення історичного обличчя столиці! У кожного, хто хоч раз відвідав Києво-Печерську лавру поряд зі світлими почуттями залишався якийсь сум від того, що її перлина — Успенський собор — так і лишається зруйнованим. У 1987 р. під головуванням П. Т. Тронька відбувся V з'їзд ВТОПІК, на якому обговорювалося питання про подальшу долю пам'ятки. Роки напруженої праці, розмови з урядовцями і керівниками міста врешті-решт зрушили справу з місця. Разом з Олесем Гончарем й архітектором Олесем Силиним Петро Тимофійович у 1994 р. підготували на ім'я Президента України Л. Д. Кучми до-

повідну записку, на підставі якої вийшов президентський указ "Про заходи щодо відтворення пам'яток історії та культури". На виконання цього розпорядження у січні 1996 р. уряд затвердив перелік першочергових заходів по відбудові комплексу Михайлівського Золотоверхого монастиря й Успенського собору. Петро Тимофійович очолив Комісію по відтворенню видатних пам'яток при Президії Верховної Ради України та Всеукраїнський фонд відтворення історико-архітектурної спадщини ім. О. Гончара. На проведення пошукових, проектних і будівельних робіт, пов'язаних з відродженням Михайлівського Золотоверхого монастиря й Успенського собору, фонд асигнував 800 тис. гривень. Сьогодні золотосяйні куполи обох святинь, які піднялися з попелу і руїн, знову височать на дніпровських схилах, як і сотні років тому.

Справжній патріот міста, П. Т. Тронько включався в усі справи, які торкалися збереження його багатой історичної спадщини. Не випадково мешканці столиці тричі обирали його депутатом Київської міської Ради. Коли мова зайшла про повернення першому вищому навчальному закладу України — Києво-Могилянській академії — її первісного призначення, академік П. Т. Тронько переконливо довів керівництву Міністерства оборони СРСР і Головного політичного управління радянської армії необхідність відселення з цього комплексу Вищого військово-морського політичного училища. А скільки ще великих і малих, непомітних для стороннього ока справ зробив для столиці цей Вчений і Громадянин!

Подвижницька праця П. Т. Тронька відзначена численними державними нагородами, в тому числі орденами Леніна, Жовтневої революції, чотирма орденами Трудового Червоного Прапора, Дружби народів, "За заслуги" III ступеня, "Богдана Хмельницького" II та III ступеня, а також двома Почесними грамотами Президії Верховної Ради УРСР, Почесними грамотами Президії Верховної Ради Білоруської РСР та Естонської РСР. Він — лауреат Державної премії СРСР у галузі науки і техніки 1976 р., премії Ленінського комсомолу 1984 р., республіканської премії ім. Миколи Островського 1987 р., почесний громадянин Богодухова, Лебедина, Переяслава-Хмельницького, Канева, почесний професор Дніпропетровської гірничої Національної академії, Подільського та Кіровоградського педінститутів, почесний доктор Дніпропетровського і Харківського державних університетів.

Петро Тимофійович завжди був людиною принциповою і послідовною. Він ніколи не кидав обіцянки на вітер і, як міг, намагався доводити почату справу до завершення. От і нині академік робить усе, аби урядова постанова, яку він ініціював у 1967 р., набула реальних обрисів і на острові Велика Хортиця, зрештою, було зведено меморіальний комплекс Запорозького козацтва, щоб донести цю славу і звитяжну сторінку до нащадків, щоб зберегти тонку ниточку безперервності українського родоводу, історичний еталон і приклад для наслідування наступним поколінням.

Академік П. Т. Тронько є радником Президента України з питань історико-культурної спадщини, головою Комісії по відтворенню видатних пам'яток історії та культури при Президентові України.

Не шукаючи легких шляхів, він продовжує гідно служити науці і своєму народові, з глибин якого вийшов і який дав йому путівку у велике життя.

¹ Державний архів Івано-Франківської області, ф. 1, оп. 1, спр. 5, арк. 68, 69.

ПИТАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ В ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Б. Й. ЗАЛЬМОН * (ФРН, Кельн)

Православ'я в Україні (1917—1938)

Завдання даної статті — висвітлити історію православ'я в Україні з 1917 до 1938 рр. на матеріалах західних дослідників. В їх числі можна назвати й українця Богдана Боцюрківа та росіянина Дмитра Поспеловського. Слід зазначити, що в деякого з авторів, навіть у німця Рудольфа Армштарка^{1,2}, помітний тенденційний підхід стосовно названої теми.

Автор даної статті дослідив усі можливі точки зору щодо таких суперечливих питань, як канонічність Української автокефальної православної церкви, значення й моральне право митрополита Сергія на свої декларації 1926—1927 рр., проте не спиняється на них. У статті, скоріш, зроблено спробу змалювати події якомога об'єктивніше. Мається на увазі те, що більшість з використаних автором досліджень стосовно релігійних питань у Радянському Союзі тривалий час взагалі були недоступними, а сьогодні доступність праць західних учених часом обмежується фінансовими можливостями інститутів тощо. Хотілося б, щоб дана розвідка послужила трампліном у подальшу дискусію.

Отже, заглянемо в далеке минуле...

Революція і громадянська війна

Після лютневої революції в Росії Тимчасовий уряд займався в першу чергу проблемами сільського господарства та продовженням світової війни. Що ж до релігії, то ним було призначено нового обер-прокурора В. Львова, який встиг зробити деякі посадові перестановки у Священному Синоді Російської православної церкви (РПЦ). У другій половині 1917 р. розпочалася підготовка до Всеросійського церковного собору (ВЦС). Тоді РПЦ ще вдалося підтримувати статус державної релігії³.

В Україні до 1917р. серед священиків та ієрархів було мало національно-церковно свідомих, бо і в середовищі народу поділу між українцями й росіянами в національно-ідеологічному розумінні майже не було⁴. Однак з оголошенням названого собору виділилася, з одного боку, консервативна група, що згуртувалася навколо Антонія (Храмовицького), архієпископа Волинського. Росіянин Антоній виступав за відновлення патріархату і вважався "як відомим фанатиком царистського православ'я, так і безкомпромісним противником українців та "їх національного і культурного відродження"⁵. З іншого боку, прогресивне угруповання навколо протиєрея Василя Липківського захищало принципи так званої соборності церковної структури. Цьому принципу відповідали єпархіальні зібрання з мирянами по всій Україні, на яких делегати вимагали проведення Всеукраїнського церковного собору (ВЦС). Слід зазначити, що спочатку думка про автономію українського православ'я була ближчою, ніж про його автокефалію⁶.

Різноманітні українські комісії та заснована 23 листопада 1917р. Всеукраїнська церковна рада (ВЦР) поряд з боротьбою за незалежність займалася підготовкою Всеукраїнського церковного собору, але Володимир

(Богоявленський), митрополит Київський, не підтримував її діяльність. Тим часом у листопаді в Москві було відновлено патріархат, і патріархом обрали Тихона (Белавіна). Зміцнена цим кроком РПЦ дозволила запланований собор українців, проте відхилила такі конкретні вимоги, як вживання української мови в богослужіннях ⁷.

23 січня 1918 р. більшовики прийняли декрет про свободу віросповідання й совісті, а також відокремлення церкви від держави і школи від церкви. Але до того, як цей закон знайшов своє застосування в Україні, в ній одні насильницькі події змінювали інші. Наприкінці 1917р. Червона гвардія вирушила в Україну, щоб перешкодити здійсненню її прагнення до незалежності. В грудні більшовики протиставили Українській Народній Республіці свій конкурентний радянський уряд у Харкові.

Коли 7 січня 1918 р. із запізненням відкрився Всеукраїнський церковний собор, Червона гвардія вже наближалася до Києва. Головував на соборі Подольський єпископ Пимін (Пегов), а митрополит Київський Володимир став його почесним президентом. Українському крилу собору не вдалося обрати головою одного із своїх кандидатів — архієпископа Олексія (Дородніцина) чи єпископа Дмитрія (Вербицького). Коли головування перейшло до Антонія (Храповицького), який став митрополитом Харківським, а русофіл Євлогій (Георгієвський), архієпископ Волинський, очолив "Комісію по українізації церкви", то ВЦС уже не міг здійснити жодні свої домагання ⁸.

Радянські війська увійшли в Київ майже водночас з оголошенням Четвертим універсалом УНР незалежності України. Собор тоді вже припинив свою роботу, побоюючись більшовиків. Нагадаємо, що "серед жертв терору, хвиля якого вже піднімалася, був і митрополит Володимир; його розстріляли 24(25) січня в Лаврі. Єпископам Євлогію та Антонію вдалося втекти" ⁹.

Хоч радянська влада тільки 1920 р. остаточно закріпилася в Києві і в центральній та східній Україні, православна церква вже з 1918 р. зазнавала переслідувань з боку більшовиків та Червоної армії. З 1919 р. почалося руйнування й пограбування церков, вбивства священнослужителів. При цьому змішувалися релігійні гоніння й боротьба з українським націоналізмом ¹⁰. Багато священнослужителів загинули в Україні після захоплення її більшовиками в 1920—1921 рр. "

На Пасху 1918 р. Антоній (Храповицький) став новим митрополитом Києва. Таким чином, ВЦС, який за гетьмана Скоропадського іноді збирався, залишився під російським впливом. 9 липня 1918 р. собор встановив автономний статус для всіх православних епархій в Україні. Але цей крок зробив канонічну автокефалію майже неможливою, тому що юрисдикція патріарха РПЦ Тихона зберігалася. У той час міністр культури Олександр Лотоцький вимагав автокефалію, згідно з територіальним принципом, властивим Східній церкві ¹². Та незабаром владу в Україні захопила Директорія, яка розпустила Всеукраїнський церковний собор і затримала Антонія та Євлогія, вважаючи, що таким чином можна подолати опір національної православної церкви.

1 січня 1919 р. Директорія надала чинності автокефалії українського православ'я, посилаючись на Четвертий Вселенський Собор, згідно з яким, церковне територіальне управління мало відповідати державному. Але, з церковноправової точки зору, для цього не вистачало взаємної згоди єпископів та визнання іншими автокефальними церквами, перш за все Константинопольською патріархією.

Однак, коли протягом 1919р. більшовики просувалися на захід України, центр національно-церковного руху зосередився в Кам'янці-Поділь-

ському, де знаходився й центр управління Директорії Симона Петлюри. Заступником автокефалії там виступав професор Іван Огієнко, майбутній ієрарх Іларіон. Йому протидівав вищезгаданий архієпископ Пимін (Пегов). Але після того, як українські ієрархи, які підтримували ідею автокефалії, змушені були тікати в Польщу, всі дії в напрямку її запровадження з 1 січня 1919 р. тимчасово припинилися¹³. Винятком була одна українсько-національна парохія в Києві, яка встигла зареєструватися, незважаючи на опір вірних Москві церковників. Митрополит Василь (Липківський) згадував перше богослужіння першої української парохії 9 травня (за старим стилем) 1919р., вважаючи його днем народження Української автокефальної православної церкви. Майбутній глава УАПЦ також згадував, як віруючі плакали, почувши Євангеліє й псалми на українській мові¹⁴. Липківський порівняно довго був настоятелем Софійського собору в Києві.

Створювалися й інші українофільські парохії. Політика Москви в питанні релігії виявилася корисною для української національної церкви. Прагнучи ослабити Московську патріархію, більшовицький режим підтримував націоналістичні схизми, хоч закон про відокремлення церкви від держави офіційно торкався, звичайно, всіх релігійних общин¹⁵. В результаті такої політики відкрилися нові обставини щодо наявності церковного майна. ВЦС, в рядах якого був і Липківський, після провокації єпископа Московської патріархії знову проголосив 5 травня 1920 р. автокефалію українського православ'я, незважаючи на те, що вона вже була державно узаконена 1 січня 1919р. ВЦС зробив цей вирішальний крок без свого єпископату. Вихід із становища, що склалося, був один — канонічний православний ієрарх повинен був висвятити одного кандидата ВЦС в єпископи. Та виконати це прохання відмовилися і Парфеній (Левицький), архієпископ Полтавський, і єпископ Антонін (Грановський), і Агапіт, архієпископ Катеринославський. Дехто відмовився під тиском екзарха РПЦ в Україні Михайла (Єрмакова). Крім того, наприкінці серпня 1921 р. два претенденти, які мали намір попросити патріарха-католика Грузинської православної церкви про висвячення в єпископи, дісталися лише до Харкова¹⁶.

Після того, як 15 серпня 1921 р. вірна Московській патріархії "Конференція єпископів усієї України" не визнала ВЦС та його домагань, національно-церковні діячі скликали на жовтень Перший Всеукраїнський Церковний Собор УАПЦ¹⁷.

Для автономної РПЦ в Україні конкуренція з УАПЦ стала проблемою, що дорівнювала зростаючим гонінням з боку більшовицького уряду в Москві. З 1918 по 1921 рр. православ'я зазнало багато лиха від діючого законодавства, що перешкоджало релігійному навчанню священників, а також від націоналізації наявного церковного майна, конфіскації культових предметів, а також від арештів та заслання багатьох ієрархів, що вже тоді почалися¹⁸. Тепер УАПЦ привертала до себе багатьох національне свідомих віруючих-українців. А в ролі арбітрів у протистоянні двох церков несподівано виступили партійні працівники — комуністи й формальні атеїсти, які реєстрували приходи чи виділяли одній з двох парафій (різних орієнтацій) церковні приміщення тощо. Отже, доля православ'я була в руках його непримиримого ворога...

14 жовтня 1921 р. в Києві відбувся Перший Всеукраїнський церковний собор УАПЦ. Екзарх РПЦ в Україні Михайл (Єрмаков) одразу оголосив його неканонічним і недійсним. 500 делегатам, у тому числі 60 священникам під головуванням Михайла Мороза, було ясно, що дійсно доведеться створювати єпископат. Останні спроби досягти канонічного ви-

свячення (хіротонії) були невдалими. Тоді більшість делегатів звернулася до аргументів Чеховського про те, що за певних умов висвячення церковною радою, тобто пресвітерами, вважається канонічним¹⁹.

Володимир Чеховський був богословським теоретиком ВЦС. Його аргументація, в принципі, служить і сьогодні виправданням канонічності УАПЦ, тим більше, що в 1922 р. Іоанн (Теодорович), єпископ Вінницький, конкретизував цю теорію. Висновок Чеховського базувався на чотирьох пунктах: історична рівноправність усіх церковників незалежно від сану, вибори пресвітерами в час апостолів, вибори й посвячення в сан патріарха пресвітерами в Олександрії до III ст., а також те, що посвячення є церковноправовим питанням, яке підлягає змінам, а тому не є догмою²⁰.

Однак багато учасників собору не погодилися з такою аргументацією, і тому ті, хто виступав за апостольську наступність, покинули його. Після цього виявилось, що більшість делегатів, які залишилися на соборі, проголосували за вибори і висвячення пресвітерами.

21 жовтня 1921 р. собор проголосив протоієрея Василя Липківського на висвячення в сан архієпископа і митрополита усієї України. Ця подія відбулася 23 жовтня в Софійському соборі водночас із висвяченням в єпископи Нестора Шараєвського. 30 священників, які залишилися, миряни собору та інші віруючі, поклавши руки на плечі кандидатів та один одному, утворили цеп і продемонстрували тим демократичну синодальну форму управління з участю мирян. Відтоді на УАПЦ лежить пляма "неканонічних самозванців"²¹. У подальшому православні віруючі вже не могли уникнути розколу в Україні, тому що "з цього питання виникла різка полеміка між "тихонівцями" та автокефалістами (липківцями)"²².

За наступні після висвячення дев'ять місяців митрополит Василь збільшив єпископат УАПЦ, підготувавши ще 22 претенденти в єпископи згідно з традиційним обрядом. Крім того, 30 жовтня 1921 р. Перший Всеукраїнський церковний собор УАПЦ проголосив свої статuti. Однак через те, що приходи, які прагнули до реформ, відмовилися від православної традиції, значна частина населення, головним чином сільського, сприйняла їх погано. Реформи торкалися зачіски й бороди священників, їх цивільного одягу, а також права ієрархів женитися, розлучатися, повторно вступати в шлюб і т. п. Ці питання, як відомо, сягають давнього спору між світським і чернечим духовенством.

УАПЦ висунула вимогу вважати українською національною церквою, оскільки вона не визнає приєднання України до Росії в XVII ст. і вважає підпорядкування Київської митрополії Московській юрисдикції неканонічним. Автокефаліє™ впровадили українську мову замість церковнослов'янської в богослужіння, і це принесло їм успіх у середовищі інтелігенції та духовенства²³.

Коренізація українського православ'я Москвою у 20-і роки

Уряд Радянського Союзу в 20-і — на початку 30-х років проводив політику так званої коренізації. Вона була корисною для розвитку української освіти, мови, загалом культури, але в галузі релігії призводила лише до інцидентів. Знищення будь-якої форми релігії, як "опіуму для народу", залишалося одним з першочергових завдань комуністів. Однак радянський уряд тимчасово віддавав перевагу православним схизмам і сектам, маючи на меті підірвати традиційно впливову позицію РПЦ серед народу. Що ж до УАПЦ, то її в Україні сприймали як національний відкол від Москов-

ської патріархії. Більшовицьке керівництво, приділяючи увагу церкві, реєструючи приходи й спілкуючись з церковнослужителями, заступилося за автокефалістів²⁴.

Статистичні дані про кількість УАПЦ дуже відрізняються одне від одного, оскільки всі вони готувалися або церквою, або державою. Завбачливий аналіз дозволяє стверджувати, що на початку 1924 р. до УАПЦ у 1100 приходах належало близько 30 єпископів і 1500 священників та дияконів. Помітною була тенденція до збільшення їх кількості. Автокефальний рух досяг своєї вершини в 1924—1925 р., коли близько шести мільйонів стали вірними УАПЦ. Водночас вона знаходила дедалі більше прихильників у західноєвропейській та північноамериканській еміграції²⁵. Розширення автокефальної православної церкви відбувалося завдяки місіонерським подорожуванням митрополита Василя (навіть на сході СРСР створювалися приходи УАПЦ).

В Україні помітним був рух УАПЦ із заходу на схід — у таких містах, як Харків, та в Донбасі до РПЦ Московської патріархії належало значно більше віруючих, ніж на заході республіки. Це пояснювалося тим, що на сході проживало більше росіян та русифікованого чи русофільського населення. Центрами автокефального руху були Поділля та Київ.

Велика кількість ієрархів в УАПЦ пояснюється прагненням до займання єпископами усіх нових маленьких церковних відомств. РПЦ, в свою чергу, також намагалася не відставати. Внаслідок цього суперництва багатьом малоосвіченим священникам, які погано знали навіть богослов'я, було легко стати єпископами²⁶.

Незважаючи на величезну кількість віруючих, що складалася переважно з інтелігенції та сільського населення, які захищали українську мову в богослужіннях, перед УАПЦ залишалося завдання — добитися визнання Московською та Вселенською патріархіями. А з 1924 р. перед нею постала ще одна проблема: церковна політика радянського уряду щодо УАПЦ різко змінилася — від надання автокефалам привілеїв через зростаюче гоніння до знищення в 30-і роки.

УАПЦ була тісно зв'язана з українським національним рухом, якому вдалося в 1918 р. створити незалежну Українську Народну Республіку (УНР). УАПЦ постулювала відокремлення церкви від держави, однак її політичне забарвлення було очевидним, оскільки її теоретик Володимир Чеховський був прем'єр-міністром УНР²⁷.

Отже, ставлення радянського уряду до УАПЦ змінювалося тому, що більшовики ототожнювали її з українським національним та націоналістичним рухом. Це свідчить про те, що національне спрямована церковна політика не стала частиною коренізації. Навпаки, радянський уряд почав використовувати церкву Московської патріархії у своїх власних інтересах. У відповідь на зв'язок УАПЦ з націоналістичним рухом він змушений був відвернутися від тих відколів, які підтримував протягом кількох років²⁸. При цьому уряд посилався на Конституцію УРСР, згідно з якою релігія допустима лише у випадку, якщо вона не служить політичним цілям²⁹. А тим часом "у керівництві УАПЦ було кілька офіцерів Петлюри, які пішли в підпілля, та інтелігентів, які байдуже ставилися до церкви. Привід достатній, щоб звинуватити все церковне управління в націоналістичній конспірації"³⁰.

У 1925—1926 рр. заходи ДПУ України стосовно УАПЦ набули конкретності. Почалася хвиля арештів, жертвами якої стали новий президент ВЦС Василь Потієнко, голова ВЦС Липківський (30 червня 1926 р.) та Олександр (Ярещенко), архієпископ Харківський. Єпархію в Харкові — тоді столиці УРСР — взяв на себе єпископ Іван (Павловський). Під тис-

ком міжнародної консисторії ВЦС повинен був 31 липня — 1 серпня 1926 р. припинити свою діяльність³¹.

За допомогою ганебних компромісів, що включили й зняття з посади голови ВЦС Василя Липківського, ті, хто залишився, забезпечили існування УАПЦ. На основі нових статутів вона знову зареєструвалася 10 грудня 1926 р. Вийшло в світ (хоч і під цензурою) сім номерів журналу "Церква і життя". Про розрядку у відносинах між урядом і УАПЦ свідчить також звільнення з-під арешту Липківського, Потієнка та ін.

За таких обставин 17 жовтня 1927 р. зібрався Другий Всеукраїнський церковний собор УАПЦ як "самокритичний собор"³². На ньому в присутності агента таємної поліції Каріне делегати повторили раніше висловлені докори і звинуватили Липківського, Ярещенка та Потієнка в контрреволюції. Липківського не врятувала навіть заява про лояльність. Собор затвердив зняття з посади митрополита Василя, якого того ж року було знову заарештовано. Новим главою УАПЦ було обрано молодого єпископа Миколая (Борецького), який палко виступав проти націоналізму³³.

Нова політика Сталіна з кінця 20-х років призвела до того, що автокефальна церква втратила підтримку в особі заможних селян і малих підприємців. Уже в 1928 р. помітним стало різке падіння кількості віруючих. Через рік вже не було жодних сумнівів у тому, що мета радянського уряду — цілковите знищення УАПЦ. Почалася нова хвиля арештів, що охопила діячів усіх галузей життя. Серед них було багато єпископів, сотні автокефальних священиків, у тому числі й Володимир Чеховський. Знову ВЦС та його локальні поради перестали діяти. Приводом до репресій було твердження, нібито Н.КВС виявив буржуазно-націоналістичну "Спілку Визволення України", яка мала намір роз'єднати Радянський Союз³⁴. На відкритому "Процесі сорока п'яти" українських священиків звинувачували в контрреволюції, саботажі та шпіонажі. З рядів УАПЦ допитували, вимагаючи зізнань, трьох, у тому числі й Чеховського. Інші, серед них Потієнко й Мороз, виступали на суді як свідки. Під час судового розгляду в Харкові у квітні й травні 1930 р. Чеховського засудили до смертної кари, але замінили її на багаторічне ув'язнення. Наслідком цього процесу була втрата УАПЦ через депортацію та ліквідацію без будь-яких юридичних підстав більше половини своїх ієрархів, у тому числі й митрополита Миколая (Борецького)³⁵.

Ще до вищезазначеного процесу відбувся нав'язаний УАПЦ позачерговий собор 40 єпископів, які поки що залишалися на волі. Собор відкрив дорогу присудам. 28—29 січня 1930 р. УАПЦ назвала себе антирадянською і контрреволюційною, підтвердила націоналістично-антирадянську діяльність Липківського, Ярещенка, Чеховського та інших і заявила про свій розпуск. Це дало радянському уряду можливість "захищатися від звинувачень у проведенні релігійних гонінь, а також виправдовуватися за знищення церкви"³⁶.

Незначна кількість церковників, які не зазнали репресій, продовжувала очолювати свої приходи, не маючи ієрархічного сану. Такі приходи вже не належали ні до якої церковної організації³⁷.

Для РПЦ в Україні 20-х років певною проблемою була конкуренція з УАПЦ. За приблизними підрахунками, третина православних віруючих в Україні прилучилася до УАПЦ, а дві третини — до церкви Московської патріархії³⁸. Крім того, РПЦ в Україні, як і в інших регіонах Радянського Союзу, терпіла від гоніння з боку уряду та поширення схизматичних (розкольницьких) рухів³⁹. З 1918 р. вона мала в Україні статус автономної, який було затверджено патріархом Тихоном у 1922 р. Проте назва Автономна Українська православна церква не мала успіху (крім періоду Дру-

гої світової війни). Водночас Українська автономна православна церква (РПЦ) на певний час зменшувала залежність від Московської патріархії. У 1921 р. патріарх Тихон направив в Україну російського архієпископа Михайла (Єрмакова) у зв'язку із загрозливим станом церкви. В той час Київська митрополія після втечі Антонія (Храповицького) за кордон, залишалася без свого глави⁴⁰.

Ще 19 січня 1918 р. патріарх Тихон наклав анафему на всіх, хто переслідував православ'я. Звичайно, в першу чергу він мав на увазі комуністів. У травні 1922 р. Тихона заарештували, а 25 червня 1923 р. звільнили, передусім з огляду на зовнішньополітичні причини⁴¹. Але за цей час єпископу Антоніну (Грановському) і схизматичній "Живій церкві", що згодом стала відомою як обновленський рух, вдалося підступним шляхом добитися реєстрації й підтримки з боку влади, а також визнання стародавніми патріархіяма в Єрусалимі, Олександрії та Константинополі⁴². Реформаторські статuti "Живої церкви" багато в чому відповідали УАПЦ, оскільки з середини 20-х років "її головне завдання полягало в тому, щоб застерегти від будь-якої незалежної Української православної церкви, що виникає чи існує окремо від Російської церкви. Таким чином московський уряд намагався ловити "душі за російську справу"⁴³. Радянська влада віддавала перевагу обновленням і всіляко підтримувала їх, у тому числі й виділенням їм церков. Тим самим вона засвідчувала, що її релігійна політика залишалася осторонь коренізації. В листопаді 1924 р. обновленням було виділено близько 3 000 церков в Україні. У 1925 р. 16 540 священників-обновленців і 192 ієрархи служили у 12 593 приходах, що становило більше половини складу РПЦ. 1926 р. обновленський рух охопив близько 8 млн віруючих у 33 єпархіях Росії й України⁴⁴. Проте ці дані не відображають ставлення віруючих до обновленців, яких основна маса народу відторгнула, головним чином через вищезазначений політичний фон⁴⁵. Так, віруючі в селах продовжували ходити в ту церкву, яку вони завжди відвідували, і мало цікавилися формальною її реєстрацією чи дійсним віросповіданням священника.

Радянська церковна політика призвела зрештою до зриву обновленського руху, коли уряд перестав підтримувати схизми. Крім того, обновленці не мали успіху через свій спосіб життя та *modus vivendi* зі світською владою, що дійшло "до ідеологічного синкретизму, до нелегального змішування християнської віри з діалектичним і історичним матеріалізмом"⁴⁶.

7 квітня 1925 р. помер патріарх Тихон. Згідно з його заповітом наступником, РПЦ повинна була привести церковне життя у відповідність з вимогами радянської влади⁴⁷. Однак єпископи РПЦ не могли обрати нового патріарха, а режим тільки після того, як відхилив кілька кандидатів, дав згоду на обрання Петра (Полянського), митрополита Крутицького, намісником патріаршого престолу. Однак незабаром його вислали на північ СРСР, де 29 серпня 1936 р. він помер.

Митрополит Петро, очевидно, став жертвою обновленців, яких він не визнав. Вислали його як антидержавного діяча, коли "радянський уряд продовжував визнавати обновленську схизму як легальну православну церкву Росії, заперечуючи такий статус для патріаршої церкви"⁴⁸. Його церковно-службові обов'язки прийняв на себе Сергій (Страгородський), митрополит Нижньогородський, який фактично керував РПЦ 18 років: десять років — як заступник намісника патріаршого престолу, сім років — як його намісник і менше року — як патріарх. Сергій повернувся до лояльного ставлення РПЦ стосовно Радянської влади ще до того, як остання в травні 1927 р. визнала Священний Синод, а його — заступником намісника патріаршого престолу і зрештою зареєструвала РПЦ. Він уже 1926 р.

заявив про лояльність церкви і підкреслив, що обов'язок пастирів РПЦ — бути вірними радянській владі, незважаючи на несумісність їх світоглядів. Однак уряд не прийняв цієї заяви, а незабаром Сергія було заарештовано. Після того, як його випустили з тюрми, а РПЦ було зареєстровано, він повторив декларацію про лояльність у посланні до пастирів та пастви в липні 1927 р., яке було опубліковане в газеті "Известия" в серпні 1927 р.⁴⁹

Терор у 30-і роки

У період першої п'ятирічки і зміцнення влади Сталіна політика щодо релігії в СРСР різко загострилася. Згідно з антирелігійною пропагандою, яка ще з середини 20-х років активізувалася, уряд тепер прагнув до найшвидшого знищення будь-якої релігійної форми життя. Але спочатку він повинен був визнати, що з січня 1930 р. церковна діяльність УАПЦ не просто припинилася. Щоб забезпечити контроль над приходами, які перебували в підпіллі, режим допустив нове утворення автокефалістів під назвою "Українська православна церква". На Четвертому Всеукраїнському церковному соборі (грудень 1930 р.) було відновлено УАПЦ, а митрополитом обрано Івана (Павловського), митрополія якого перемістилася в Харків⁵⁰.

Про вільну духовну діяльність цієї церкви не може бути й мови, навпаки, "1930-ті роки принесли фізичне знищення цілої ієрархії УАПЦ і більшості її священиків та віруючих"⁵¹. Акціям ДПУ України та НКВС слугував введений 15 травня 1929 р. в Конституцію УРСР новий закон про релігійні общини, яким заборонялася релігійна пропаганда. Церковники й віруючі зазнавали гоніння, якщо будь-яке релігійне дійство відбувалося поза церковним приміщенням⁵². "Фізичне знищення служителів релігії усіх напрямів досягло своєї вершини, коли приїхав уповноважений Сталіна по Україні П. Постишев, і ще більших, безприкладних розмірів досягло воно з початком діяльності Єжова в галузі юстиції"⁵³.

Священики й віруючі терпіли не тільки від політично-релігійних утисків, а й від великого голоду в 1932—1933 рр., який перетворив життя в боротьбу за існування. Під приводом цієї боротьби органи влади конфіскували культові предмети з церков. Внаслідок масового закриття храмів віруючі вже не звертали увагу на їх орієнтацію, а ходили в ті, де ще відбувалися богослужіння і де священики справляли таїнства (хрещення, причащення, миропомазання, церковний шлюб, соборування тощо). А тимчасом церковникам ставало дедалі важче жити через скажені податки, до того ж церкви повинні були сплачувати мито як приватні заклади, і ці платежі також лягали на плачі священиків. Вижити вони могли лише завдяки пожертвам віруючих приходу⁵⁴.

Закриття й зруйнування церков відбувалося за певною схемою. У великих містах до міських рад надходили партійні директиви про те, що для розширення вулиці чи спорудження будинку треба підірвати ту чи іншу церкву. Використовувався й інший спосіб: завищені податки призводили священиків до неплатоспроможності, внаслідок чого церкви закривали або використовували їх не за призначенням. А в селах місцеві партійні організації ці питання вирішували просто — немає грошей на ремонт чи підтримку церкви — значить, вона не потрібна. Часто церкви руйнували й без визначення причин — як "форуми контрреволюції"⁵⁵. Наприклад, у Києві Софійський собор з 1934 р. перетворили на музей; Києво-Печерську лавру ще з 1926 р. використовували не за призначенням, а з 1933 р. також перетворили на музей — антирелігійний. 1935 р. зруйнували Успенський собор Богородиці, в якому автокефальний митрополит Іван (Павловський) влаштував свій приход. Багато ієрархів колишньої УАПЦ зазнали те-

рору 30-х років, у тому числі Липківський, якого в 1938 р. було заслано на північ. Його доля залишається невідомою; не повернувся з Туркменістану Ярещенко; Павловського 1936 р. заслали в Казахстан, і там він помер; невідомо куди вислали Чеховського. До 1936 р. 24 єпископи і понад 2000 автокефальних священиків стали жертвами державного переслідування. Під час показових процесів 1937—1938 рр. всіх автокефальних священиків, котрі не зникли в підпіллі, було засуджено як буржуазних націоналістів. З рядів автономної РПЦ в Україні найвідомішою жертвою був екзарх Костянтин (Дьяков), архієпископ Київський. Його розстріляли в 1937 р.⁵⁶

Modus vivendi, до якого дійшли, з одного боку, митрополит Сергій як заступник намісника патріаршого престолу і, з другого, — радянський уряд, не зміг уберегти РПЦ в Україні і в усьому Радянському Союзі від майже цілковитого зруйнування релігійно-церковного життя в 30-і роки. Доля Української автокефальної православної церкви з грудня 1930 р. була такою ж, якщо не гіршою. Навесні 1936 р. закрилася остання парафія автокефалістів у Києві — парафія митрополита Івана (Павловського). Протягом року було ліквідовано останні приходи в країні, їх священиків заарештовано або вислано⁵⁷.

Духовенство РПЦ боролось з тими церковниками у своїх рядах, які не визнали декларацію митрополита Сергія в 1926—1927 рр. про лояльність і в майбутньому створили в підпіллі так звану церкву в катакомбах.

Радянський уряд знищив адміністративну структуру РПЦ в Україні. 1937 р. було заслано останніх єпископів, залишалось зовсім мало священиків у підпіллі. Період жорстокого переслідування тривав до 1938 р.⁵⁸

* Б. Й. Зальмон народився 14 листопада 1964 р. у м. Кельні (Західна Німеччина) в сім'ї вчителя. З 1986 р. він вивчав слов'янську філологію, східноєвропейську історію та південну славистику в Кельнському та Волгофадському державних університетах. 1964 р. закінчив філософський факультет Кельнського університету і одержав звання магістра. 1995 р. одержав диплом журналіста по Європейському Союзу. З того ж року почав працювати над докторською дисертацією на тему "Російська православна церква в радянській Україні в роки Другої світової війни", у зв'язку з чим з 1996 по 1997 рр. працював в українських архівах. Проживає у м. Кельн.

¹⁻²Armstark Rudolf. Die Ukrainische Autokephale Orthodoxe Kirche. Erinnerungen des Metropoliten Vasul' K. Lypkiv'skij. Wiirzburg: Augustinus, 1982. — S. 235.

³Reshetar John S. Ukrainian Nationalism and the Orthodox Church. В журн.: The American Slavic and East European Review. — 1951. — N 10. — S. 40; Pospislovsky Dimi'try. The Russian Church under the Soviet Regime, 1917—1982. Volume One. Crestwood, New York: St. Vladimir's Seminary Press, 1984. — S. 26—27.

⁴Luzhnytskyi G. The Russian Persecution of the Ukrainian Orthodox Church. В журн.: Ukrainian Review [Великобританія]. — 1988. — N 36(1). — S. 48.

⁵Там же. — S. 50.

⁶Luzhnytskyi G. The Russian Persecution of the Ukrainian Orthodox Church. — S. 50-51.

⁷Armstark R. Die Ukrainische Autokephale Orthodoxe Kirche. — S. 39.

⁸Там же. — S. 40.

⁹Там же.; Heyer Friedrich. Die Orthodoxe Kirche in der Ukraine von 1917 bis 1945. Кбіп-Braunsfeld: Verlagsgesellschaft Rudolf Müller, 1953. - S. 45-46.

¹⁰Miller M. Bolshevik Persecution of the Orthodox Church in the Ukraine. В журн.: Ukrainian Review [Мюнхен]. — 1959. — N 7. — S. 10—11.

¹¹Kischkowsky Alexander. Die sowjetische Religionspolitik und die Russische Orthodoxe Kirche. München: Institut zur Erforschung der UdSSR e. V., 1957. — S. 32.

¹²Armstark R. Die Ukrainische Autokephale Orthodoxe Kirche. — S. 41—44, 199—200.

¹³Там же. — S. 41—44.; Heyer F. Die Orthodoxe Kirche in der Ukraine von 1917 bis 1945. - S. 66-69.

¹⁴Metropolit Lypkiv'skij. Geschichte der Ukrainischen Orthodoxem Kirche. — В кн.: Armstark R. Die Ukrainische Autokephale Orthodoxe Kirche. — S. 80.

- ¹⁵ Там же. — S. 45—46; M o r o z i u k R u s s e l P. Antireligious Activity in Ukraine. В журн.: Ukrainian Quarterly. — 1980. — № 36(1). — S. 50.
- ¹⁶ Armstark R. Die Ukrainische Autokephale Orthodoxe Kirche. — S. 46—47; B o s i u r k i w B o h d a n R. Ukrainization Movements within the Russian Orthodox Church, and the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church. В журн.: Harvard Ukrainian Studies. — 1979—1980. - № 3/4 (1). - S. 95-97.
- ¹⁷ Там же. - S. 97.
- ¹⁸ H e y e r F. Die orthodoxe Kirche in der Ukraine von 1917 bis 1945. — S. 74.
- ¹⁹ A r m s t a r k R. Die Ukrainische Autokephale Orthodoxe Kirche. — S. 47.
- ²⁰ Там же. — S. 200—209; B o s i u r k i w B. Ukrainization Movements within the Russian Orthodox Church, and the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church. — S. 98; R e s h e t a r J. Ukrainian Nationalism and the Orthodox Church. — S. 45—47.
- ²¹ Там же. — S. 43—44; Armstark R. Die Ukrainische Autokephale Orthodoxe Kirche. — S. 47-48.
- ²² Там же. — S. 48.
- ²³ Там же. — S. 48—49; Reshetar J. Ukrainian Nationalism and the Orthodox Church. — S. 43—44; Zhukovsky A. Die Ukrainian Autocephalous Orthodox church // Encyclopedia of Ukraine. Volume V. St—Z. Изд. Danylo Husar Struk. Toronto и др.: University of Toronto Press Incorporated, 1993. — S. 351.
- ²⁴ B o s i u r k i w B. Ukrainization Movements within the Russian Orthodox Church, and the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church. — S. 99.
- ²⁵ Zhukovsky A. Die Ukrainian Autocephalous Orthodox church. — S. 351; Subtelny O r e s t. Ukraine. A History. Toronto та ін.: University of Toronto Press. — 1994. — S. 401; H e y e r F. Die orthodoxe Kirche in der Ukraine von 1917 bis 1945. — S. 87—90; Armstark R. Die Ukrainische Autokephale Orthodoxe Kirche. — S. 50.
- ²⁶ Там же; H e y e r F. Die orthodoxe Kirche in der Ukraine von 1917 bis 1945. — S. 87.
- ²⁷ Zhukovsky A. Die Ukrainian Autocephalous Orthodox church. — S. 351; L u z h n y t s k y i G. The Russian Persecution of the Ukrainian Orthodox Church. — S. 47.
- ²⁸ Duncan P e t e r J. S. Orthodoxy and Russian Nationalism in the USSR, 1917—1988. У збірн.: Church, Nation and State in Russia and Ukraine. Вид. Geoffrey Hosking. London: Macmillan, 1991. — С. 313; B o s i u r k i w B o h d a n R. The Soviet Destruction of the Ukrainian Orthodox Church, 1929—1936. У журн.: Journal of Ukrainian Studies. — 1987. — № 12(1). -S. 4.
- ²⁹ M o r o z i u k R. Antireligious Activity in Ukraine. — S. 50.
- ³⁰ A r m s t a r k R. Die Ukrainische Autokephale Orthodoxe Kirche. — S. 57.
- ³¹ Там же. — S. 57, 145; Zhukovsky A. Ukrainian Autocephalous Orthodox church. — S. 352.
- ³² A r m s t a r k R. Die Ukrainische Autokephale Orthodoxe Kirche. — S. 58.
- ³³ Там же; H e y e r F. Die orthodoxe Kirche in der Ukraine von 1917 bis 1945. — S. 108.
- ³⁴ Armstark R. Die Ukrainische Autokephale Orthodoxe Kirche. — S. 59—60; B o s i u r k i w B. The Soviet Destruction of the Ukrainian Orthodox Church, 1929—1936. — S. 6.
- ³⁵ Там же; Armstark R. Die Ukrainische Autokephale Orthodoxe Kirche. — S. 60—62; S u b t e l n y O. Ukraine. — S.417; Kappeler Andreas. Kleine Geschichte der Ukraine. Munchen: C. H. Beck, 1994. - S. 196.
- ³⁶ B o s i u r k i w B. The Soviet Destruction of the Ukrainian Orthodox Church, 1929—1936. - S. 7.
- ³⁷ Armstark R. Die Ukrainische Autokephale Orthodoxe Kirche. — S. 61.
- ³⁸ Православні схизми-розкол і в ці дані не входять. Таке числове співвідношення найчастіше зустрічалося в роки Другої світової війни. Див.: A l e x e e v W a s s i l i j, S t a v r o u T h e o f a n i s G. The Great Revival. The Russian Church Under German Occupation. Minneapolis, Minnesota: Burgess Publishing Company, 1976. — S. 149.
- ³⁹ A n d e r s o n P a u l B. People, Church and State in modern Russia. London: Student Christian Movement Press LTD, 1944. — S. 121; P o s p i e l o v s k y D. The Russian Church under the Soviet Regime, 1917—1982. Volume One. — S. 43—92, 113—162; H e y e r F. Die orthodoxe Kirche in der Ukraine von 1917 bis 1945. — S. 90—114. Хайер вважає УАПЦ національно-церковною схизмою; B o s i u r k i w B. Ukrainization Movements within the Russian Orthodox Church, and the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church. — S. 92—111; L u z h n y t s k y i G. The Russian Persecution of the Ukrainian Orthodox Church. — S. 56.
- ⁴⁰ H e y e r F. Die orthodoxe Kirche in der Ukraine von 1917 bis 1945. — S. 75; Z h u k o v s k y A. Ukrainian Autonomous Orthodox church // Encyclopedia of Ukraine. Volume V. St-Z. Вид. Danylo Husar Struk. Toronto та ін.: University of Toronto Press Incorporated, 1993. — S. 354; S a l m o n B. Die ukrainischen orthodoxen Kirchen 1997. — S. 2.
- ⁴¹ S t b k l G u n t h e r. Russische Geschichte. Von den Anfängen bis zur Gegenwart. Stuttgart Alfred Kroner, 1983. — S. 733; A n d e r s o n P. People, Church and State in modern Russia. — S. 61; P o s p i e l o v s k y D. The Russian Church under the Soviet Regime, 1917—1982. Volume

- Оне. — S. 52, 55; Русская Православная Церковь в советское время (1917—1991). Материалы и документы по истории отношений между государством и Церковью. Книга 1. Составитель Герд Штриккер. — Москва: ПроPILEI, 1995. — С. 110—113, 219—224.
- ⁴² Pospelovsky D. The Russian Church under the Soviet Regime, 1917—1982. Volume One. — S. 65; Anderson P. People, Church and State in modern Russia. — S. 66.
- ⁴³ Luzhnytskyi G. The Russian Persecution of the Ukrainian Orthodox Church. — S. 56.
- ⁴⁴ Там же. Pospelovsky D. The Russian Church under the Soviet Regime, 1917—1982. Volume One. — S. 61; Anderson P. People, Church and State in modern Russia. — S. 64—65.
- ⁴⁵ Там же. — S. 65.
- ⁴⁶ Dörmann Hans-Dieter. Die Russische Orthodoxe Kirche in Geschichte und Gegenwart. Wien и др.: Hermann Böblau Nachf., 1977. — S. 236.
- ⁴⁷ Русская Православная Церковь в советское время. Книга 1. — С. 234, 250—251.
- ⁴⁸ Pospelovsky D. The Russian Church under the Soviet Regime, 1917—1982. Volume One. — S. 66.
- ⁴⁹ Русская Православная Церковь в советское время. Книга 1. — С. 255—259, 267—272. Див. іншу інтерпретацію дат у науковій літературі, наприклад, у: Pospelovsky D. The Russian Church under the Soviet Regime, 1917—1982. Volume One. — S. 67; Anderson P. People, Church and State in modern Russia. — S. 74.
- ⁵⁰ Heuer F. Die orthodoxe Kirche in der Ukraine von 1917 bis 1945. — S. 108—109; Armstark R. Die Ukrainische Autokephale Orthodoxe Kirche. — S. 63; Bosyurkiw V. The Soviet Destruction of the Ukrainian Orthodox Church, 1929—1936. — S. II; Zhukovsky A. Ukrainian Autocephalous Orthodox church. — S. 352.
- ⁵¹ Там же. Див. також Armstark R. Die Ukrainische Autokephale Orthodoxe Kirche. — S. 63; Morozuk R. Antireligious Activity in Ukraine. — S. 53.
- ⁵² Там же. — S. 50; Pospelovsky D. The Russian Church under the Soviet Regime, 1917—1982. Volume One. — S. 164—165.
- ⁵³ Armstark R. Die Ukrainische Autokephale Orthodoxe Kirche. — S. 63.
- ⁵⁴ Pospelovsky D. The Russian Church under the Soviet Regime, 1917—1982. Volume One. — S. 164, 166.
- ⁵⁵ Там же. — S. 165; Miller M. Bolshevik Persecution of the Orthodox Church in the Ukraine. — S. 12—13.
- ⁵⁶ Там же. — S. 20; Heuer F. Die orthodoxe Kirche in der Ukraine von 1917 bis 1945. — S. 125; Armstark R. Die Ukrainische Autokephale Orthodoxe Kirche. — S. 64—65; Luzhnytskyi G. The Russian Persecution of the Ukrainian Orthodox Church. — S. 57—58; Bosyurkiw V. The Soviet Destruction of the Ukrainian Orthodox Church, 1929—1936. — S. 14.
- ⁵⁷ Там же. Ствердження декого з українського руху безбожників, нібито окремі автокефальні приходи в УРСР ще існували у квітні 1939 р., не доведено.
- ⁵⁸ Heuer F. Die orthodoxe Kirche in der Ukraine von 1917 bis 1945. — S. 124—126; Duncan P. Orthodoxy and Russian Nationalism in the USSR, 1917—1988. — С. 134.

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Брайчевський М. Ю.

ВИБРАНІ ТВОРИ:

ІСТОРИКО-АРХЕОЛОПЧНІ СТУДІЇ. ПУБЛІЦИСТИКА

Нью-Йорк; К.: Видавничий дім "KM Academia", 1999. — 600 с.

Поява рецензованої книги стала не тільки виявом данини шани (хай і запізнілої) визначного вченого у його 75-ліття, а й по-справжньому непересічною подією у пострадянському історіографічному просторі. До читацьких рук вперше потрапили зібрані під однією обкладинкою чи не найважливіші праці М. Ю. Брайчевського, які вже стали бібліографічною рідкістю.

Видання з'явилося завдяки зусиллям Історичної секції Української Вільної Академії наук у США, Українського Історичного Товариства та Національного університету "Киево-Могилянська академія". Окремо слід відзначити діяльну участь у підготовці збірника до друку голови Українського Історичного Товариства у США, головного редактора журналу "Український історик" проф. Любомира Винара, який, власне, й ініціював це видання. Він же є і його редактором. У своєму вступному слові — "Михайлові Брайчевському — 75!" — Любомир Винар слушно наголошує на тому, що "видання "Вибраних творів" Михайла Брайчевського заповнить прогалину в науковій літературі. На Заході з працями ювіляра нездовільно ознайомлені українські й неукраїнські археологи та історики, що досліджують історію Східної Європи й України. В Україні деякі праці проф. М. Ю. Брайчевського становлять бібліографічний раритет" (с. 11).

Відомий київський історик і археолог Г. Ю. Івакін у своєму "Слові про історика" глибоко і всебічно охарактеризував творчу спадщину вченого, відтворив основні віхи його непростого життєвого і наукового шляху. Розкриваючи різнобічні грані творчості М. Ю. Брайчевського, він переконливо засвідчує яскравість таланту вченого: "За яку б проблему він не взявся, її розв'язання завжди супроводжується неординарними висновками, власним баченням і розумінням фактів, подій, оригінальною трактовкою джерел. Піддаючи сумніву усталені погляди, Михайло Юліанович постійно збуджує наукову думку, ініціює дискусії, змушує по-новому побачити, вже, здавалося б, відомі і безліч разів осмислені речі та явища" (с. 26). І справді, можна погоджуватися або не погоджуватися з тими чи іншими поглядами вченого, приймати чи не приймати запропоновані ним теорії і гіпотези, однак "сміливість наукового пошуку, гостре бачення проблем, логічність, ясність та емоційність викладу думок викликали і викликають глибоку повагу й захоплення колег, зокрема й тих, що стоять на інших наукових позиціях (с. 26). У цьому я повністю солідаризуюсь з Г. Ю. Івакіним.

До збірника наукових праць М. Ю. Брайчевського увійшли монографічні дослідження "Коли і як виник Київ?", "Походження Русі", "Анти", а також низка статей історико-археологічного та публіцистичного характеру. Видання доповнено бібліографією праць вченого, укладеною Ю. Кухарчуком. Слід віддати належне упорядникам збірника І. Гиричу, Ю. Кухарчуку та Л. Сакаді, які виконали основну й чи не найбільш трудомістку роботу по підготовці цього видання до друку.

Не бачу потреби в тому, аби детально переповідати зміст усіх праць, вміщених у рецензованому збірнику. Дослідник знайде у ньому багато корисного для своєї роботи. Любителі історичної публіцистики втішаться такими програмними статтями М. Ю. Брайчевського, як "Приєднання чи возз'єднання? Критичні замітки з приводу однієї концепції", "Середньовіччя та сучасність", "Народ мій завжди буде". Фахівцям же настійно раджу перечитати насамперед невеликий історичний етюд "Перспективи дослідження українських старожитностей", опублікований свого часу у раритетному тепер збірнику "Середні віки на Україні" (вип. 1) у 1971 р. На мій погляд, викладені тут міркування з приводу евентуальних напрямів розробки післямонгольської доби й сьогодні зберігають свою актуальність. Серед проблем, що були поставлені М. Ю. Брайчевським майже тридцять років тому, співзвучним нашому сьогоденню залишається археологічне вивчення запорозького козацтва, дослідження соціально-історичної топографії українського міста XIV—XVIII ст. та пізньосередньовічних замків, опрацювання і розробка матеріальної культури тих часів.

Отож, переконаний, рецензоване видання стане не тільки своєрідною історіографічною пам'яткою того періоду, а й важливою підмогою подальшого наукового осягнення історії. Здається, єдине, що засмучує у цій книзі, це дуже замалий тираж — 500 примірників. Хочеться все ж сподіватися, що "Вибрані твори" М. Ю. Брайчевського через бібліотечну хоч би мережу стануть надбанням широкого читацького загалу.

В. М. РИЧКА (Київ)

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

Олександр Гуржш

ГЕТЬМАН ІВАН СКОРОПАДСЬКИЙ

К., 1998. -207с.

Останніми роками увага українських істориків все частіше звертається до постатей українських гетьманів, зокрема тих, які очолювали Українську козацьку державу протягом другої половини XVII—XVIII ст. Цілком природно, що особливий інтерес у сучасного читача викликають ті володарі булави, про яких в силу різних причин написано небагато праць й існує зовсім обмежена кількість літератури, тим більше спеціальної.

Як пам'ятаємо з радянської історіографії, практично всі українські гетьмани, з "легкої" чи "важкої" руки царя Петра I, були "зрадниками". І якщо особливо не замислюватися над причинами цього явища, не глибоко знати історію України того періоду, то можна повірити, що це саме так і було. Проте більш-менш вдумливого читача (не кажучи вже про дослідників), мабуть, постійно мала бентежити думка — в чому справа, чому це так відбувалося? Українські гетьмани, щиро присягаючи російському монархові на вірність, потім, як правило, були глибоко розчаровані і, зрештою, ставали на шлях чи пасивної, чи активної боротьби проти російської політики щодо України, а отже, в такий спосіб дійсно зраджували царя. Мабуть, існувало (або виникало) щось сильніше за почуття вірності сюзеренові.

Про виступ гетьмана І. Мазепи, його справжні й уявні (надумані) причини вже написано десятки, а то й сотні праць. Чимало існує літератури й щодо діяльності таких гетьманів-"зрадників", як І. Виговський та

П. Дорошенко. Навіть серйозні дослідження про Б. Хмельницького також дають підстави говорити про цього засновника Української козацької держави, зрештою, як про "зрадника".

З певними застереженнями до цього ряду можна зарахувати й таких лівобережних гетьманів, як Д. Многогрішний, І. Самойлович і навіть... К. Рзумовський '.

І тільки на одного гетьмана — І. Скоропадського у істориків, здається, відсутній "компрокат" щодо його причетності до сумнозвісної "зради".

Саме цьому гетьману й присвятив свою нову працю сучасний український історик Олександр Гуржій. Усі його попередні дослідження ² більшою або меншою мірою пов'язані з "добою І. Скоропадського". Дана рецензована праця, з одного боку, є узагальненням усього того величезного фактичного (здебільшого архівного) матеріалу, що його опрацював О. Гуржій протягом вже багатьох років. З іншого боку — маємо здебільшого цілком новий матеріал, нові підходи, творчі міркування.

За своїм науковим жанром рецензована праця, безперечно, є історичною монографією. Саме цей жанр, на нашу думку, найбільше повинен приваблювати серйозних дослідників. Незалежно від концептуального спрямування історичні монографії "приречені" на довге життя. В них не повинен домінувати так званий "легкий стиль", за допомогою якого автор у своєму намаганні "спокусити" читача часто-густо вдається до популяризації тих або інших наукових парадигм, навіть без претензій на точну аргументацію. Не заперечуючи права на існування подібного виду праць, слід зазначити, що, зрештою, це є не чим іншим, як лише викладом чужих думок своєю мовою, до того ж нерідко досить витієватою й засміченою непотрібною й чужою українській мові термінологією.

Автор-белетрист може зробити зі своїм "героєм" що завгодно. І це його право. Автор-науковець і професіонал, яким, безперечно, є О. Гуржій, не може собі цього дозволити та й не має права.

Складність ситуації в даному випадку полягає в тому, що у своєму ширшому прагненні подолати усі ті негативні стереотипи, що закарбувалися в історіографії, присвяченій гетьману І. Скоропадському, автор рецензованої праці дещо ідеалізує й міфологізує свого героя. Звідси й ті численні сторінки, де О. Гуржій, так би мовити, підтягує багатий документальний і, зокрема, архівний матеріал під створення нового образу володаря булави Івана Ілліча Скоропадського. Власне, саме на цьому будується авторська концепція щодо гетьмана як визначного політичного і військового діяча українського державотворення першої чверті XVIII ст. Характеристиці цих якостей І. Скоропадського підпорядкована й структура монографії, що складається з 4-х розділів.

Безпосередньо про високу наукову культуру видання свідчать оригінальні й змістовні додатки та авторські примітки до тексту.

Як доводить автор, роки життя І. Скоропадського (до обрання його гетьманом) пройшли на службі у двох гетьманів — І. Самойловича та І. Мазепи, коли він обіймав вже досить високі адміністративні й військові посади. В книзі робляться цікаві спостереження про те, що і Самойлович, і Мазепа переважно використовували Скоропадського посланцем до Москви, а не до Кримського ханства чи Польщі. О. Гуржій слушно зауважив, що "гетьмани найчастіше посилали до Криму й Польщі певних старшин" (с. 21). Отже, цілком ймовірно, що І. Скоропадський так ніколи й не став довіреною особою ні Самойловича (з його відомою політичною орієнтацією на Кримське ханство), ні Мазепи.

Більше того, саме за сумлінне виконання одного з численних доручень до Москви чернігівський полковий писар І. Скоропадський одержує

в 1693 р. чин генерального бунчужного. Таким чином, у віці 47—48 років І. Скоропадський опинився у вищих ешелонах військової та цивільної влади. Щоправда, лише через 8 років він ступив на наступну службову сходинку, коли гетьман І. Мазепа призначив його генеральним осавулом, що за рангом у старшинській адміністрації вважався п'ятою особою. Мабуть, саме на цій посаді, а пізніше (з 1706 р.) й на посаді стародубського полковника, І. Скоропадський, як бездоганний виконавець, найбільше сподобався Петру І, з яким він на той час досить часто зустрічався (за дорученням І. Мазепи), як представник українського уряду. Ця обставина, безперечно, відіграла значну роль у тому, що після "зради" І. Мазепи гетьманом став за волею російського царя саме І. Скоропадський. Не виключено, що при цьому Скоропадського, як підкреслює і О. Гуржій, переслідував певний час комплекс меншовартості "другого гетьмана". Адже ніхто інший, як його улюблена дружина, вольова й енергійна Настя-гетьманша заявила, що "Мазепа живою еще гетман и никто не силен взять у него булаву и гетманства лишить. А мы хотя и взяли гетманство, так из нужды и это нам прощено будет" (с. 32).

Так чи інакше, але І. Скоропадський погодився стати гетьманом, хоча, за бажанням, міг би під приводом, скажімо, якоїсь удаваної хвороби чи то похилого віку (63 роки!) відмовитися. Отже, попри всі обставини, по суті, він дійсно "вступив у змову" з Петром І і, за великим рахунком, зрадив не тільки свого гетьмана, але й остаточно відійшов від ідеалів українського старшинського автономізму того часу.

Можливо, це досить категоричний присуд з висоти кінця ХХ ст. Можливо, це логічна вимога самопожертви від такої лояльної до Росії та й, зрештою, зовсім не героїської людини, якою був І. Скоропадський? До того ж, правомочні й інші думки з цього приводу. Зокрема, не виключено, що на вищій посаді Скоропадський мріяв і прагнув бути якнайкориснішим своєму народові, своїй Батьківщині.

Як нам уявляється, автор рецензованої праці найближче підійшов саме до такого висновку, намагаючись певною мірою "реабілітувати" (термін О. Гуржія. — О. П.) цього гетьмана.

Віддаючи належне прагненню І. Скоропадського виявити себе на політичній арені, одразу ж зазначимо, що він був вже з самого початку приречений на невдачу у своїх діях. В надзвичайно складній ситуації, що в ній перебував гетьманський уряд, на І. Скоропадського "тиснули" принаймні три основних фактори: крах виступу І. Мазепи з усіма його подальшими наслідками, агресивна антиукраїнська політика російського уряду й особисто Петра І і, нарешті, тривала виснажлива війна, що знекровлювала економіку й людські ресурси України-Гетьманщини.

Можна вважати, що, власне, справжня політична діяльність гетьмана І. Скоропадського (до речі, ще навіть невизнаного офіційно російським урядом до січня 1710 р.) почалася з подання ним на ім'я царя проекту так званих "Решетилівських статей" 17 липня 1709 р. Зміст цих "статей" (відомий нам, власне, в російському варіанті, з резолюціями Петра І), досить докладно переданий в рецензованій праці (с. 59, 60), здається, не залишає сумніву у патріотизмі їх автора (Скоропадського), його прагненні допомогти своїй Батьківщині у цей надзвичайно тяжкий для неї час. Разом з тим, поза сумнівом і та політична "наївність", що її виявив тоді новообраний (читай—призначений царем) гетьман. На жаль, мусимо визнати, що ця безперечна для будь-якого державного й політичного діяча вада була властива І. Скоропадському протягом усього його правління. В цьому плані він зовсім непривабливо виглядає на тлі свого попередника й колишнього патрона І. Мазепи. Останній, як відомо, став на шлях боротьби

за повне відокремлення України-Гетьманщини від Російської держави, що за тих умов практично означало боротьбу за самостійну Українську державу. Натомість І. Скоропадський в кращому випадку залишився "твердим консерватором" (за виразом В. Липинського), що не уявляв існування України поза Росією.

Втім, не виключено, що політичне прозіння й розуміння справжнього стану речей й реальної ролі українського гетьмана в російській імперській системі прийшли до І. Скоропадського внаслідок його останньої поїздки до Москви й появи царського указу від 16 травня 1722 р. про утворення в Україні-Гетьманщині так званої Малоросійської колегії. Та було вже занадто пізно. І як наслідок — смерть самого гетьмана та крах не тільки патріотичних прагнень Скоропадського, але й політичне фіаско й особиста трагедія його наступника — наказного гетьмана Павла Полуботка. Це був початок остаточного занепаду української автономної держави, що тривав ще кілька десятиліть.

До певної міри жертвами політичної пасивності гетьмана І. Скоропадського, що часто-густо межувала з конформізмом, його постійного страху перед звинуваченням у зраді, стали, на нашу думку, й останні українські гетьмани Д. Апостол і К. Розумовський. Адже саме політика Петра І щодо України й реакція на неї з боку І. Скоропадського були постійними критеріями й мірилом у всій наступній діяльності російського уряду щодо України-Гетьманщини взагалі й інституту гетьманства, зокрема. Відсутність мужності й політичної волі (чи то свідомий вибір) і, як наслідок, відмова І. Скоропадського, спочатку ще стародубського полковника, а потім і гетьмана, приєднатися до виступів І. Мазепи, а пізніше і П. Орлика, коштували Україні надто дорого. Саме тому ми не можемо однозначно сприйняти твердження О. Гуржія про те, що "І. Скоропадський не мав реальної можливості не тільки для відвертого виступу проти царату, а й радикальних змін на краще у становищі підпорядкованого народу мирним шляхом" (с. 166—167). Навпаки, є значно більше підстав думати про те, що цей призначений царем гетьман, вихований в дусі відданості російському монархові, відверто не хотів цього робити.

І чи, бува, не через це усі його заходи в галузі економіки, соціальної політики, адміністративно-державної і військової діяльності, що часом несли в собі досить відчутний позитивний заряд (і що так переконливо й науково аргументовано показує у своїй праці О. Гуржій)³, не були оцінені належним чином сучасниками. За даними видатного російського історика С. М. Соловйова, серед останніх була поширена така думка, що "нынешний гетман (І. Скоропадський. — О. П.) человек смиренный, за Украину стоять не умеет, кто ни нападет, все дерут"⁴. Той самий С. М. Соловйов наводить ще більш разючий приклад різко негативного ставлення до гетьмана І. Скоропадського з боку його сучасників. В м. Сосниці в 1715 р. під час святкування чергової річниці Полтавської битви 1709 р. один з місцевих мешканців і військових слуг чернігівського полковника П. Полуботка Ф. Стичинський у відповідь на докір про те, що він не був у церкві з приводу перемоги над шведами і "проклятим Іудою Мазепою", заявив таке: "Не Мазепа проклятый Иуда, а нынешний гетман проклятый Иуда, потому что не стоит за Украину и москали ее разоряют"⁵. За ці слова й образу Скоропадського Ф. Стичинський був жорстко покараний батогами і відправлений на заслання.

І чи не через це нащадки І. Скоропадського зажили непривабливої слави "потемків гетьмана дурного"?!

Звичайно, усвідомлюємо риторичність та й певну пікантність, а може, й несправедливість такої постановки питання. Адже далеко не всі ці

"потомки" були жорстокими поміщиками й невігласами. Більше того, серед них, як відомо, були й такі, що мріяли (й небезпідставно) стати гетьманом (І. М. Скоропадський, друга половина XVIII ст.), а то й ставали ним (П. П. Скоропадський, 1918 р.).

Якось видатний російський історик-медієвіст Л. М. Гумільов зазначив, що психічний склад ("національний характер") етносу змінюється з кожною фазою етногенезу, як у людини з віком. Остання старіє і намагається використати не втрачену силу, а здобутий досвід, що їй вдається до-ти, доки невблаганна старезність не скує її емоції і здатність до логіки⁶. Якщо екстраполювати ці думки вченого на предмет нашої розмови, то можна з певністю констатувати, що за часів гетьманування І. Скоропадського український народ пережив одну з драматичних сторінок своєї історії. Зазнав певних змін його психічний склад ("національний характер"). Це був період остаточного утвердження так званого "малоросіяництва", уособленням якого, чи не в першу чергу, став сам гетьман І. Скоропадський. Доля ж останнього органічно переплелася з долею його народу і Батьківщини, що так переконливо і на високому науковому рівні показано О. Гуржієм.

Хотілося б, щоб з подібними міркуваннями більшість читачів перегорнула останню сторінку рецензованої праці. І якщо станеться саме так, будемо вважати, що її автор не тільки відчув актуальність поставленої наукової проблеми, але й успішно її вирішив.

¹ Подібне припущення щодо К. Розумовського (1750—1764 рр.) цілком ймовірно з огляду на його активну реформаторську діяльність в останні роки гетьманування. Пропонуючи, зокрема, встановити спадкове гетьманство, він намагався, насамперед, зберегти як започатковані ним перетворення, так і в цілому той політичний курс, що був спрямований на збереження української автономії. Разом з тим, у цій спробі зміцнити політичну владу гетьмана проступало й прагнення козацької старшини створити державу монархічного типу. В свою чергу, це об'єктивно не виключало за сприятливих умов, зокрема міжнародних, виходу України-Гетьманщини зі складу Російської імперії й утворення самостійної Української держави.

² Див., наприклад, такі праці О. Гуржія: *Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в.* — К., 1986; *Право в Украинській козацькій державі (друга половина XVII—XVIII ст.)*. — К., 1994; *Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної та Слобідської України (друга половина XVII—XVIII ст.)*. — К., 1994; *Українська козацька держава в другій половині XVII—XVIII ст.: кордони, населення, право*. — К., 1996 та ін.

³ При цьому автор змушений виправляти "свідомі помилки" своїх попередників, зокрема висновки 2-го тому "Історії Української РСР" (К., 1979), про "значний позитивний вплив петровських реформ у Російській державі на дальший розвиток промисловості, сільського господарства, торгівлі, соціальних відносин та культури України", справедливо назвавши це "відвертим перекрученням фактів" (с. 105).

⁴ Див.: Соловьев С. М. *Сочинения*. — Кн. VIII. *История России с древнейших времен*. — Т. 15-16. — М., 1993. — С. 566.

⁵ Там же; Горобець В. *Присмерк Гетьманщини*. — К., 1998. — С. 132.

⁶ Г у м и л е в Л. Н. *Конец и вновь начало*. — М., 1997. — С. 28 (автограф листа Л. М. Гумільова).

О. І. ПУТРО (Київ)

В. Ф. Солдатенко

**УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ: КОНЦЕПЦІЯ
ТА ІСТОРІОГРАФІЯ (1918-1920рр.)**

*К.: Пошуково-видавниче агентство "Книга пам'яті України".
Видавничий центр "Просвіта", 1999. - 508с.: Іл.*

Рецензована монографія є другою книгою доктора історичних наук В. Ф. Солдатенка (перша книга "Українська революція: концепція та історіографія" (К., 1997) охоплює добу Центральної Ради), присвячена аналізу основних подій революційного руху в добу Української держави П. Скоропадського та Української Народної Республіки під проводом Директорії.

Вона розкриває подальший розвиток концепції Української революції в хронологічних рамках, які охоплюють період після 29 квітня 1918 р. до кінця 1920 р. Запропонований для розгляду період автор визначає як другий етап Української революції.

Книга складається зі вступу, трьох основних розділів, висновків, приміток і додатків. Перший (персональний) — "Ідеологи та історіографи Української революції, загальна характеристика їх історико-теоретичного доробку" містить суспільно-політичні портрети С. В. Петлюри та І. П. Мазепа, другий (теоретичний) — "Розвиток концепції (платформи) Української революції" включає в себе матеріали, в яких обґрунтовуються перспективи визвольної боротьби національно-політичних сил в Україні в часи гетьманщини і програма революційних перетворень в умовах ескалації воєнного протиборства, третій (суто історіографічний) — "Історіографічна оцінка досвіду Української революції доби гетьманату і Директорії" через призму творчого спадку політичних діячів та істориків Української революції С. Петлюри, М. Грушевського, В. Винниченка, П. Христюка, Д. Дорошенка, М. Шаповала та І. Мазепа висвітлює найголовніші, вузлові проблеми одного з найгероїчніших періодів української історії, які подано за проблемним та історіографічним принципами. Органічною складовою частиною видання є додане до нього емоційне есе про славнозвісного українського графіка Георгія Нарбута. Прислужиться дослідникам ґрунтовна бібліографія праць з проблеми, розміщена у додатках (с. 444—481).

Найголовнішим, на нашу думку, є те, що ми вперше отримали працю концептуального, узагальнюючого характеру, в якій зроблено вдалу спробу висвітлити малодосліджений суспільний феномен — Українську революцію 1917—1920рр.

Центральною проблемою, порушеною автором у книзі, є аналіз концепції (платформи) Української революції в період гетьманщини і Директорії. Завдання для дослідника є дуже нелегким з багатьох причин: по-перше, щоб вийти на рівень концептуальних оцінок, треба володіти високою професійною підготовкою, бездоганним знанням фактичного матеріалу, вмінням інтерпретувати різноманітні оригінальні джерела тощо; по-друге, в наявних програмних документах, яких збереглося не так вже й багато (переважно агітаційно-пропагандистського плану), знайти, вичленити і систематизувати теоретичні концепції партій, інших революційних сил, що вимагає відмінного володіння методикою історичного дослідження. Всіма цими чеснотами В. Ф. Солдатенко володіє досконало. Авторіві довелося "допрацьовувати" за результатами інтенсивних дискусій в партійній пресі, на різних зібраннях єдиного, цілісного платформу Української революції, бо, виходячи з тих розрізнених документів, які він мав у своєму арсеналі, можна говорити скоріше "про боротьбу поглядів, ідейне супер-

ництво навколо платформи Української революції" (с. 64), аніж про саму платформу.

Вчений піддав ґрунтовному історіографічному аналізу позиції різних політичних сил в період гетьманату, особливо з'ясування ними ідейно-політичної кваліфікації сутності політичного режиму П. Скоропадського, причини різко критичного ставлення до нього. Багато відповідей на порушені питання знаходимо у наведених у книзі історіографічних оцінках (с. 64-68).

Відповідно своїй дослідницькій соціологічній схемі В. Ф. Солдатенко чітко виписує соціальне-політичну базу гетьманату, яку становила Українська хліборобсько-демократична партія та Українська партія соціалістів-федералістів. Основними ж силами, на думку дослідника, на яких тримався гетьманський режим, були австро-німецькі окупанти та російське офіцерство (с. 71, 74). Водночас поза аналізом опинилися програмні документи організації і партій речників експлуаторських класів, зокрема Прагофіса, який здійснював сильний тиск на політику гетьмана, схилиючи її "управо".

Вперше в українській історіографії дослідник робить детальний аналіз програмних положень, які торкалися розвитку платформи (концепції) Української революції провідних політичних соціалістичних партій - УСДРП і УПСР (с. 77-79).

Предметом скрупульозного історіографічного аналізу став режим П. Скоропадського, оцінки якого як "контрреволюційного", "антидемократичного з антинаціональною природою", "репресивно-диктаторського режиму" з його "реакційною політикою", "антинаціональними орієнтаціями", "нестерпними репресіями проти населення" (с. 91, 101, 102) зроблені автором, є, на нашу думку, надто категоричними, намальовані чорно-білими фарбами так, як це зробили П. Христюк, В. Винниченко, І. Мазепа та М. Шаповал. Період гетьманщини, включений до аналізу історика, за його словами, лише тому, що він розглядається як генетична складова частина єдиного процесу "революція — контрреволюція", які не можуть існувати одна без одної, а перебувають "в органічному зв'язку" (с. 11). Наведені оцінки є, на нашу думку, спірними, про що свідчать численні факти стосовно діяльності гетьманату у галузі не лише культурно-освітнього будівництва, на що дуже часто посилаються прибічники гетьмана, а й у царині економічної (відносна стабілізація економічної ситуації), церковної (спроба осягнути автокефалію), робітничої політики, яка нами кваліфікується як "бонапартистська" (проявилася у створенні міжвідомчих органів (Комітет праці, Законодавча комісія) для підготовки, конкретно, робітничого законодавства тощо).

До історіографічного аналізу автор залучає, безперечно, фундаментальні праці з історії Української революції 1917—1920 рр. провідних ідеологів, практиків, визнаних корифеїв державного будівництва, які є надзвичайно цінними не лише як історичні першоджерела, але й як історіографічні твори. Водночас поза увагою залишилися праці не менш визначних діячів і істориків періоду 1917—1920 рр., серед яких слід назвати Є. Коновальця, П. Скоропадського, Д. Донцова, В. Липинського, Л. Цегельського, М. Стахіва та ін., які незаслужено, на наш погляд, обійдені увагою автора. Деякі праці названих авторів побіжно згадуються на сторінках монографії, але не піддаються детальному історіографічному аналізу, що, на нашу думку, збіднює дослідження, робить його "нахиленим уліво". В той же час у працях названих авторів міститься багатий фактичний матеріал, висвітлюються погляди на доленосні події людей, які по-іншому бачили можливість суспільного поступу України.

Вчений знову, як і в першій книзі, повертається до принципових аспектів періодизації Української революції, її хронологічних рамок, але вже у добу гетьманату і Директорії (с. 167—185). Історіографічному аналізу В. Ф. Солдатенком піддано праці як своїх іменитих попередників, так і сучасних істориків, а також "популяризаторів наукових знань" (с. 176). Цілком можна погодитися з поважним вченим у тому, що "на початку 90-х рр. в історіографії так і не було вироблено скільки-небудь узгоджених авторитетних варіантів періодизації революційних подій в Україні 1917—1920 рр." (с. 182), а також з тим, що й до "сьогодні, коли нарешті робляться дійсно перші і справжні наукові спроби заглибитися в проблему, запропонувати висококваліфікований варіант періодизації Української революції ще нереально" (с. 181).

Синтезуючи надбання в періодизації Української революції, В. Ф. Солдатенко запропонував свій варіант періодизації, вміщуючи цей період між 29 квітнем 1918 р. і кінцем 1920 р. (с. 183), в основу якої він кладе "масштабний, масовий рух задля досягнення високої програмної мети" (с. 185), а не спроби підштовхнути повстанський рух із-за кордону, (мається на увазі другий Зимовий похід) із трагічним завершенням якого в листопаді 1921 р. і закінчилася, на думку деяких істориків (зокрема, І. Мазепи), Українська революція. Подана дослідником періодизація дає йому можливість найповніше структурувати фактичний матеріал для обґрунтування власної концепції.

Цінним є інформаційно-довідковий розділ про визначних діячів та історіографів Української революції С. В. Петлюру та І. П. Мазепу, в якому подані їхні, дійсно, нетрадиційні, всебічні і колоритні портрети. Цілком погоджуємося з характеристиками І. Мазепи не як "політичного авантюриста", а людини "сміливої", "відважної", "інтересної", "з високими життєвими ідеалами", здатної на самопожертву "в ім'я величної мети" (с. 57), одного "з когорти найкрупніших лідерів Української революції і найталановитіших її істориків" (с. 62). Не такою однозначною є оцінка С. В. Петлюри, його історіографічної спадщини. Характеризуючи Головного Отамана як "непересічного діяча" (с. 13, 46), не заперечуючи "величезного, нерідко визначального впливу С. Петлюри на вибір шляхів розвитку Української революції 1919—1920 рр." (с. 47), В. Ф. Солдатенко іноді солідаризується з позиціями В. Винниченка, який піддає нищівній критиці С. В. Петлюру у "Відродженні нації" і полемізує з істориком В. Харченком, котрий протиставляє "пізнього" В. Винниченка "ранньому", водночас і сам цілком справедливо підкреслює (с. 32), що ставлення В. Винниченка до С. Петлюри "позначене суб'єктивізмом, несе на собі відбиток політичного суперництва і ворожнечі, взаємних образ" і т. ін. (с. 17).

Для всебічної, максимально об'єктивної оцінки постаті С. Петлюри необхідно залучити до наукового аналізу не лише мемуари його політичних противників, а то й просто суперників на владних пірамідах, а в першу чергу документи архівів, особливо тих, які довгі роки зберігалися у спецфондах, зробити порівняльний аналіз з описаними сучасними подіями.

Зазначене передусім стосується проблеми єврейських погромів в Україні 1917—1920 рр., оцінка яких донедавна недалеко відійшла від традиційних оцінок радянської історіографії про відповідальність за ці злодіяння проти євреїв С. Петлюри. Тому багато місця на сторінках своєї книги В. Ф. Солдатенко присвятив аналізу історіографічної спадщини В. Винниченка, П. Христюка та С. Петлюри стосовно єврейських погромів в добу УНР (с. 45, 299, 304-325).

Дослідник не ототожнює і дуже тонко розмежовує позиції названих авторів у питанні про відповідальність за погроми. Не протиставляючи оцінки проблеми В. Винниченком і П. Христюком, автор зазначає, що останній не звалював усю вину "за ці злочинства" на "самого того чоловіка" (С. Петлюру — А. Б.), який "символізував українську міщанську державність" (с. 315), на уособлювану ним політику отаманщини, а "звинувачує у ганебних неподобствах вищий державний орган в цілому та його першого керівника В. Винниченка", соціалістичні партії, що утворили Директорію (с. 320). Наведені висловлювання іще раз підкреслюють суперечливість і неоднозначність оцінок єврейських погромів навіть серед соціалістичних лідерів УНР. Тому, на нашу думку, було б доцільно навести архівні документи про антипогромну практику як самого С. Петлюри, так і Директорії загалом, оскільки ще й сьогодні ця болюча тема стає предметом не лише наукових, але й ідеологічних дискусій і використовується певними силами для розпалювання міжнаціональної ворожнечі. Показовим став круглий стіл "Єврейсько-українські взаємини доби Директорії УНР", який проходив у рамках Міжнародної наукової конференції "Симон Петлюра та доба Директорії УНР" (проходила у Києві 21—23 серпня 1999 р. і була присвячена 120-річчю з дня народження С. Петлюри, 80-річчю Директорії УНР).

Ми цілковито підтримуємо методику, застосовану автором при розгляді історіографічного процесу в тісному зв'язку з синхронними подіями і явищами політичної та воєнної історії. Водночас, у книзі хотілося б побачити докладнішу історіографічну картину соціально-економічної історії Української революції, аналіз діалектики співвідношення між соціальними і національними аспектами у революційних процесах того часу, про що автор, на жаль, лише декларує (с. 416). На сторінках монографії знаходимо сюжети з праці П. Христюка про "антиробітничу політику" Директорії та її ставлення до робітничих організацій, зокрема про розгром Бюро професійних спілок м. Києва 20 грудня 1918 р., з якими солідаризується і кваліфікує їх як "безглузді і просто дикі" В. Ф. Солдатенко (с. 319). Не погоджуючись з такою однозначною оцінкою подій 20 грудня, як і з тезою, що "від війни з гетьманщиною відразу кинулися у війну з робітництвом" (с. 114), підкреслимо, що висвітлення зазначених подій у тогочасній соціал-демократичній пресі, на що посилається П. Христюк, ставило за мету дискредитувати як Осадний Корпус, так і Директорію в очах робітництва, профспілок. Про це пише у своїх мемуарах Є. Коновалець, який свідчить, що під прикриттям профспілок велася антиукраїнська агітація і антидержавна діяльність. Політика ж Директорії щодо профспілок полягала у організаційній, фінансовій підтримці робітничих організацій, клубів, засудженні самочинних дій проти них отаманів тощо. Не приймаємо також тезу про "антиробітничу політику" Директорії, яка, на наш погляд, намагалася реалізовувати програмні засади української соціал-демократії. Принципи соціальної справедливості і побудови демократичної держави відстоював і С. В. Петлюра, сповідував включення ідеї української соціальності в українську визвольну революцію, без чого її чекала неминуча катастрофа. С. Петлюра сповідував ті основоположні соціал-демократичні принципи, які протиставлялися ленінській програмі соціалістичної революції. Проте злет Петлюри відбувся, на нашу думку, запізно, аби врятувати українську державу. Не розвиватимемо далі намічені сюжети, зауважимо лише, що підготовка робітничого законодавства Директорії велася з урахуванням передового досвіду країн Європи, Америки, а також УСРР та РРФСР.

Створюючи свою концепцію Української революції 1918—1920 рр., ґрунтуючись на багатому досвіді у дослідженні періоду, вчений, не в усьому погоджуючись зі своїми маститими попередниками, піддає історіографічному аналізу і оцінці практично всі важливі віхи революції, що знайшли відображення на сторінках їхніх творів: гетьманський переворот 29 квітня 1918 р. і роль у ньому німецько-австрійських військ (с. 67, 71, 186—187), утворення Національно-Державного Союзу, а згодом Українського Національного Союзу (с. 85, 88), їх боротьбу проти режиму П. Скоропадського, утворення і пошук політичної платформи Директорією та її політику наприкінці 1918 р. — на початку 1919 р. (с. 113—115), роботу Трудового Конгресу (с. 139, 255), політику державотворення (с. 141), проблему українсько-російського воєнного протистояння (с. 212, 359), роль Осадного Корпусу (с. 222), масовий виїзд за кордон значної кількості провідників Української революції (с. 231), переговори Директорії з Антантою (с. 241, 261), об'єднавчий процес двох гілок українського народу, Акт Злуки (с. 243, 326, 398), дипломатичне життя навколо Галичини, ЗУНР (с. 291—297), контакти УГА з Денікіним (с. 326—333), повстання М. Григор'єва і Н. Махна (с. 335), військові операції Армії УНР (с. 345, 349, 359), листопадову катастрофу (с. 360—362), Зимовий похід (с. 363, 366—368), проблему ЧУГА (с. 365), Варшавський договір 1920 р. (с. 369—376) та ін.

На основі аналізу фактичного матеріалу, програмних документів різних політичних сил В. Ф. Соддатенкові вдалося зробити вагомий внесок у розуміння таких "тонкощів" Української революції, як проблема трансформації програми національно-державного відродження Директорії (с. 165), з'ясування позицій українських політичних партій щодо: гетьманського перевороту (с. 190), вибору С. Петлюрою середньої лінії між "лівими" і "правими" (с. 122), оцінки сутності політичної програми КП(б)У (с. 203), кваліфікації "петлюрівщини" (с. 13, 219), отаманії (с. 24, 226, 236, 281, 297, 298), військового будівництва (с. 234), повстання проти влади Директорії та її розколу (с. 263, 276, 280, 281), персональної відповідальності С. Петлюри в тогочасних процесах (с. 300—303), суперечностей всередині соборного українського табору (с. 330, 341—343), денікінщини (с. 334, 346), державотворчості 1920 р. (с. 397) та ін.

Зазначимо, що не з усіма запропонованими В. Ф. Соддатенком твердженнями ми погоджуємося, в першу чергу, з фактичним ототожненням влади Директорії після виходу з неї В. Винниченка з "отаманщиною", ознакою якої, за словами автора, стало "домінування військового начала над політичним" (с. 413), перенесенням цього визначення на все суспільно-політичне життя доби і перекиданням всієї відповідальності на С. Петлюру. Не вдаючись у детальний розгляд причин "отаманії", треба сказати, що основні, глибинні з них лежали не у провіні Головного Отамана, а у пробудженні селянської стихії, засиллі молоді у революційному русі, яка поєднувала дух жертвності з юнацьким радикалізмом, у слабкості державного апарату, наявності численних повстанських загонів, які не підкорялися центральній владі, в підривній більшовицькій пропаганді, приматі в умовах війни влади військових тощо.

Вчений не залишає поза увагою такої "делікатної" проблеми, як роль масонів в Українській революції (с. 37, 495), зокрема С. Петлюри, але, на жаль, не розвиває її далі. Очевидно, розробка названої теми, висвітлення якої могло б пояснити багато "нелогічних" кроків видатних провідників Української держави і УНР, ще попереду.

Значну увагу автор приділяє історіографії причин поразки Української революції (с. 383—393), урокам, які випливають з набутого досвіду

(с. 394—398, 403), а також висновкам, зробленими талановитими вченими (с. 398-401).

У запропонованому В. Ф. Солдатенком нарисі про Г. Нарбута, який подано на тлі загальноісторичних подій, нам бачиться дуже перспективний напрям наукового пошуку, а саме: вивчення історичної епохи, конкретно, історії України доби революції у тісному поєднанні з історією української культури, яка відривалася від соціального життя. Такий підхід дає можливість вийти на рівень розуміння соціально-психологічних мотивів у поведінці не лише окремих особистостей, але й цілих суспільних класів, відтворити історичне минуле у всьому його розмаїтті. Зазначений у книзі підхід дає нам підстави говорити про застосування вченим нового принципу вивчення — соціально-культурно-антропологічного, який базується на використанні дослідниками багатого етнологічного матеріалу.

Однак треба зробити зауваження про окремі огріхи, помилки, які не прикрашають таке солідне видання. Йдеться про граматичні помилки (с. 50, 124, 148, 181, 281, 307, 370, 423, 440, 503, 506), невірне вживання прізвища Шварцбарда (с. 45). Допущена помилка у даті перевороту П. Скоропадського 29 липня, замість 29 квітня 1918р. Не зрозуміло, чому під час наведення правових підвалин нового ладу Української держави, серед яких "Закон про тимчасовий державний устрій України", вжито форму однини, адже йдеться про "Закони" (с. 187—188).

Книга побачила світ до 80-річчя Української революції, невдовзі після того, як відбулися основні події з її відзначення. Автор, торкнувшись організаційного боку проведення ювілею на загальнодержавному та громадсько-політичному рівнях, проаналізувавши наукові дослідження останніх років науковців, а також окремі публікації сучасних політиків, прийшов до цілком справедливого висновку, що ювілей, "перетворюючись на об'єкт публічної політичної полеміки, входить у серйозну суперечність із науковими уявами" (с. 409). Можна погодитись із тим, що головним у загальній оцінці відзначення 80-річчя Української революції є "досить невисокий поки що рівень засвоєння суспільною свідомістю ідеалів і уроків вікопомної доби. В свою чергу, зрозуміло, на цьому рівні значною мірою відбивається явно недостатній ступінь наукової розробки проблеми, як це вже апріорно припускалося" (с. 410). Від себе додамо, що все це приводить до зайвої заідеологізованості в оцінках Української революції сучасними політичними діячами. Тому є очевидним, що наука не повинна і не може "виставляти оцінки" ані історичним діячам, ані історичним подіям. Такий підхід характерний для політичних ідеологів, які "вигідні" їм події приписують своїм ідейним попередникам, а "негативні" залишають на совісті ідейних противників. Відзначення 80-річчя Української національно-демократичної революції ще одне цьому підтвердження.

Праця В. Ф. Солдатенка з точки зору етапності роботи історика належить до останньої фази історичного дослідження — концептуального оформлення результатів, теоретичних та історіографічних узагальнень. Про рецензовану монографію ми можемо говорити як про роботу, присвячену проблемам методологічного характеру, концептуального пошуку, її автор робить вдалу, з нашої точки зору, спробу дати наскрізний історіографічний аналіз такого складного історичного феномена, як Українська революція, пропонує авангардні новації для вивчення традиційних проблем.

Цінність книги полягає в тому, що вона є не лише вагомим кроком вперед на шляху до істинної оцінки Української національно-демократичної революції, дає можливість майбутнім дослідникам побачити перспективні напрями подальшого поглибленого вивчення як самої концепції (платформи) Української революції, так і інших кардинальних проблем,

що стосуються цієї доленосної події, яка заклала фундамент для подальшого українського життя у XX ст., але як праця історіографічна стане потрібним посібником для тих, хто прагне навчитися застосовувати методику історіографічного аналізу до праць корифеїв історії Української революції, та й не тільки для них.

Б.І.АНДРУСИШИН(КШ)

МУЗЕЙ ВІЙНИ НАРОДНОЇ

Збірник наукових статей. —

к., 1999. - 60 с.

Таку назву має ювілейний збірник наукових статей, підготовлений співробітниками Меморіального комплексу "Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 — 1945 років" з нагоди 25-річчя його просвітницько-наукової діяльності.

Статті, вміщені в ньому, написані на цікавих матеріалах, достовірних документах, що розміщені в експозиції і знаходяться в фондах музею. Вони засвідчують героїчну боротьбу українського народу проти німецько-фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни, його вагомий внесок у Перемогу над ворогом.

У вступній статті академіка НАН України, ветерана війни, колишнього заступника Голови Ради Міністрів України П. Т. Тронька, який стояв біля першоджерел цього унікального об'єкта, підкреслюється велике значення побудови меморіалу на схилах Дніпра. Ця будова увібрала в себе все найсуттєвіше, найхарактерніше, що відтворено у тисячах меморіалів і пам'ятників, споруджених в Україні на відзначення вікопомного подвигу радянських народів у битві з фашизмом.

Музей став неоціненною скарбницею вітчизняної культури, невмирущої пам'яті і слави наших людей. Його експозиції нагадують нинішнім і майбутнім поколінням про страхіття війни, закликають до помноження зусиль для утвердження миру і злагоди в Україні, її плідних стосунків з близькими і далекими сусідами. "Я — оптиміст і з оптимізмом дивлюсь у майбутнє, - зазначає академік, — бо таким музеям, жити віки... Двадцять п'ять років — це лише початок творчого шляху наших колег-музейщиків, котрим, певен, торувати й торувати його в ім'я майбутніх поколінь, в ім'я незалежності України" (с. 4).

Про історію створення Меморіального комплексу, етапи побудови експозиції, роль музею в патріотичному вихованні молоді йдеться в статті генерального директора, кандидата історичних наук, заслуженого працівника культури України, генерал-лейтенанта О. С. Артємова. З подякою він згадав імена скульпторів, архітекторів, які розробляли і втілювали проект Меморіалу над Дніпром. Серед них: В. З. Бородая, В. Д. Єлізарова, Г. М. Кислого, М. М. Фещенка, Ф. М. Согояна, В. П. Вінайкіна, Є. М. Стамо. З теплотою згадав ім'я славетного російського скульптора Є. В. Вучетича, який був автором першого проекту музею. Та, на жаль, життя не відпустило генієві часу для реалізації свого задуму.

В статті розкрито аспекти побудови експозиції музею, роль творчої ініціативи фахівців в оформленні, поповненні та послідовній перебудові експозиції у відповідності до тих змін, що відбулися у результаті подолан-

ня наслідків тоталітаризму і переосмислення подій історії Другої світової війни. О. С. Артёмов наголосив на ролі науковців у розробці концепції експозиції музею. Зокрема, відзначає безпосередню участь, новаторський підхід у цьому доктора історичних наук, професора, лауреата Державної премії України, заслуженого діяча науки і техніки України, завідуючого відділом історії Другої світової війни Інституту історії України НАН України М. В. Ковалю.

Вельми переконливі статистичні дані відвідувачів музею, наведені С. О. Артёмовим. За двадцять років його відвідали понад 18 млн чол. з 170 країн далекого і близького зарубіжжя. Але найбільше з них становили жителі України. Побували тут неодноразово керівники нашої держави, народні депутати. Ось який запис залишили Президент і Голова Верховної Ради України у книзі почесних відвідувачів: "З хвилюванням оглянули експозицію. Ще раз пережили почуття святості перед подвигом головного переможця у Великій Вітчизняній війні — солдата. Мільйони жертв від України кличуть нас до мудрості, нагадують про страшну ціну за мир і спокій. Висловлюємо повагу всім, хто причетний до створення музею, його чесної експозиції" (с. 7).

Заступник директора з наукової роботи, заслужений працівник культури України Л. В. Легасова розповідає у своїй статті про розробку і втілення сучасних концептуальних засад в експозиції музею з врахуванням нових історичних обставин в умовах незалежної Української держави. Автор правильно наголошує, що стержневим напрямом експозиції стали: Україна і український народ у Великій Вітчизняній війні, їх внесок у Перемогу над фашизмом. Висновок Л. В. Легасової про те, що людський фактор у визвольній війні став червоною ниткою експозиції музею є переконливим. Адже сотні експонатів генеральної експозиції численних виставок демонструють масовий героїзм і мужність синів і дочок Вітчизни за її свободу й незалежність.

Вчений секретар музею, заслужений працівник культури України Н. О. Шевченко окреслює основні напрями науково-дослідної роботи Меморіального комплексу, показує теми досліджень, що мають важливе значення для історії Другої світової і Великої Вітчизняної воєн. Серед них: "Бойові дії на території України у 1941—1942 рр.", "Фашистський колонізаторський окупаційний режим на території України", "Рух Опору українського народу", "Масові мобілізації до Червоної Армії в період наступальних операцій -на території України та втрати новобранців", "ОУН—УПА в Другій світовій війні" та ін. Наслідки таких досліджень часто знаходять місце в експозиції музею, виставках. Вони розкривають невідомі сторінки героїзму українських людей у боротьбі з фашизмом, збагачують вітчизняну історію.

В статті головного зберігача фондів, заслуженого працівника культури України А. А. Каленюк висвітлюються засади комплектування фондів музею у сучасних умовах, показується їх структура, форми і методи цієї копійної роботи, наводяться переконливі статистичні дані.

Завідувач відділом Меморіалу Г. Л. Голубенке аналізує проблеми музею, форми і методи науково-просвітницької діяльності, її мету. Відчутний вплив на відвідувачів, наголошує автор, мають різноманітні екскурсії, лекції, уроки пам'яті, тематичні вечори, усні журнали, диспути, семінари, науково-практичні конференції, прийняття присяги тощо. Ці заходи викликають у відвідувачів громадську повагу до пам'яток історії та культури, до людей, які створили їх, сприяють усвідомленню їхнього суспільного значення, естетичної цінності, формуванню патріотичної свідомості підрастаючого покоління.

В матеріалах співробітників музею В. П. Фоміної, І. П. Васильєвої, В. І. Смирнової, М. Ю. Шевченко, Т. В. Пастушенко, Т. Б. Журавльової, Н. О. Смолярчук, О. І. Зозулі, В. О. Жуковського, І. П. Ковальчука характеризуються єдність наукового і художнього підходів у створенні експозиції залу Перемоги, організація тематичних виставок, витоки фондової колекції Меморіального комплексу, пошук загиблих воїнів, доля українських "остарбайтерів", музейна розробка теми "Парад Перемоги", дослідження бойових шляхів частин та з'єднань, що воювали з фашистами на українській землі, досвід пошуку героїв і нагород, раритети музейного зібрання Героїв Радянського Союзу українського походження (за указами держави 1990—1991 рр.), забезпечення життєдіяльності музею технічними засобами, які уміло й ефективно використовуються фахівцями музейної справи. Вони разом з художніми шедеврами музейного мистецтва несуть емоційне навантаження, створюють певний настрій, допомагають відчутти напруження героїчної боротьби, радість перемог, гіркоту втрат, бажання і готовність зміцнювати мир на Землі.

Загалом матеріали збірника, підготовлені співробітниками Меморіального комплексу, заслуговують позитивної оцінки. Поряд з цим ми хотіли б загострити увагу колективу музею щодо показу участі Радянського Союзу, України саме у Другій світовій війні (а не тільки у Великій Вітчизняній) і для цього варто було б проаналізувати цілий ряд історичних фактів: радянсько-німецький "парад переможців" у Бресті, Львові восени 1939 р.; війна СРСР з Фінляндією, окупація Прибалтики, привітання Й. Сталіним А. Гітлера з кожною з одержаних ним "перемог" в Європі аж до червня 1941 р.; проголошення Сталіним тостів у Кремлі на честь фашистського фюрера і т. д.

Вихід у світ збірника наукових статей працівників музею вносить певний внесок в історію Великої Вітчизняної війни. Він стане в пригоді музеєзнавцям, ветеранам минулої війни, викладачам та студентам вузів, усім, хто цікавиться нашою героїчною історією.

А. І. БАЙРАКІВСЬКИЙ (Київ),
В. І. ЛАВРИЩУК (Київ)

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

Сергій Попик

**УКРАЇНЦІ В АВСТРІЇ 1914-1918.
АВСТРІЙСЬКА ПОЛІТИКА В УКРАЇНСЬКОМУ
ПИТАННІ ПЕРІОДУ ВЕЛИКОЇ ВІЙНИ**

Київ-Чернівці: Золоті литаври, 1999. -236с.

Серед комплексу важливих й актуальних проблем вітчизняної історичної науки суттєве місце належить дослідженням історії української спільноти в складі багатонаціональної Австро-Угорської імперії. Незважаючи на очевидну гостроту та безперечну наукову актуальність, дані питання, на жаль, не завжди знаходили адекватне відображення в історіографії. Саме з цих міркувань особливої уваги заслуговує монографія Сергія Попова "Українці в Австрії 1914—1918. Австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни".

В праці аналізується політика офіційного Відня щодо українського населення, яке проживало в Галичині та Буковині. Досліджуючи українсь-

ку політику Габсбургів, автор, проте, порушує значно ширшу проблему. Ведучи мову про українське питання в Австрії, він визначає його зміст як "складний, взаємопов'язаний комплекс українських національних вимог і політичних, соціально-економічних заходів австрійського уряду, спрямованих на розв'язання існуючих надзвичайно гострих питань, пов'язаних з поліпшенням культурно-освітнього та політико-правового становища українського населення в Австрії" (с. 6).

Хронологічно монографія охоплює період Першої світової війни. Таке часове обмеження не випадкове, адже з початком у 1914 р. війни українське питання в Австрії набуло нових рис і особливої гостроти, чітко проявилися основні напрями урядової політики щодо його розв'язання.

Обраний автором проблемно-хронологічний підхід у викладі матеріалу визначив структуру рецензованої монографії, яка складається з трьох розділів. У першому розділі йдеться про становище українського населення Австрії напередодні Першої світової війни. Використовуючи матеріали австрійської та польської статистики, С. Попик подає чисельність і соціальну структуру українців, які проживали в землях австрійської корони, простежує динаміку даних стосовно демографічних процесів. Розглядаючи соціально-економічний і культурно-освітній стан українства в Австрії, автор сформулював висновок про те, що, незважаючи на помітний поступ у своєму розвитку, українське населення напередодні Першої світової війни залишалося "аграрною, малописьменною, соціально неповноцінною, слабо структурованою спільнотою" (с. 24).

В цьому ж розділі висвітлюється політико-правове становище та особливості національного руху українців в Австрійській державі на початку ХХ ст. Аналізуючи українське представництво в законодавчих і виконавчих органах влади, роль українців в австро-угорській армії, питання про використання української мови, С. Попик дійшов висновку, що, "незважаючи на конституційні, законодавчі гарантії офіційного Відня, політико-правове становище українців залишилося на вкрай низькому рівні" (с. 31). Що ж стосується українського національного руху, то, на думку автора, в Австрії чітко простежувалися такі його течії: москвофільська, австрофільська та самостійницька.

У другому розділі висвітлюються основні заходи австрійського уряду, спрямовані на розв'язання в монархії українського національного питання у 1914—1916 рр. На документальних матеріалах віденських Haus-Hof-und Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv, які вводяться в науковий обіг вперше, С. Попик розкриває позицію австрійських урядовців щодо створення українських добровільних військових формувань — Легіону УСС у Галичині та гуцульсько-буковинського корпусу в Буковині, показує роль офіційного Відня в розв'язанні проблеми українських воєнних біженців і переселенців, формування фантома "української зради".

Оцінюючи зацікавлену та посилену участь уряду в облаштуванні українців у переселенських таборах і проведені ним одночасно жорстокі переслідування українського населення, запідозреного в москвофільстві, автор слушно твердить про суперечливий характер політики Габсбургів в українському питанні. В значній мірі саме така політика проявилась і в заходах австрійського уряду по створенню українського коронного краю. Даній проблемі в монографії приділено чимало уваги, адже, згідно з концепцією автора, саме заснування в Австрії української крайової автономії в складі Східної Галичини і Північної Буковини було ключовим змістом українських національно-політичних вимог.

Цікавим та інформаційно насиченим є третій розділ монографії, де розглядаються не лише внутрішня політика, а й дипломатичні заходи Габсбургів в українському питанні в ході переговорів у Бресті-Литовському. Окремо автор зупиняється на таємному австро-українському протоколі, підписаному в ніч з 8 на 9 лютого 1918 р. представниками віденського і київського урядів. Значення даного документа полягало в тому, що офіційний Відень зобов'язувався створити в межах Австрії український коронний край, а українська сторона, в свою чергу, — надіслати в розпорядження Центральних держав до 31 липня 1918 р. 1 млн. т зерна. Спираючись на документи австрійських архівів, С. Попик описує безпрецедентний в історії міжнародних відносин факт: відмовившись згодом від свого зобов'язання заснувати в складі монархії українську провінцію, австро-угорські дипломати спалили український примірник таємного протоколу. Ліквідація даного документа поклала край найоптимістичнішим сподіванням на створення в Австрії українського коронного краю.

Цікавим сюжетом у монографії є описані автором у першому параграфі третього розділу дискусії та перипетії, що мали місце в урядових і наукових колах Австрії навколо визнання етнічних термінів "Ukrainer", "ukrainisch" замість "Ruthenen", "ruthenisch". Загалом, офіційно визнавши правомірність використання щодо українського населення імперії термінів "Ukrainer", "ukrainisch", австрійський уряд, як влучно зазначається в праці, зробив чи не єдиний "вагомий крок у вирішенні в монархії українського національного питання" (с. 163).

На підставі австрійського досвіду щодо вирішення українського питання в 1914—1918 рр. С. Попик сформулював основний висновок монографії — "попри окремі позитивні результати, австрійському урядові не вдалося в повному обсязі розв'язати в Австрії українське питання" (с. 164).

Завершує монографію досить обширна бібліографія, де максимально представлено наявний обсяг опублікованих документів, статистичних матеріалів, мемуарної літератури, публіцистики, монографій, статей, підготовлених авторами як вітчизняних, так і зарубіжних наукових шкіл.

Разом з тим слід звернути увагу, що в рецензованій праці відсутній розгляд джерельної бази та історичних праць з досліджуваної проблеми. Книзі бракує також аналізу історіографії проблеми, особливо праць зарубіжних істориків, з якими український читач не завжди має можливість познайомитися.

Загалом монографія С. Попика є ґрунтовним і оригінальним дослідженням, яке розширює бачення українського питання в Австрії.

М. М. ВАРВАРЦЕВ (Київ)

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Т. В. ЧУХЛІБ (Київ)

Міжнародний колоквиум,

присвячений 200-річчю переходу армії О. В. Суворова через Альпи

24—25 вересня 1999 р. у невеличкому альпійському містечку Андерматт (Швейцарія) відбувся представницький міжнародний форум, присвячений святкуванню 200-річчя переходу армії російського полководця О. Суворова через найвищі гори Європи — Альпи. Його організаторами виступили Швейцарське об'єднання з питань військової історії та військових наук і Швейцарське товариство для здійснення пізнавальних поїздок військово-історичного характеру.

З привітанням до учасників колоквиуму звернувся керівник Федерального департаменту оборони, захисту населення й спорту Швейцарії *А. Огі* та міністр оборони Росії */ Сергеев*. Вітальні слова виголосили також член Ради Кантонів парламенту Швейцарії *Д. Марті*, президент общини Андерматту *Ф. Мугайм*, командуючий Третім військовим корпусом Швейцарії *С. Кюхлер*, президент Швейцарського об'єднання з питань військової історії *А. Чумі*. Вони відзначили ту велику роль, яку відіграв генералісимум О. Суворов не лише в історії Швейцарії та Росії, а й інших європейських країн.

На першому засіданні головував Посол Російської Федерації у Швейцарії проф. *А. Степанов*. У науковій доповіді канд. істор. наук, генерал-майора *Є. Нікітенка* (Росія) "Перехід Суворова через Альпи та його нинішня оцінка" йшлося про характеристику військового таланту воєначальника, який у складних умовах високогір'я зумів максимально зберегти військовий склад і прийти на допомогу військам генерала Римського-Корсакова. Швейцарський історик *Ф. Геер* у своїй доповіді "Російський похід у Швейцарію в 1799 р.: планування та здійснення" зупинився, головним чином, на причинах, які спонукали здійснити героїчний перехід, а також висвітлив маловідомі сторінки цього походу. Дискусійністю відзначилися виступи — *К. Раге* (Франція) "Перехід Суворова через Альпи з французької точки зору" та *М. Раухенштайнера* (Австрія) "Союзник — що означав перехід Суворова через Альпи для Австрії?". У доповіді директора музею ім. О. Суворова в Кобрині *Н. Пліско* (Білорусія) йшлося про діяльність полководця на білоруських землях, а д-р *А. Песталоцці* (Швейцарія) зосередився на розкритті участі британських офіцерів у війську Суворова. Грунтовністю відзначалася доповідь іншого швейцарського науковця проф. *А. Дюрста* "Картографічні передумови та наслідки подій 1799 р."

Друге засідання міжнародного колоквиуму вів проф. *А. Чумі* (Швейцарія). Він надав слово своєму співвітчизнику і колезі проф. *Г. Фуреру*, який у доповіді "Місце Суворова в історії Швейцарії" зробив висновок про значимість військової діяльності російської армії у процесі побудови незалежної Швейцарської конфедерації. Канд. істор. наук, генерал-майор *В. Золотарьов* (Росія) ознайомив присутніх з поглядом істориків-співвітчизників на Італійську військову кампанію Суворова 1799 р. Д-р *Ф. Германн* (Швейцарія) доповів про піклування стосовно солдатів російської армії з

боку місцевого духовенства. Наступним був виступ французького науковця російського походження *О. Трубецького* під назвою "Хто ж Суворов? Патріот і солдат". Цікавим був виступ проф. *Р. Лурагі* (Італія) "Суворов, Бонапарт та італійська історія XIX століття".

Третя частина наукової програми відбулася під головуванням Посла України в Швейцарії *Н. Ковальської*, що свідчить про важливість заходу і прихильність європейської наукової громадськості до історичного поступу нашої молоді держави. Тактичні та стратегічні аспекти австрійсько-російської військової операції в Італії висвітлив проф. *Ф. Фраска* (Італія). Про погляд американських учених на події війни 1799 р. розповів д-р *С. Холбрук* (США). Представник Великобританії *Р. Мандей* оголосив свої дослідження щодо союзницької ролі своєї країни у війні Росії, Австрії та королівства двох Сицилій проти Франції. Канд. істор. наук *Т. Чухліб* (Україна) у своїй доповіді "Суворов в українській історії" наголосив на тому, що, незважаючи на знищення у 60—80-х рр. XVIII ст. державної автономії Лівобережної України (Гетьманщини), а також зруйнування російським урядом Запорозької Січі у 1775 р., українці репрезентували значний відсоток офіцерського і солдатського складу армії Російської імперії у багатьох військових подіях останньої чверті ХУІІІ ст. і в тому числі переході військ О. Суворова через Альпи у вересні 1799 р. Після виголошення наукових доповідей сталася дискусія за участю всіх присутніх на колоквіумі.

У рамках культурної програми відбувся "Літературний Суворовський базар", де був представлений науковий та науково-популярний доробок з даної проблематики багатьох європейських учених. Учасники колоквіуму брали участь в урочистостях на відомому "Чортовому мосту", а також відвідали музеї О. Суворова в Андерматті та на Санкт-Готардському перевалі.

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

Л. В. ЛЕГАСОВА (Київ), Н. О. ШЕВЧЕНКО (Київ)

**Міжнародний "круглий стіл"
"Велика Вітчизняна війна.
Непрочитані сторінки історії
(музейний аспект)"**

У жовтні 1999 р. український народ урочисто відзначив знаменну дату в його історії — 55-річчя вигнання фашистських загарбників з України. Водночас, 17 жовтня 1999 р. Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 — 1945 рр. відмітив своє 25-річчя.

За чверть століття музей став справжнім Храмом Пам'яті, Пантеоном Ратної Слави. Про підвищений інтерес до тематики війни свідчать нескінченні потоки відвідувачів — за 25 років тут побувало понад 18 млн чоловік! Кияни, гості з різних куточків України й усього світу віддають данину шани й пам'яті живим і полеглим, незмірній трагедії та величному подвигу народу.

Серед численних заходів, підготовлених і проведених колективом Меморіалу до згаданих ювілеїв, — реліквійна виставка, фотовиставки, дитячий музейний вернісаж, зустрічі з ветеранами, публікації в періодичній пресі, радіо-телепередачі.

Відмітним у цьому ряду став Міжнародний "круглий стіл" на тему "Велика Вітчизняна війна. Непрочитані сторінки історії (музейний аспект)". У його роботі взяли участь представники Міністерства культури і

мистецтв України, Інституту історії України НАН України, Центрального музею Збройних Сил Росії та Центрального музею Великої Вітчизняної війни на Поклонній горі в Москві, Білоруського музею історії Великої Вітчизняної війни 1941 — 1945 рр., Музею "Берлін—Карлхорст", Центрального музею прикордонних військ України.

Головуючий на засіданні генеральний директор Меморіального комплексу, канд. іст. наук, генерал-лейтенант *О. С. Артёмов* запропонував розглянути й проаналізувати те нове, що зроблено в історичній науці та музейній практиці останніми роками. Як відомо, в цей час деякі важливі положення історичної науки з питань Другої світової та Великої Вітчизняної воєн зазнали значних змін. Поряд з усуненням напластунів тоталітарного минулого робляться спроби ревізувати головне — піддати сумніву те, що Радянський Союз і його народи внесли вирішальний вклад у Перемогу над фашистською Німеччиною. Саме цю істину мають стверджувати і пропагувати ті, хто пам'ятає про колосальні втрати нашого народу в боротьбі проти фашистських загарбників, хто зберіг честь і совість — історики, письменники, і, безумовно, музейні працівники. Саме це стало головною метою Міжнародного "круглого столу".

З ґрунтовною науковою доповіддю "Український фактор Другої світової та Великої Вітчизняної воєн" виступив зав. відділом Інституту історії України НАН України, д-р іст. наук, лауреат Державної премії України, заслужений діяч науки і техніки України проф. *М. В. Коваль*. На базі використання багатого оригінального документального матеріалу він висвітлив маловідомі і непрочитані сторінки історії України під час війни, дав високу оцінку ратному і трудовому вкладу українського народу в розгром третього рейху.

Про стан музейної роботи в Україні в сучасних умовах розповіла начальник відділу музеїв Міністерства культури і мистецтв України, заслужений працівник культури *А. Ф. В'ялиць*. Вона запропонувала відроджувати втрачене — творчі контакти профільних музеїв, спільні виставки, конференції, зустрічі, інші корисні заходи.

Важливою складовою частиною "круглого столу" став його науково-практичний аспект. Учасники ознайомилися з головною експозицією Національного музею історії Великої Вітчизняної війни, Всеукраїнською ювілейною виставкою "Україна. 1942—1944. Музейна пам'ять поколінь", з реліквійною експозицією "Трагедія і доблесть Афгану", фондосховищем Меморіального комплексу.

В обміні досвідом і враженнями взяли участь директор Музею "Берлін—Карлхорст", доктор *Петер Ян*, заступники директора з наукової роботи: Центрального музею Збройних Сил Росії — *М. А. Печень*, Центрального музею Великої Вітчизняної війни — *В. Л. Воронцов*, Білоруського музею історії Великої Вітчизняної війни — */. Ю. Воронкова*. Гості дали високу професійну оцінку новій експозиції Меморіального комплексу та роботі його колективу. Говорячи про нові підходи до подій минулого, музейні науковці — учасники "круглого столу" — особливо підкреслювали об'єктивний погляд на історію війни з боку співробітників Меморіалу. Вражає все — музейні експонати, зібрані протягом 25 років; спільна творчість музейників і художників, завдяки чому народилися "Дорога війни", композиція "Примирення", Зал Пам'яті тощо.

У роботі "круглого столу" активну участь взяли і наукові співробітники Меморіального комплексу — заст. генерального директора з наукової роботи *Л. В. Легасова*, вчений секретар *Н. О. Шевченко*, головний зберігач фондів *А. А. Каленюк*, завідувачі відділами *В. П. Фоміна*, *М. Ю. Шевченко*, *Н. О. Столярчук*, *І. К. Коломієць* та ін.

Були визначені шляхи взаємодії, вирішено укласти договори про творче співробітництво з метою поглибленого вивчення історії Другої світової та Великої Вітчизняної воєн, вдосконалення експозицій музеїв, створення сумісних виставок, організації та проведення методичних зборів, наукових конференцій, пошукових експедицій, інших заходів.

Підсумовуючи роботу "круглого столу", *О. С. Артёмов* відзначив, що зустріч вийшла надзвичайно цікавою, змістовною і корисною. Адже маємо схожі завдання, багато спільного в практичній роботі. Ось чому необхідно в складних умовах сьогодення не втратити зв'язок, а зберегти, зміцнювати та розвивати його.

Л. М. ХОЙНАЦЬКА (Київ)

Засідання "круглого столу" "Український фактор Другої світової війни"

27 жовтня 1999 р. в Інституті історії України НАН України відбулося засідання "круглого столу" на тему "Український фактор Другої світової війни", що провадився відповідно до постанови Кабінету Міністрів України "Про відзначення 55-ої річниці визволення України від фашистських загарбників".

У "круглому столі" взяли участь науковці, ветерани війни, викладачі вузів, представники громадськості Києва й інших міст України.

Вступним словом засідання відкрив заст. директора Інституту історії України НАН України, д-р іст. наук, проф. *С. В. Кульчицький*. Привітавши присутніх, він закликав дослідників давати історичним подіям виважені й неупереджені оцінки та уникати збочень у відображенні минулого.

З ґрунтовною доповіддю "Український фактор Другої світової та Великої Вітчизняної війн" виступив зав. відділом історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України, д-р іст. наук, проф. *М. В. Коваль*. Доповідач наголосив, що незалежно від політичної кон'юнктури, яка диктує українському суспільству ті чи інші уподобання, Друга світова та Велика Вітчизняна війни утвердили своє непорушне місце серед найважливіших історичних подій ХХ ст. Вони найтісніше були пов'язані з Україною, вирішальним чином впливаючи на її суспільне життя й історичну долю. Україна опинилася у перехресті подій війни, ставши жертвою фашистських загарбників й уособленням народного опору їм. Можна без перебільшення констатувати, що саме однією з найвагомійших причин нападу Німеччини на СРСР було прагнення оволодіти Україною, максимально використати її вигідне місцеположення, багатющі джерела сировини та продовольства у війні за здобуття світового панування.

М. В. Коваль зазначив, що сукупність численних і різноманітних українських чинників (географічного, воєнно-стратегічного, демографічного, економічного та ін.) справляла відчутний вплив на динаміку воєнної кон'юнктури. Отже, — наголосив доповідач, — є всі підстави говорити про постійно діючий український фактор Другої світової і Великої Вітчизняної війн. І лише тепер, продовжував *М. В. Коваль*, коли назріли умови для торжества "моменту істини", якого потребують як учасники великої епохи, так і люди нових поколінь, стало можливим розкрити суть такого поняття, як "український фактор" Другої світової війни.

Про увічнення подвигу народу України у роки Великої Вітчизняної війни доповів зав. відділом сучасної історії України НАН України, керів-

ник авторського колективу "Книги Пам'яті України", д-р іст. наук, проф. *П. П. Панченко*. Інтерес учасників "круглого столу" викликала розповідь заст. генерального директора Меморіального комплексу "Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 — 1945 рр." *Л. В. Легасової* про заходи у зв'язку з відзначенням 55-ої річниці визволення України від фашистів та про нові музейні експозиції.

Про роль України у міжнародній політиці 30—40-х років ХХ ст. ішлося у виступі д-ра іст. наук, проф. / *М. Кулініча*.

Нові оцінки містилися у виступі канд. іст. наук, проф. Київського національного університету ім. Т. Шевченка *А. Ф. Мінгазутдінова* про історіографію вересневих подій 1939 р. Виступаючий загострив увагу на тому, що в остаточному підсумку ці події стали актом історичної справедливості, важливим кроком на шляху збирання українських земель у соборній державі.

Насиченими маловідомими фактами й ґрунтовними висновками були повідомлення голови, наук, співробітника Інституту історії України НАН України, чл.-кор. НАН України *В. І. Клокова* на тему "Допомога Українського штабу партизанського руху європейському руху Опору" та канд. іст. наук *А. В. Русака*, який порушив питання добровільної участі громадян СРСР у складі вермахту у війні проти народів Європи.

У повідомленнях, виголошених за "круглим столом", порушувалися різні аспекти участі українського народу в Другій світовій та Великій Вітчизняній війнах. Так, ст. наук, співробітник Центру наукових досліджень Національної Академії Служби безпеки України *В. Л. Бихов* розповів про діяльність контррозвідників діючої армії під час визволення України. Канд. іст. наук *Л. К. Кочерга* дав оцінку бойовим діям військ протиповітряної оборони на території України. Зав. кафедрою гуманітарних наук Київського інституту зв'язку, канд. іст. наук, проф. *А. І. Байраківський* говорив про внесок українського селянства у Перемогу над фашистськими загарбниками. Зав. кафедрою суспільних і гуманітарних наук Київського інституту залізничного транспорту, д-р іст. наук, проф. *В. Я. Галаган* охарактеризувала участь жінок у воєнних діях на фронті. Канд. іст. наук *В. І. Лаєришук* розповів про складні відносини між радянськими партизанами та формуваннями Української повстанської армії у західному регіоні.

Проблему людських втрат України під час Другої світової війни порушила ст. наук, співробітник Інституту історії України НАН України, канд. іст. наук *Т. С. Першина*. Про теоретичне обґрунтування та планування нацистами геноциду щодо слов'янських народів доповіла аспірантка Черкаського держуніверситету ім. Б. Хмельницького *А. Л. Іржавська*. Представник Воєнної медичної академії *М. С. Пасько* повідомив про організацію та надання медичної допомоги військовими госпіталями у роки Великої Вітчизняної війни.

З цікавим повідомленням про репатріацію українських громадян у роки Другої світової війни виступила ст. наук, співробітник Інституту історії України НАН України, канд. іст. наук *О. В. Буцько*. Вклад підприємств оборонної промисловості України в Перемогу, здобутки і видатки повоєнної відбудови економіки республіки стали об'єктом уваги ст. наук, співробітника, канд. іст. наук *Л. В. Кондратенко* та мол. наук, співробітника Інституту історії України НАН України *Л. М. Хойнацької*.

Про "Енциклопедію українознавства" як джерело знань про Україну у Другій світовій та Великій Вітчизняній війнах доповів канд. іст. наук, доц. Вінницького державного педуніверситету / *В. Мазлю*.

Ст. наук, співробітник Інституту історії України НАН України, канд. іст. наук *О. Є. Лисенко* привернув увагу присутніх до питання про терміни

й поняття історії Другої світової війни. Він наголосив, що останнім часом іде так звана "боротьба дефініцій", оскільки не все суспільство дотримується єдиної думки щодо характеру війни. Проте для українського, російського й інших народів нацистська загроза була смертельно небезпечною. Війна проти "третього рейху" була насамперед тотальною війною за врятування від знищення як Вітчизни, так і самих цих народів. І саме історики повинні дати поняттям та термінам історії того часу аргументовану, диференційовану оцінку.

Про семінар з проблем Другої світової війни, що відбувся в Тегерані 25—26 вересня 1999 р., розповіла присутнім "круглого столу" ст. наук, співробітник Інституту історії України НАН України, канд. іст. наук *Т. В. Вронська*. Її виступ був цікавим і емоційним. Внесок народу України у Перемогу над фашизмом, як не прикро, — зазначила вона, — залишається маловідомим зарубіжній громадськості. Т. В. Вронська наголосила, що необхідно поширювати правду про війну, шанувати радянських воїнів, які самовіддано й мужньо захищали свою землю від фашизму, виборювали свободу іншим народам Європи. Слід також у патріотичному дусі виховувати нове покоління сучасної Української держави.

Із заключним словом виступив директор Інституту історії України НАН України, акад. *В. А. Смолій*. Подякувавши присутнім за участь у дискусії, він у своєму стислому, але змістовному виступі дав загальну характеристику науковим працям останніх років. В. А. Смолій говорив про те, що, на жаль, багато науковців під впливом кон'юнктури, але без вагомих наукових підстав перекинулися на правий фланг у своїх оцінках. З їхніх праць зникли не тільки поняття і терміни історії Великої Вітчизняної війни, а й сама її філософія як війни визвольної, справедливої, народної. В. А. Смолій закликав істориків бути незалежними дослідниками, об'єктивно зображувати події, нести нащадкам історичну правду, а суспільству — зерна примирення та злагоди.

Під час засідання "круглого столу" було наведено чимало нових фактів і цифрових даних, наукових положень, що, безперечно, сприятимуть подальшому розвитку цієї галузі історичної науки.

Готується видання матеріалів засідання "круглого столу".

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

Т. В. ВРОНСЬКА (Київ)

**Міжнародний семінар
"Іран і Друга світова війна"**

Задля об'єктивності відразу ж слід наголосити, що лейтмотивом семінару, який проходив у Тегерані 25—26 вересня 1999 р., цілком справедливо були визначені проблеми, котрі чималою мірою торкалися місця і ролі Ірану у Другій світовій війні. Всі інші питання розглядалися як другорядні або ж дотичні до головної теми. Разом з тим, ті наголоси, що енергійно і навіть нав'язливо пропонувалися "до вживання" всім без винятку учасникам семінару, не можуть залишити байдужим навіть найрозравнованішого.

Отримавши запрошення до участі в семінарі "Іран і Друга світова війна", я сподівалася, що Тегеран обраний місцем проведення семінару саме як місто, де проходила конференція союзників. Але сама Тегеранська конференція для іранців — це лише неприємний подразник. Незважаючи на численні прохання з боку іноземців, які прибули на семінар, екскурсія

до приміщення російського посольства, де вона проходила у роки війни, так і не відбулася, хоча представники дипломатичного корпусу росіян люб'язно погоджувалися прийняти всіх бажаючих.

Цікавим і показовим, на мою думку, є представництво іноземців на семінарі. З СНД — три особи (два росіянина і я — одна з України), один угорець, чотири поляки, два італійці, одна дослідниця з Південно-Африканської Республіки, один представник Великої Британії (німець за національністю) і шість американців. Таким чином, мабуть, і бачать іранці внесок у війну... Також не зайвим буде зауважити, що лише представника Посольства України в Ірані не запросили на відкриття цього міжнародного форуму. Всі інші послы країн-учасниць (з тих, що акредитовані у цій країні) були присутніми. Але подальший розвиток подій показав, що такий підхід став закономірністю, а не винятком.

Більшість виступаючих на семінарі представляли місцеві наукові заклади та духівництво. Після притаманних ісламській державі "протокольних" заходів, що передували суто науковій частині, до слова був запрошений міністр з питань навчання та дослідницької діяльності Ірану. Він виголосив цікаву і змістовну промову, головним лейтмотивом якої став заклик до "урахування досвіду воєнної доби і діалогів з цивілізованим світом". Але таких зважених виступів, на жаль, було обмаль.

З самого початку семінару загальна атмосфера виступів у полеміці була насичена однотайно негативним ставленням до СРСР. Підкреслювалась роль Ірану у війні як "моста перемоги", не оцінювалася політика США та Великобританії (як союзників СРСР) у війні, повністю ігнорувалася фашистська Німеччина (неначе вона у війні була взагалі осторонь — Т. В.). Кожен з виступаючих іранських вчених вважав своїм обов'язком назвати СРСР окупантом і при цьому виразно дивився у наш бік.

Наводячи факти на користь неабиякого внеску Ірану в перемогу у Другій світовій війні, іранські науковці наголошували, що північні та далекосхідні порти СРСР — Владивосток (далеко), Мурманськ (атаки німецьких підводних човнів) — не могли забезпечити стратегічних перевезень. І лише завдяки "мосту перемоги" Червона армія отримала таку необхідну підтримку від союзників. Таке пересмикування подій і фактів "забарвлювало" і всі інші виступи.

Дійсно, не можна не зважати на той факт, що війська СРСР та Великобританії були введені 25 серпня 1941 р. до Ірану всупереч бажанню цієї країни. І цілком природним є негативне ставлення до цього факту з боку іранців. Але те, що майже всі виступаючі не обтяжили себе пошуком та аналізом причин такого кроку з радянської сторони у надзвичайно важкій стратегічній обстановці, яка складалася о тій порі, або хоча б толерантно зважили на це, викликає деяке здивування. Вся Друга світова війна та проблеми, породжені нею, сконцентрувалися, виходячи з виступів учасників семінару, в Ірані. З повагою ставлячись до прагнення цієї країни до незалежності, не можна, однак, погодитися з бажанням її "заплющити очі" на об'єктивні реалії тієї доби.

Варто наголосити і на тому, що всі учасники дискусії з іранського боку мають високий рівень інтелекту, освічені, патріотично налаштовані люди. Зал реагував на виступи гомоном заохочення або обурення. А взагалі всі виступи проходили при повному аншлазі, їх слухали з увагою, незважаючи ні на що.

Першим і, на жаль, останнім не витримав атмосфери суцільної навали на одну країну — СРСР, однозначних і категоричних оцінок її міжнародної політики угорський вчений з Будапешта, який біля мікрофона заявив, що "виступи мають провокаційний і надто тенденційний характер...". Він

вказав: "В історії існують моменти, коли суверенітет і незалежність повинні бути відкладені задля більш серйозних цілей" (мається на увазі, звичайно, Іран — Т. В.).

Головним лейтмотивом всього першого дня семінару стало: СРСР — окупант, а щодо Америки та Великобританії — то "вони мали інтереси в Ірані..." І взагалі дипломатична, а іноді просто показна одностайність між іранцями та представниками західного світу просто "різала око". Традиційно притаманна народам Сходу шанобливість до людей поважних і презирливе ставлення до слабкого, або ж до того, хто колись "образив" їх словом бо ділом, яскраво виявлялися у демонстрації симпатій і антипатій до делегацій, що уособлювали у свідомості іранців друзів та ворогів, сильних та слабких.

Зважаючи на пануючу на семінарі атмосферу, у свій виступ, який був наприкінці першого дня, мені довелося внести відповідні корективи і звернути увагу присутніх на те, що головний театр воєнних дій знаходився на радянсько-німецькому фронті, найбільших втрат зазнали саме народи Радянського Союзу, а головною жертвою у локальних та великих війнах завжди є люди. Я висловила своє нерозуміння тавруючих виступів на адресу СРСР, і разом з тим, повне замовчування зловісної ролі гітлерівської Німеччини.

Наступного дня, після доповіді представника Росії (співробітника МЗС О. Г. Дульяна), який звернувся до питання довоєнних та воєнних договірних відносин між окремими країнами, ситуація ще більш загострилася. Доповідач з Росії, зокрема, підкреслив, що об'єктивні реалії, умови воєнного часу, стратегічна необхідність диктували і напрямки діяльності та політики керівників воюючих країн (мається на увазі введення військ СРСР та Великобританії 25 серпня 1941 р. до Ірану — Т. В.), навів факт роботи німецької агентури на території Ірану (4 000 німецьких шпигунів) тощо. Таким чином, Дульян намагався спростувати тезу практично всіх виступаючих як з іранського боку, так і представників інших країн, що введення радянських і британських військ беззастережно слід вважати окупацією. На користь свого трактування цього факту наводив зміст угоди з новим іранським урядом.

Після цього, цілком зрозуміло, росіянин став головною мішенню для іранців. Так званий експерт засідання у категоричній і безапеляційній формі заперечив все, що виголосив у своїй доповіді російський вчений. Зокрема, посилавшись на дані реєстраційних бюро Ірану, наголосив, що на початку війни на території Ірану було зареєстровано лише 690 німців, а не 4 000, як у доповіді. Вважатимемо, що всі німецькі шпигуни обов'язково реєструвалися в Ірані! Хоча і цифра доповідача з Росії, цитована за газетою "Правда", також явно перебільшена.

Один з виступаючих іранців — "дискутантів" взагалі виголосив: "Іранський народ завжди з симпатією ставився до фашистської Німеччини..." І далі безапеляційно заявив: "Неправда, що СРСР мав найбільші втрати у роки війни. Це пропаганда для ствердження своїх пануючих позицій у повоєнній Європі!"

Варто наголосити, що атмосфера суцільного антирадянського настрою, яка відверто була сфокусована на представників СНД, не залишилася без реакції ведучого. І хоча до того він схвально посміхався під час досить різких виступів іранців, проте вимушений був сказати: "На семінарі панують відверто антиросійські настрої" (тобто антирадянські — Т. В.).

На заключному засіданні виступив вчений Ю. Дьяков із Інституту історії Росії з доповіддю на тему: "Фашистський меч кувався в СРСР". Його виступ викликав велике задоволення у присутніх.

Від всього "дійства" склалося загальне враження, що нас (представників від СНД), інших гостей з Угорщини, Польщі, США, Італії запросили на семінар для того, щоб у досить безапеляційній формі довести неабияку (визначну) роль Ірану у Другій світовій війні ("міст перемоги"), нагадати, хто і чого вартий сьогодні, та й, зрештою, визначити свої орієнтири у сучасному світі. Оргкомітету семінару заздалегідь були відомі і теми, і сам зміст доповідей. Тобто всі реакції на них, сценарій розвитку подій на форумі були, на мою думку, сплановані наперед.

А взагалі враження від семінару залишилось дуже сумне. Сумне тому, що вони (іранці — Т. В.) мають гроші для того, щоб запросити нас і сказати нам, чого ми варті. Тому, що йде вал фальсифікації — неприхованої, безсоромної. Висновок один — ми мусимо себе поважати, і тоді нас поважатимуть інші!

Нарешті, хоч це і неприємно констатувати, сьогоднішня ситуація у державі, яка позначилася й на стані науки, є причиною того, що довелось відчути на міжнародному зібранні науковців у Ірані. Брак коштів, злиденне фінансування призвело до обмеження міжнародних і міждержавних контактів у галузі історичної науки. "Консервація" вітчизняної наукової думки у межах країни, неможливість довести її здобутки до колег за кордоном призводять до наслідків, які ще довгі роки позначатимуться на стані науки. Міфотворчість міжнародного гатунку на користь сили та багатства може стати причиною необоротних перекручень. І даремно вже буде шукати український фактор у подіях планетарного масштабу... Завдання наше сьогодні — знайти можливості голосно заявляти про себе, про свою державу, про свій великий народ, про його здобутки. Лише це може стати на заваді фальсифікаціям, які буйно колосяться вже на світовій ниві.

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

Ф. С. ЯЦЕНЮК (Чернівці)

**До 100-річчя
від дня народження О. П. Оглоблина**

Під такою назвою 6 грудня 1999 р. на історичному факультеті Чернівецького державного університету ім. Ю. Федьковича пройшла ювілейна науково-практична конференція, присвячена 100-літтю від дня народження Олександра Петровича Оглоблина.

На конференцію зібралося понад 200 студентів і викладачів. Вступним словом її відкрив проф. *Василь Ботушанський*, завідувач кафедри історії України. Він, зокрема, наголосив на тому, що у відновленій Українській державі формується об'єктивно-наукова концепція історичної науки. З небуття повертаються імена видатних українців. Серед них Олександр Оглоблин, чиє ім'я стоїть поруч з іменами таких українських учених, як Володимир Антонович, Михайло Грушевський, Іван Крип'якевич та ін. Багато десятиліть ім'я ювіляра всіляко замовчувалося або зневажалося. Тепер настав час, коли ми повинні назвати речі своїми іменами, а до свідомості кожного українця донести імена тих людей, які своєю невтомною, самовідданою працею формували українську історичну науку (здебільшого не зі своєї вини) поза межами України.

Доповідь "Життєвий і творчий шлях Олександра Оглоблина" виголосив декан факультету, зав. кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин, проф. *Юрій Макар*. Він, зокрема, наголосив на тому, що ювіляр за-

лишив нам велику наукову спадщину — понад тисячу праць як надрукованих, так ще й не опублікованих. Мабуть, немає ні однієї ділянки історичних досліджень, якою б не цікавився Олександр Оглоблін. Чи не найбільший внесок він зробив у справу вивчення української історіографії, краєзнавства, історичної географії, історії української культури та церкви.

Особливе місце в працях проф. О. Оглобліна посідає дослідження економічної історії України, починаючи від мануфактури часів козаччини і закінчуючи промисловим виробництвом нинішнього століття. Автор задумав її як багатотомне видання. Три томи побачили світ. І то один з них був конфіскований радянськими властями.

Протягом усього свого творчого життя вчений постійно займався політичною історією України. Завдяки зробленому ним та іншими українськими вченими старшого покоління ми сьогодні маємо можливість продовжити дослідження історії нашої державності, опираючись на їх науковий доробок.

Вимушений залишити Батьківщину, Олександр Оглоблін поза її межами продовжував плідно працювати. Гірко йому було творити історичну науку відірвано від України, але втіхою для нього було те, що він мав можливість працювати вільно, без ідеологічних рамок, в які було втиснуто історичну науку в Україні.

Проф. О. Оглоблін зробив усе від нього залежне, щоб світ довідався можливо більше про Україну, викладав її історію в американських університетах, написав чи не більшу частину історичних гасел для "Енциклопедії українознавства". Завершуючи свій життєвий і творчий шлях, видатний учений заповів усю свою видану і невидану наукову спадщину своєму гідному учневі і продовжувачу проф. Любомирові Винареві. Останній поставив собі за мету донести науковий доробок О. Оглобліна до широких кіл науковців в Україні. Адже більша частина цього доробку видатного вченого поки що за кордоном.

Доцент *Тамара Марусик* зробила доповідь "Олександр Оглоблін і Українське Історичне Товариство", в якій привернула увагу присутніх на багатогранній науково-організаторській діяльності вченого. Зокрема, він був першим головою створеного 1965 р. Українського Історичного Товариства ім. М. Грушевського — організації українських істориків у діаспорі. Ініціатором його створення виступив молодий ще тоді проф. Л. Винар. На його ж пропозицію керівником Товариства було обрано О. П. Оглобліна, зважаючи на його роль і авторитет у наукових колах як діаспорних учених, так і американських науковців.

Нинішнього року Товариству виповнюється 35 років. Олександр Петрович очолював його майже два десятиліття. Під його орудою Товариство набирало сили, розбудовувалося, стало помітним явищем не лише в середовищі української громади на Заході. Воно виявилось тією ланкою, за допомогою якої українські історики поруч з іншими науковими установами в діаспорі координували свої зусилля із західними, зокрема американськими вченими. УІТ стало афілійованим членом Американської асоціації істориків. Справу полегшувало те, що Олександр Оглоблін очолював Українське генеалогічне та геральдичне товариство, плідно співпрацював в Українському науковому богословському товаристві, довгий час директорував у Науковій раді Східноєвропейського дослідного інституту ім. В. Липинського, майже два десятиліття очолював Українську Вільну Академію наук у США.

Гідний продовжувач справи Олександра Петровича проф. Л. Винар, очоливши УІТ, продовжив справу його розбудови. Із здобуттям Україною незалежності склалися умови для поєднання зусиль українських істориків

з-за кордону і тих, які працюють в Україні. Нині Товариство має близько десяти осередків у провідних університетах України, поширює через них свій журнал — "Український історик". На Батьківщині розповсюджується щонайменше 600 його примірників. "Український історик" став виданням Вищої Атестаційної Комісії України.

Заст. декана історичного факультету, д-р іст. наук, проф. кафедри історії України *Олександр Добржанський* виголосив доповідь "Історія України кінця XVIII — початку XX століть у творчості Олександра Оглоблина". Цінність його наукового доробку, наголосив доповідач, полягає не лише в тому, що він охопив своїми дослідженнями економічну та політичну історію України, історію української культури, церкви, допоміжні історичні дисципліни, але насамперед глибоко аргументував їх архівними матеріалами, багато з яких, на жаль, тепер уже втрачено. Останнє особливо стосується тих чи інших конкретних промислових або просто господарських підприємств, які були свого часу ліквідовані чи просто їх документація не дійшла до державних архівів України.

Доповіді викликали чимало запитань та їх жваве обговорення.

Із заключним словом виступив проф. *Василь Ботушанський*, який ще раз наголосив на значущості особи проф. Олександра Оглоблина для української історичної науки і закликав присутніх, особливо студентів, до реального вивчення його наукової спадщини. Він висловив сподівання, що ім'я О. П. Оглоблина посяде належне місце серед видатних українських учених.

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

Гранчак Іван Михайлович

13 січня 2000 р. на 73 році життя раптово помер доктор історичних наук, професор, академік Міжнародної Слов'янської Академії наук, заслужений працівник освіти України Гранчак Іван Михайлович. Пішла з життя одна з найвідоміших особистостей Закарпаття, вчений, педагог, керівник, громадський діяч, людина високого благородства, душі і серця.

І. М. Гранчак народився 7 жовтня 1927 р. у с. Нове Давидкове Мукачівського району Закарпатської області в селянській родині. В 1934 р. почав навчатись у рідному селі. У 1943 р. з відзнакою закінчив Мукачівську школу. Далі навчання продовжив у Мукачівській учительській семінарії, котру закінчив у 1947 р.

У вересні 1947 р. І. М. Гранчак поступив в Ужгородський державний університет на історичний факультет, який закінчив також з відзнакою. Відразу ж вступив до аспірантури Інституту історії Академії наук України. У 1955 р. успішно захистив кандидатську дисертацію, в якій досліджував проблеми новітньої історії Чехословаччини. Після цього почав працювати в Ужгородському державному університеті, де розкрився його інтелектуальний потенціал, педагогічні й організаторські здібності. З 1961 р. І. М. Гранчак завідував кафедрою загальної історії, котру очолював протягом 33 років.

Докторську дисертацію з проблем новітньої історії Угорщини захистив у 1967 р. Він підтримував тісні зв'язки із спеціалістами-гунгарологами, основна маса яких працювала в Москві. За ініціативою Інституту слов'янознавства і балканістики АН СРСР була створена радянсько-угорська історична комісія, до складу якої ввійшов й І. М. Гранчак. Комісія виріши-

ла видати тритомну академічну історію Угорщини. Керівництво авторським колективом було доручено Івану Михайловичу. Проект успішно здійснили вчені Москви та Ужгорода, причому був втілений запропонований І. М. Гранчаком підхід до вивчення історії Угорщини.

Слід виділити дослідження Івана Михайловича з проблем розвитку зв'язків України з Угорщиною. Він висунув нову, сміливу на той час думку: виділити Україну із загальної історії СРСР і розглядати її як окремий суб'єкт дослідження, звертаючи особливу увагу на економічне, політичне, культурне співробітництво між двома країнами. Те, що було написано в 70—80-х роках про угорсько-українські зв'язки, актуальним є і сьогодні.

І. М. Гранчак усе своє свідоме життя був прикладом для колег і студентів найбільшого в Закарпатті вищого навчального закладу — Ужгородського державного університету. Служінню історії він віддав близько 50 років, залишивши по собі глибокий і неповторний слід. Обіймав посаду декана історичного факультету, а в першій половині 80-х років — проректора університету. Одночасно І. М. Гранчак ні на хвилину не полишав живу роботу із студентами та науковцями, рекомендував студентам тематику курсових робіт, які пізніше переростали в дипломні, а згодом і в кандидатські дисертації. Він підготував 18 кандидатів наук, з яких троє захистили докторські дисертації.

З 1996 р. Іван Михайлович очолював новостворений Закарпатський регіональний центр соціально-економічних і гуманітарних досліджень НАН України, що виріс у відому в краї науково-дослідну установу, яка об'єднала ряд академічних науково-дослідних підрозділів у плані координації їх наукової роботи в галузі історії, економіки та соціальних проблем регіону й усієї держави. Водночас І. М. Гранчак працював і в Ужгородському державному інституті інформатики, економіки і права з першого дня його заснування. Він завідував кафедрою суспільних дисциплін, активно сприяв становленню цього вищого навчального закладу, що розпочав працювати на теренах Закарпатської області після здобуття Україною незалежності.

Справді вагомим є науковий доробок І. М. Гранчака. Він був визнаним фахівцем з історії зарубіжних країн, особливо Угорщини, Словаччини, Чехії, Польщі, Болгарії. Його праці відомі в Україні та далеко за її межами. Значне місце у спадщині вченого посідає історичне минуле Закарпаття. Загалом він видав 18 монографій, кілька сотень наукових статей, має велику кількість публікацій у пресі. Наукова громадськість України пам'ятає І. М. Гранчака як людину гуманну, віддану покликанню, як великого педагога і визнаного вченого. З кончиною професора І. М. Гранчака українська історична наука зазнала неповторної втрати.

Пам'ять про Івана Михайловича — науковця, добру й чуйну людину — надовго залишиться в пам'яті всіх, хто його знав.